84.5Ч43
М88

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

1

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

көп томдық
шығармалар
жинағы

1

Жазушы 2002

84.5Каз
ББК 84 Каз 7-44
М 88

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат
және қоғамдық келісім министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Редакция алқасы:
Асқаров Ә., Ғабитқызы Э., Қайырбеков Ә.,
Нарымбетов Ә., Раушанов Е.

Құрастырып, түсініктерін
жазған филология ғылымының докторы, профессор,
Әбділхамит Нарымбетов.

35254

Мүсірепов Ғ.

М 88 Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Әңгімелер. Құраст.: Ә. Нарымбетов, — Алматы: Жазушы, 2002. — 288 бет.

Қазақ әдебиетінің классигі, академик жазушы Ғабит Мүсіреповтың шығармалар жинағының бірінші томына ертеректе жазылған «Қос шалқар», «Жеңілген Есрафил», «Жапон балладасы» сынды әңгімелері берілді.

Жинақ қаламгердің туғанына 100 жыл толу мерейтойына орай шығарылып отыр.

М $\frac{4702250201 - 04}{402(05) - 02}$ **құлақтандырусыз — 2002** **ББК 84 Қаз 7-44**

ISBN 5-605-01838-8

© "Жазушы" баспасы, 2002

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ЗЕРГЕРІ

Халықтың рухани байлығы — шын мәніндегі көркем әдебиетті жасайтын тек кана табиғи ұлы дарындар екені талассыз шындық. Қазақ халқының XX ғасырдағы өскен әдебиетін бүкіл әлемге танытқан да сол алып дарындар болатын. Туған елінің жиырмасыншы ғасырдағы көркем әдебиетін саф алтындай талай-талай шығармаларымен байытып, абыройын биіктеткен Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин сияқты алыптар тобының қатарында тұрған — Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов.

Оқырманын ағыл-тегіл эстетикалық сезімге бөлеп тастайтын үлкенді-кішілі көркем туындыларымен қазақ әдебиетінің дамуына ірі үлес қосқан Ғабит Мүсірепов — классик жазушы. Өйткені, оның суреткерлік өрен шеберлігінен кезінде де, келешекте де талай қаламгерлердің үйреніп тағылым алар шығармаларының қыр-сыры аса мол. Оның шығармаларының бүгінгі оқырманның да, болашақ ұрпақтардың да ажырамас рухани серігі, қымбат мұрасы болып қала беретіні ақиқат. Өйткені, оның әрбір туындысының биік өнермен, үздік шеберлікпен жасалған асыл дүниелер екенін барша қауым әлдеқашан бір ауыздан мойындаған болатын.

Ғабит Мүсірепов — қазақ әдебиетінің үлкенді-кішілі бірнеше жанрларын өркендетуге кезінде белсене араласқан көркем сөздің зергері. Мәселен, оның қаламынан шыққан көркем әңгіменің қай-қайсысы да идеялық мазмұны терең, жазылу шеберлігі көзтартарлық әсем де мінсіз шығарма ретінде есте сақталып отырады.

"Қос шалқар", "Талпақ танау", "Шұғыла" сияқты алғашқы әңгімелерінің өзі-ақ сөз өнеріндегі хас жүйріктің қалам шеберлігінің сымбатты көріністерінің айқын дәлелі екені анық. XX ғасырдың жиырмасыншы-отызыншы жылдарындағы халық өмірінің шынайы шындығын терең

бейнелеген бұл әңгімелердің оқыған кісіні толғандырар, ойландырар сәттері аса көп. "Қос шалқардағы" туған өлке табиғатының ғажайып суреттері естен кетпестей болып тиянақты жасалатыны белгілі. Онымен қатар сол табиғат аясындағы адамдардың әлеуметтік тіршілігі де реалистік бояулармен дұрыс бейнеленген. Яки "Талпақ танау" әңгімесі тек қана Ғ. Мүсірепов қаламынан туған өзіндік сыр-сипаты, ерекшелігі мол тұлғалы туынды. Бұл әңгімені оқығанда адам психологиясындағы түбегейлі тартысты ойнақы әзілмен, жарасымды қалжыңмен, ұлттық нақышпен, тіл өнерінің құдыретімен айнытпай берудегі шеберліктің қадір-қасиетіне бірден ден қоясың.

Ал "Шұғыла" — қазақ халқының 1932 жылғы қайғылы өмірінің айшықты суреттерін тапжылтпай көз алдыңа алып келетін іргелі шығарма. Сол жылдардағы Қазақстан басшылығының сорақы қателігінің адам айтқысыз зардабын шегіп, аштық-жалаңаштықтан жаппай қырылған қазақ халқының жүдеу, жұпыны тіршілігі бұл әңгімеде үлкен суреткерлік бояумен берілген. Сол кездегі халық өмірінің ауыр трагедиясын дұрыс бейнелеген "Шұғылада" жазушының әрі азаматтық ерлігін, әрі суреткерлік бағылдығын жұртшылыққа қатар танытқаны ешқашан ұмытылмақ емес. 1932 жылғы қазақ халқының қайғылы өмірін сол тұстың өзінде-ақ тарихи дәлдікпен, суреткерлік айқын өрнекпен келістіре көрсеткен "Шұғыла" ұлттық әдебиеттің тарихында аса елеулі әдеби құбылыс болып қалмақ. 1934 жылы республикалық конкурста "Шұғылаға" әдеби бәйгенің берілуі де бұл әңгіменің өз кезінде қалың жұртшылықтан жоғары баға алуының дәлелі болатын.

Жазушының әр тұста жазған ана тақырыбындағы шоғыр әңгімелері қазақ әдебиетінің көкжиегін кеңіткен кезеңді еңбектер. Ол ең алдымен отызыншы жылдары А. М. Горькийдің ана тақырыбына жазылған әңгімелерінің ізімен екі-үш әңгіме ("Адамның анасы", "Өлімді жеңген ана", "Ана кесімі айнымайды") жазды. Одан кейін жазушы өзінің "Ананың анасы", "Ашынған ана", "Ананың арашасы" атты белгілі әңгімелерімен қазақ әдебиетіне жаңа леп, көркемдік өрнек әкелді. Жазушының осы шығармалары арқылы әдебиетімізде бұрын-соңды ұшырамаған адам мінезінің тың қырлары жарқырап көзге түсе бастады. Бұл туындылардағы аналар: Қапия, Нағима әділетсіздікке, зұлымдыққа қарсы күрестегі аршынды іс-әрекетімен, ерекше төзімді, қайсар, қажыр-қайратымен кім-кімнің де есінде қаларлықтай айқын бейнеленген. Олар жай бір қарапайым жағдайда емес, халық өмірінің тарихи асулы кезеңдеріндегі (1916 жылғы қазақ

халқының патша отаршыларына қарсы көтерілісі, еліміздегі 1918-20 жылдарғы азамат соғысының қаһарлы жылдары) өршіл, жігерлі ісімен, ер жүрек, өткір де отты мінезімен көрінеді. Шығармадағы кейіпкерлер тұлғасын тарихи оқиғаның ауқымында ала отырып, жазушы оның жинақтаушылық, типтік қадір-қасиетін арттыра, күшейте түсті.

Жазушы ана, әйел тақырыбына шығарма жазуды үзбей, бұдан кейін де жалғастыра берді. Бірақ бір кездегі өзінің ізіне қайта түсіп шиырлауға бармай, көркемдік ізденістің соны өлкесіне, тың өрісіне жол тартты. Яғни, өзінің шығармашылық басты мұраты: ана, әйел өмірінің жаңа қырларын, мінез-характерінің тың сипаттарын көрсетуге барды. Олардың бейнесін сомдауға жаңа көркемдік құрал, ғажайып бояулар таба білді. Бұған оның Ұлы Отан соғысы жылдары жазған "Ер ана", "Ақлима" әңгімелері толық дәлел. Бұл шығармаларда суреттелген Наталья, Ақлима алдыңғы кезеңдегі ана бейнелеріне әрі ұқсас, әрі өзіндік тың қасиеттерімен көрінген жаңа образдар болып шықты. Отызыншы жылдарғы әңгімелердегі Қапия, Нағима романтикалық леппен суреттелген, негізінен белсенді іс-әрекетпен көрінетін эпикалық бағыттағы кейіпкерлер болса, ал Наталья, Ақлималарды жазушы реалистік жарқын бояулармен көрсетуге күш жұмсады. Жазушы өршіл, асқақ іс-әрекетімен қатар кейіпкердің ішкі дүниесінің, сезім әлемінің байлығын терең суреттеді. Тосын оқиға, айрықша жағдай үстіндегі әйел мінезінің ғажайып сипатын бейнелеп береді. Замандасымыздың абзал адамгершілігін, жан-дүниесінің мөлдірлігін, отаншылдық сезімінің ірілігін үлкен суреткерлікпен тебірене толғады.

Ал Ұлы Отан соғысынан кейінгі бейбіт жылдардағы әңгімелерінде жазушы сол қарапайым замандастарымыздың — әйелдердің бүкіл әлемге, келер ұрпаққа үлгі-өнеге болатындай, қызығып, тағылым аларлықтай қадір-қасиеттерін әдемі де әсерлі етіп бейнелей түсті ("Әмина", "Айгүл қойшының күндері", "Айжан қойшының түндері"). Бұл шығармалардағы әйелдер де — ойдың, істің адамы, еңбектен ғана бақыт тапқан біздің замандастарымыз, ел қамын ойлайтын қоғам қайраткері. Бұл шығармаларында да жазушы үлкен адамгершілікті, моральдық асыл қасиеттерді, ізгі жүректің гуманистік нұрлы сипаттарын сөз өнерінің сиқырлы ғаламат күшімен жақсы бейнелеп бергенін айрықша атап айтқан жөн. Әсіресе, қарапайым еңбек адамының ішкі дүниесінің жарығын, қоғамға, халыққа қалтқысыз беріле қызмет етіп жүрген олардың төзімділігін, қажыр-қайратын, табанды-

лығын нанымды деталь, ұтқыр штрихтар арқылы мүсіндеуде жазушы үздік шеберлік танытты.

"Айгүл қойшының күндері", "Айжан қойшының түндері" атты әңгімелерде сырттай қарағанда көзге көп түспейтін, жиі байқала бермейтін, ал іштей тереңірек үңіліп, байыпты зерттегенде ғана білінетін малшы қауым тіршілігіндегі ғаламат қиындықтарды суреткер терең реализммен көз алдымызға айқын елестетіп отырады. "Айгүл қойшының күндері" атты әңгімедегі: "Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жатқан уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келді. Ол дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астындағы атына ғана, қасындағы итіне ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып қалатын шаңытқан суық сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өнсіз қозғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жеңу бар. Айгүл соның бәрін жеңген адам", — деген сипаттаманың ауылдағы еңбек адамының өміріндегі шексіз төзімділікті, қажыр қайратты, тіпті ерлікті танытатыны сөзсіз.

Жазушы айтқан сөз рас, меңіреу даланың ындынды кептіріп күйдіріп жіберетін аптап ыстығымен, аңызақ жел, сақылдаған аязымен, алай-түлей сұрапыл боранымен арпалыста соларды жеңе отырып өз мақсатына жеткен еңбек адамы — малшылардың күнделікті өмірінде ерлік те бар, асқақ романтика да бар. Халқына, Отанына абыройлы еңбек етіп жүрген Айгүл, Айжандардың ішкі дүниесі, мінезі, моральдық тұлға бітімі, адамгершілік қасиеттері асыл, таза, мөлдір, қазіргі қауымға да, келер ұрпаққа да үлгі-өнеге боларлықтай жарық, нұрлы.

Жазушы өзінің сүйікті тақырыбына үзбестен қайта-қайта оралып қалам тербеумен болғаны жұртшылыққа мәлім. Бұған қалың оқырман қауымның жылы ықыласына, үлкен ілтипатына бөленген "Атақты әнші Майра" атты 1981 жылы жазылған әңгімесі толық дәлел. Бұл әңгімесінде жазушы тарихи факт, тарихи адамның өміріне сүйене отырып, қазақ әйелінің өнерпаздық тұлғасын оның адамдық қасиетімен ұштастыра тұрып әдемі суреттеп берді.

Өнерді, өнер адамын жырлаудың қазақ әдебиетінде қалыптасқан белгілі бір көркемдік дәстүрі бар. Майра туралы

жазушы әңгімесі — туған әдебиетіміздегі сол көркемдік дәстүрді терендете, байыта түскен кемел шығарма. Бұл шығармасында жалпы көркем өнердің, соның ішінде ақындық, әншілік өнердің дүниеге келу процесіндегі өзіндік ғажайып сырларын жазушы әрі шынайы, әрі әсерлі етіп тебірене жыр еткен. Бұл әңгімедегі өнер жұлдызы Майраның көрікті портреті, ішкі өмірінің жарығы сөз құдіретімен оқырман зердесіне нұр болып құйылып жатады. Әдемі де әсерлі суреттеулер арқылы жазушы Майраның жан дүниесінің тазалығын, адамгершілік — моральдық қасиетінің асылдығын көңілге ұялатып отырады. Өмір толқынын кешкен өнер адамының өзіндік кейпі, көңіл күйінің нәзік сырлары әңгімеде шынайы қалып тауыпты. Майраның махаббаты, ұнату, сүю, жек көру сезімдері, мінезінің көңіл ауанының әр алуан иірімдері шым-шымдап берілген деталь, штрих, эпизод — көріністер арқылы мың құбылған әр түсті көркемдік бояулармен әдемі өрнектелген. Әңгімеде асқақтап асып төгілу де, немесе жұпыны қарадүрсінділік те кездеспейді. Қайта айтулы сөз зергерінің төгіліп-шашылмай, шашырамай терең реалистік құдіретпен байсалды да байыпты суреттеген адам тағдырының айқын көріністері көз алдыңнан тізбектеліп өтіп жатады. Көркем шығармадағы шынайы реализмнің, көркемдік шеберліктің ғажайып сиқырлы күшін, ғаламат әсерін осы әңгімені оқу үстінде кім-кім де жақсы сезінетін болса керек. Бір сөзбен түйіп айтсақ, бұл әңгімеде "Өлеңді топандай қаптатып, әнін аспанға өрлеткен" атақты әнші Майраның туған әдебиетіміздегі жарқын бейнесі биік өнермен мүсінделген. Жазушының Майра өмірі жайлы тебірене толғаған әңгімесі оның ардақты ана, абзал арулар туралы шығармаларының қатарын лайықты түрде молықтыра, толықтыра түсті.

"Жеңілген Есрафил", "Тарландар", "Бірінші фонтан" сияқты әңгімелерінде жазушы еліміздегі еңбек адамдарының, қажырлы кейпін жақсы танытып, өз замандастарының үлкен мұрат-сезімін биік шабытпен толғап берді.

"Өмір жорығы", "Қыран жыры" әңгімелері терең ойлы сөз шеберінің қолынан шыққан бөлек туындылар. Бұлар — барлық адамзат атаулыға ортақ ізгі мақсат — ұрпақтар сабақтастығын түйіндеп берген терең мағыналы символикалық кемел шығармалар. Бастан-аяқ салиқалы ойға, философиялық толғаныстарға негізделген бұл әңгімелердің кім-кімге де берер ғибратты тағылымы, эстетикалық нәрі мол. Мәңгілік өмірді лайықты түрде жалғастыру үшін табанды күреске, жалынды жігерге баулитын өршіл, өміршең идея — аталған шығармалардың зергерлікпен өрілген негізгі

арқауы. М. Әуезовтің "Көксерегі", С. Сейфуллиннің "Қызыл аты" сияқты шығармалардағы символикалық көркемдік дәстүрді өзіндік өрнекпен, суреткерлік айқын қолтаңбамен жалғастыра отырып, жаңа биікке шығарған "Өмір жорығы", "Қыран жыры" қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының классикалық үлгілері болып танылды.

Жазушының "Этнографиялық әңгімесі" кезінде күллі оқырман қауымының назарын ерекше аударған елеулі туынды болды. Әңгімеде дәурені өтіп, тарих сахнасынан ысырылып қалған қазақ қоғамындағы төре тұқымы мен кедей қызы Қарашаштың, мұғалімнің араларындағы көзқарастар тартысы үлкен суреткерлікпен бейнеленген. Шығармадағы шымшыма өткір тіл, ащы мысқыл, аяушылық сезімдер оқырманға қатты әсер етеді. Тіршілік біткеннің бұлжымас темірдей заңы — ескі мен жаңаның қарама-қарсылығы, бітіспес арпалысы әңгімеде шынайы шеберлікпен берілген.

Еліміздегі жеке адамға табынушылық тұсындағы адам айтқысыз сорақылықты, қалың бұқараны ұмытылмас қайғы-қасіретке ұшыратқан шексіз зұлымдықты терең сезіммен, байыпты толғаммен, рухани тебіреніспен суреттеген шығарма — жазушының "Сөз жоқ, соның іздері" әңгімесі еді. Символикалық қанық бояулар, өткір детальдар, естен шықпас жарқын суреттер бұл шығарманың идеялық мазмұнын тереңдетіп, көркемдік еңсесін көтеріп тұр. Замандас өмірінің трагедиялық бір сәтін керемет шеберлікпен мүсіндеген шығарманың оптимистік сарыны басым. Әңгімедегі Сәулеш — жарқын келешектің таза, қуатты, биік символындай болып есте қалады.

Жазушы қай-қай шығармасында да ешкімді қайталамай, тыңға, соныға ұмтылды. Бұған "Жапон балладасы" дәлел. "Арқаның әңгімесі", "Көздің әңгімесі", "Тастың әңгімесі" сияқты туындыларымен жазушы халықаралық тақырыпқа қазақ жазушыларының ішінен алғашқылардың бірі болып жол тартты. Шебер де шымыр әңгімелерімен 1945 жылы Жапонияның Хиросима, Нагасаки қалаларына тасталған Американың атом бомбасының зардабын тебірене суреттеп берді. Ұмытылмас көркем бейнелерімен жазушы адамзатқа шексіз қайғы-қасірет әкелушілерді өлтіре әшкерелеп, лағынет айтты. Жалпы адамзаттық өткір проблеманы қозғаған "Жапон балладасы" қазақ әдебиетінің идеялық — көркемдік табысы еді.

Жазушының повестері — оның шығармашылығының өнікті де жемісті бір саласы. Жиырмасыншы — отызыншы жылдары ол повесть саласында көсіле қалам сілтеді. "Тулаған толқында" (1928), "Көк үйдегі көршілер" (1929),

"Өмір ертегісі" (1930), "Алғашқы адымдар" (алғашқы аты "Бір адым кейін, екі адым ілгері") (1932), "Үздіксіз өсу" (1934), "Туннель" (1935), "Жайлау жолында" (1936), "Тұтқын қыз" (1938) повестерінде Ұлы Қазан социалистік революциясы алдындағы, еліміздегі азамат соғысы жылдарындағы, Қазақстандағы ұжымдастыру кезіндегі халық басынан кешкен дүбірлі оқиғаларды әдемі баяндап берді. Әрине, бұл повестер, бір жағынан, жас қаламгердің тұңғыш шығармашылық тәжірибелері іспеттес. Сәтімен шыққан көркемдік бояулар, суреттеліп отырған мезгілдегі адамдар мінезінің дәл табылған сипаттары, тілдік өрнектің көркі нақыштарымен қатар бұл аталған повестердің босаңдау жақтары, ширамаған тұстары бар еді.

Жазушы повестерінің ішіндегі аса көрнектісі — "Кездеспей кеткен бір бейне" (1966). Бұл оның жоғарыда аталған алғашқы повестерінен кейін араға отыз шақты жылдар салып, шеберлігі ұшталып, әбден жетілген тұста жазған өте дарынды, классикалық шығармасы болатын. "Кездеспей кеткен бір бейнені" автордың өзі поэма деп атаған еді. Бұлай атауы орынды да заңды болатын. Өйткені бұл шығарма — қара сөзбен жазылған әсем жыр, шын мәніндегі поэтикалық туынды. Шығарманың төгілген көркі тілі, құлпырған сұлу суреттері, биік шабытпен сомдалған асқақ тұлғалары повесті оқырманның қолынан тастамай жастанып оқитын ең сүйікті, қымбат рухани азығына айналдырып жіберді. Повесті қаһармандық, азаматтық қасиеттің өрлігі, мәңгілік айнымас, тозбас махаббаттың, жан сұлулығының әдебиетте сирек ұшырайтын көркем бейнесі деп тұжырымдауға болады. Шығарманың бас кейіпкері Еркебұланның прототипі — атақты жазушы, белгілі революционер, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин. Еркебұланның азаматтық тұлғасы, қаһармандық күрескерлігі, албырт ақындығы, ішкі дүниесінің байлығы мен жарығы шығармада суреткерлік зергерлікпен шебер бейнеленгені анық. Сондай-ақ арманына жете алмай кеткен бүлдіршін қыз Ақлима, әйел болса да азаматтық кесек мінезімен сүйсіндіретін Ақбала, болашақтың көкөрім өркені Қайсар — ұнамды образ галереясының жарық жұлдызындай мәңгілік бейнелер. "Кездеспей кеткен бір бейне" — азаматтық ерлікті, адамгершілік биіктікті, ақындық асыл өнерді, сөнбес махаббаттың мәңгі алаулайтын жалынын оқырман жүрегіне бірден ұялайтындай етіп суреткерлік үлкен шеберлікпен бейнелеген, шынайы шалқар шабыттың жарқын көрінісі. Шығарма кезінде жұртшылық тарапынан аса жоғары бағаланып, оған 1970 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ғабит Мүсіреповтің жазушылық жолы — бірте-бірте сатылап өсу жолы. Проза саласында жазушы ең алдымен шағын жанрларда қалам тербеп, машықтанғаны белгілі. Әңгіме, новелла, очерк, публицистика, повесть жанрларын еркін меңгеріп барып, ол кейінірек романға ауысты. Ең алғашқы романы — "Қазақ солдаты". Алдымен бұл шығармасын жазушы 1945 жылы "Қазақ батыры" деген атпен повесть ретінде жариялады да, кейін өңдеп, толықтырып, кемелдендіріп 1950 жылы "Қазақ солдаты" романын жұртшылыққа ұсынды.

"Қазақ солдаты" романының бас кейіпкері Қайрош Сарталиевтің образы 1941-1945 жылдарғы Ұлы Отан соғысына қатысып, Кеңес Одағының Батыры атағын алған Қайырғали Смағұловты елестетеді. Романдағы Қайрош Сарталиевтің басынан кешірген көп оқиғалары — Смағұловтың өмір мектебінде көрген, өз басынан өткізген жайлары. Жазушы романды негізінен осы болған оқиғаға сүйеніп жазған. Сонымен қатар, әрине, ол шығармада көркем әдебиет талабына сай типтік образ жасаған, бір адамның өмірбаянымен шектеліп қалмаған. Бұл бізге шығарманың бас кейіпкері Қайырғали Смағұловтың әдеби суретін емес, жалпы кеңес жауынгерлерінің, Отаны мен халқын жанындай сүйетін қарапайым адамның образын көруімізге мүмкіндік береді. Тарихи материал — бұл жерде жазушы үшін шындық өмір көріністерінің бірі. Бұған идеялық, тәрбиелік мән беріп, жинақтап, қорытындылап, типтендіру — көркем шығарма жолындағы міндет.

Ғ. Мүсірепов осы міндетті, яғни 1941-1945 жылдарғы неміс-фашист басқыншыларына қарсы азаттық соғысы үстінде патриоттық, ерлік қасиеттері толық көрінген адамның типтік образын жасау міндетін үлкен суреткерлік шеберлікпен орындап шыққан.

Романның сюжет желісі Қайрош Сарталиевтің соғыстан бұрын ұжымшардағы, балалар үйіндегі өмірінен басталып, оның Ұлы Отан соғысының жауынгері, батыры болғанға дейінгі оқиғаларды қамтиды.

Суреткер кейіпкердің майдандағы өмірін шындықпен көрсете отырып, оны қоршаған майдандық ортаны көмескі қалдыра алмайды. Сондықтан да романда Сарталиевпен қатар, онымен бірге тұрып, бірге жүрген ақ жарқын, ер жолдастары орыс, украин, өзбек жігіттері — майор Русаков, политрук Ревякин, капитан Мирошник, Зонин, Толстов, Самед, Петр Ушаков және басқаларының есте қаларлықтай образдарын жасады. Бұлардың мінездері де, сыр-сипаттары да әр түрлі, бірақ олардың бәрін біріктірген, достық

қатынастарын бұрынғыдан да нығайта түскен мақсат біреу, ол — Отанды қорғау, басынған жаудан аяусыз кек алу, сөйтіп, оны Отан жерінен қуып шығу. Автор Кеңес Армиясының жеңімпаздығының бір негізі болған осы достық, туысқандық сезімді нақтылы образдармен нанымды суреттеген.

"Қазақ солдаты" романының құрылысындағы бір ерекшелік — ондағы әңгіме шығарманың бас кейіпкері Сарталиевтің өз аузымен айтылатындығында. Сондықтан да мұның өзі сөйлеушіні өсіре айтуға дейін апаратын қиын әдіс. Бірақ жазушының шеберлігінен кейіпкер үлкен кішіпейілдікпен сөйлейді. Жазушы кейіпкердің шын мақсатын ашады: оның батыр болып, даңққа ие болу үшін емес, қолынан келгенше жауынгерлік қызметін атқарғанын, ал бұл қасиетті міндетті абыроймен орындағаны үшін ешқандай атақ-құрмет күтпегенін батырдың өзіне айтқызды.

Романның осындай жақсы жақтарымен қатар оқырман жұртшылығы дұрыс атап көрсеткен кемшіліктері де болды. 1949-1957 жылдары орысша-қазақша қайта өңделіп басылған нұсқаларында бұл кемшіліктер түгелге жуық түзетілді.

Негізінде "Қазақ солдаты" романы Үлы Отан соғысы тақырыбына жазылған қазақ әдебиетіндегі прозалық шығармалардың ішіндегі ірісі де, тәуірі де екенін, оның жалпы идеялық-көркемдік мазмұнының жоғарылығынан көруге болады.

Ғабит Мүсіреповтің көрнекті шығармасы —"Оянған өлке" романы. Бұл романды о баста жазушы трилогия ретінде жазбақ болғаны мәлім. Сол трилогияның бірінші кітабын 1953 жылы жариялап оқырман қауымға ұсынды.

"Оянған өлке" романын оқырман жұрт жылы қарсы алды. Тарихи тақырыпқа арналған романда өте маңызды тақырып көтерілді — жазушы Қазан революциясынан бұрынғы Қазақстанда қазақ пролетариатының туып, қалыптасу проблемасын қойды. Капиталистік қатынастардың Қазақстанға бірте-бірте еніп, өнеркәсіп, өндіріс орындарының туа бастау кезеңіндегі қазақ өмірі романда кеңінен көрінді.

Бұланбай — романдағы ұнамды образдардың ең бастыларының бірі. Алғашқы қазақ жұмысшысының жиынтық, типтік тұлғасын жазушы осы Бұланбай арқылы көрсетуді көздеген сияқты. Үлкен шеберлікпен мүсінделген Бұланбай романның көркемдік дәрежесін шоқтықтандыра түсті.

Бұланбай бейнесін жазушы терең реализммен суреттеген. Шығармада бұл бейненің эволюциялық өсу жолы бар. Бұланбай — халықтан шыққан қарапайым адам. Оның адалдығы, адамгершілігі, қарайткерлігі, батыр мінезі ауылдағы өмірінде де, шахтадағы тірлігінде де айқын көзге түседі.

Мәселен, шахтаға ауылдан келген қазақ жігіттерінің ішіндегі батылы, әрі батыры, елді өзіне ертуге жарайтын серкесі де Бұланбай екенін біле қойған алаяқ Сикорский оны арзан қулықпен қызықтырып оп-оңай сатып алмақ болады. Арлы, намысты, инабатты, нар жігіт өзінің жолдастарынан бөлінбей, оңай олжадан бірден бас тартады. Бұланбайдың табанды, кесек мінезін таныған Сикорскийлер оған бұдан кейін қанды қақпан құрып, қастандық жасап, мерт қылмақ болады.

Ер тұлғалы Бұланбайдың шахта қожайындарына қарсы, өз жолдастары — жұмысшылардың мүддесі үшін күреске белсене араласуына орыс жұмысшыларының игілікті ықпалы да шығармада ұтымды суреттелген.

Өзінің, өзіндей қазақ жұмысшыларының көзін ашқан достары Андрей Быков пен Елизавета Сергеевнаны тұтқындалып айдалып бара жатқан жерінен Бұланбайдың жолдастарымен бірлесіп босатып алуы — әрі батыл, әрі саяси ерлік іс еді.

Романдағы Сүгірәлі де ауылдағы қайратты кедей жігіттердің күрескер жұмысшы қатарына қосылу жолын танытатын реалистік бейне. Өзіндік тұлға тұрпатымен, кесек мінезімен көрінетін ол Бұланбай сияқты шоқтықты образды толықтырып, жазушының шығармадағы негізгі идеялық мақсатын айқындауға себін тигізіп тұр.

Халық ортасынан шыққан Байжан бір жағынан жазушының зілсіз күлкісімен мәнерленген юморлық тұлға да, екінші жағынан еңбек сүйгіштік, қайырымдылық, қарапайымдылық, жомарттық ақкөңілділік, мейірбандық, достыққа беріктік сияқты халықтық шынайы сыпаттарды бойына жинаған бейне. Жазушы романда Байжанның дараланған жайсаң мінезін жарқырата бейнелеумен бірге, оның әлеуметтік кейпін де ашып берген. Байжан романдағы әлеуметтік қақтығыстардың жуан ортасынан табылып отырады. Ол өзіндей қарапайым еңбек адамдарымен үнемі бірге, солардың қуанышы да, реніші де, мұң-мұқтажы да, қайғысы да оған етене жақын. Қазақ, орыс елінің достық қарым-қатынасының сол кездегі айқын көріністері де осы Байжан өмірінен байқалып отырады. Алыстан арып-ашып келген орыс жұмысшыларын паналатқан тұстағы оның адамгершілігі, жан дүниесінің жомарттығы жылы әсер қалдырады. Ащы өмірдің өзінен тікелей сабақ алған оның жұмысшыларының кездесу жиындарына жағдай жасап, Андрей Быков пен Елизавета Сергеевнаның "Қарағанды орыс — қазақ жұмысшыларының кеңесін" құруына да жәрдемдеседі. Басына қауіп төніп, айдалып бара жатқан орыс

достарын жан аямай құткарып, өжет, батыл қимылға барушылардың бірі де — Байжан. Адамдық мінезі, іс-әрекеті, тұрмыс-тұрпаты мейілінше қанық беріліп, шебер сомдалған Байжан образы бұған дейінгі қазақ әдебиетінде ұшырамаған тың көркемдік құбылыс болды.

Әр түрлі қалыпта бейнеленген Байшегір, Алшағыр, Жабай, Сейіт, Баянды — еңбек адамдары. Олардың бір-біріне ұқсамайтын әр қилы тағдыры бар. Солай бола тұрса да, олардың бәрінің мақсаты, мұң-мұқтажы ортақ. Бәрі де сол қанаушылар билеген әділетсіз қоғамнан жәбір-жапа шеккендер, сол қоғамға риза емес, наразы пенделер. Әрқайсысы әр түрлі дәрежеде сол зұлымдық дүниесімен күреске араласуға бел шешкендер. Олардың бәрі де адал, еңбекқор, достыққа берік, адамгершілігі биік жандар. Мәселен, Игілік сияқты шынжыр балақ, шұбар төс феодалдан адам айтқысыз қорлық көрген Жабайдың романда аршынды іс-әрекетке баруы нанымды бейнеленген. Зұлым Омардан кек алу, яки Нартай, Сейітпен бірге барып, Игілікке қыр көрсету тұстарында Жабайдың жалы биіктей түседі. Өзінің сүйген Назыкешінің жағдайын ойлап, өз сезіміне тежеу салуы Жабайдың рухани ерлігі, адамгершілік қасиетінің ірілігі.

"Оянған өлкеде" жазушы сол феодалдық замандағы қазақ әйелінің ауыр өмірін, трагедиялы тағдырын да тебірене толғаған. Назыкеш, Күңше, Көпейдің озбыр қауымнан көрген зорлық-зомбылығы, олардың қиын тіршілігі романда табиғи қалыпта шебер сипатталған.

Романда орыс адамдарының нанымды бейнелері берілген. Олардың ішінде шоқтығы биіктері: Елизавета Сергеевна, Андрей Быков, Михайло Неволя, Шило қарт. Елизавета Сергеевна, Андрей Быков нағыз орыстың асыл мінезімен, өткір характерлерімен, ерлік іс-әрекетімен бейнеленген айқын көркем тұлғалар. Қазақстанға революциялық ой-пікірді әйгілеп таратумен қатар, орыс, қазақ, украйн жұмысшыларын қанаушылардың зұлымдық күшіне қарсы қайсар күреске бастаушыларды жазушы әрі реалистік терендікпен, әрі романтикалық асқақ пафоспен де көрсете алған.

Романдағы Рязанов — өзінің іс-әрекетін Сикорский сияқты алаяқтар арқылы іске асырып жатқан, бүкіл адамгершілік деген ұғымнан жұрдай, жұмысшы қанын теспей соратын, аранын ашқан нағыз көкжал жыртқыштың өзі. Шығарма басында жалт етіп көріне түскен Рязановтың сырттай сыпайылығы, "мәдениеттілігі", "жұмсақтығы" алдамшы көріністер екенін автор кейін талай-талай суреттермен, бағдарлармен дәлелдеп отырады. Рязанов тіпті өзінің

сыбайласы, жемтіктесі Ушаковке де жақсылық ойламайтын қаныпезер. Ақырында сол Ушаковты компаниядан айдап шығып қаңғыртып жіберуге дейін барады. Ал Ушаков болса, ол да қазақ даласының байлығын емін-еркін иеленсем деп жортып жүрген обырдың бірі. Бұл да ақша десе жанын аямайтын, еңбек адамын езіп, қанауға келгенде алдына жан салмайтынның өзі. Романда Рязанов адамға ешбір іші жылымайтын, айуандық жауыздықпен көрінсе, Ушаковта жұмысшыларға деген бір "жылы қабақ" та байқалып қалады. Бірақ онысы тек өз пайдасы үшін жасаған қу мүйіздің айлалы қанды қақпаны екенін жазушы байқатады. Ушаков үнемі "атқа сұлыны тәуір берсе, жұмысты жақсы істейді" деген ойды ұстанып, жұмысшыларға мардымсыз жақсылықтар істеуге де барады. Осы бір ісі үшін ол Рязановтың қаһарына ілігеді. Бұның бәрі оның жалған бұқарашылдығы ғана болатын. Негізінен бұл да Рязановтың бір сыңары, жұмысшы еңбегін жеуге келгенде, баюға ұмтылғанда неше түрлі қулық-сұмдық, айла тәсілден тайынбайтын нағыз тойымсыз жыртқыштың бейнесін айқын танытады.

Ал Сикорский болса, ол зымияндығымен, алаяқтығымен, адамгершіліктен жұрдай қаныпезерлігімен, пысықтығымен ерекшеленетін типтің бірі. Қарағанды шахтасындағы Рязановтың бүкіл айуандық істерін, жауыздық әрекеттерін іске асырушы осы Сикорский. Рязанов пен Ушаковтың арасындағы тартыстан да пайда табудың амалын іздеп шарқ ұратын жымысқы да сол. Орыс, қазақ жұмысшыларының ынтымағына жаны түршігіп, сескеніп, олардың араздығын қоздыруға жанталасатын шовинист те — Сикорский. Романның бір жерінде жазушы: "Өз басының бағы үшін, бір өзінің құлқыны үшін, адалдық, ар, ұят, намыс, адамшылық деген ұсақтарға орыс отанын қоса он тиынға сатып жіберу сорлы Сикорский үшін еш нәрсе емес еді", — деп Сикорскийдің ішкі-сыртқы жексұрындық бітімін дәл сипаттап берген.

Сол кездегі қазақ шонжарлары Жұман мен Игілік те романдағы жоталы типтер. Рязанов пен Ушаков арасындағыдай, Жұман мен Игілік арасындағы шиеленіскен тартысты да жазушы әрі шебер, әрі сенімді көрсеткен. Жұман — күні еңкейіп батуға таянған феодализмнің нақтылы бейнесі. Ол — қазақ сахарасының сараң, топас, надан, ақылсыз байы. Мал десе өліп кетуге бар оның түбіне сол дүниеқұмарлығы, аранын ашқан тойымсыздығы жетеді. Жазушы кедей бұқараны да, өз төңірегіндегі жақын-жуығын да мезі еткен Жұманның жексұрындығын, тұрлаусыз тағдырын нақты

эпизодтармен, деталь — штрихтармен, ұтқыр мінездеулермен бейнелеп берді.

Ал Игілік болса, бұл Жұманнан өзгелеу тип. Ол да еңбекші бұқараны езіп-жанышқан шынжыр балақ, шұбар төстің нағыз өзі. Бірақ ол сол тұстағы әлеуметтік өзгерістерге бейімделе бастаған алды-артын бағдарлайтын, баюдың амал-тәсілдерін табуға өте жетік, ақылды қу мүйіз. Бір аяғын феодалдық қоғамға, бір аяғын өндіріске тіреп, әрі малмен, әрі ақшамен баюға келгенде ол алдына жан салмайды. Шығармадағы Игілік — сол дәуірдегі қазақ капиталисінің алғашқы өкілі ретінде нанымды бейнеленген. Мінез, характер жағынан да Игіліктің есте қаларлық сипаттары терең суреттелген.

"Оянған өлке" — XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы жұмысшы өмірі туралы кең ауқымды, шынайы туынды. Әсіресе, еңбек адамының сол қанаушылар билеген замандағы өте ауыр, аянышты, қайыршылық өмірі бұл шығармада реалистік тереңдікпен тебірене суреттелген. Өздерін аяусыз езіп-жаншып отырған үстем тапқа қарсы бел шешіп күреске бет алған жұмысшылардың айбынды, қайратты, қайтпас-қайсар тұлғасы романда жинақталған әдеби тип дәрежесіне көтерілді.

"Оянған өлке" романымен Ғ. Мүсірепов қазақ әдебиетіндегі жұмысшы тақырыбын келістіре жырлап, жетік меңгерудің көшін бастаушылардың қатарына енді.

Идеялық мазмұны терең, көркемдік сипаты көз тартарлық "Оянған өлке" романы бүкіл қазақ әдебиетінен келелі орын алатын кенеулі шығарма ретінде танылды.

Өмірінің соңғы жылдарында жазған "Жат қолында" (1984) романы, бір жағынан "Оянған өлкенің" жалғасы, екінші кітабы іспетті, екінші жағынан, оны өз алдына дербес шығарма деуге де келеді. Өйткені бұл романда суреттелетін өмір кезеңі де жаңа, кейіпкерлер де соны. Жазушы "Жат қолында" романында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Орталық Қазақстандағы әлеуметтік өмірдің қатпар-қатпар шындығын кең ауқымда байыпты түрде суреттеп берді. Шығармада Қарағанды, Ақбұйрат, Нілді өндіріс орындарын ағылшын, француз капиталистерінің билеп-төстеп тұрған кезіндегі қазақ халқының қоғамдық тіршілігі, тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, рухани әлемі тарихи тұрғыдан дәл де терең бейнеленген. Жазушы суреттеп отырған дүбірлі оқиғаларға толы тарихи кезең жекелеген адамдардың сомдалған тұтас тұлғалары, сан алуан тағдыр-қарекеттері арқылы оқырманның көңіл айнасынан өтіп, көз алдына айқын елестеп отырады.

Романның бас кейіпкері — саяси күрескер, қоғам қайраткері Кенжеғара Берікқарин. Ол роман-эпопеясының бірінші кітабында толық көрінген, оқырманға бұрыннан жақсы таныс Игілік байдың ұлы. Бірақ ол Игілікке мүлде ұқсамайтын жаңа әдеби тип. Ол бір кездегі қазақ сахарасының шынжыр балақ шұбар төс шонжары — әкесінің көлеңкесі де, көшірмесі де емес. Жаңа әлеуметтік ортада, тарихтың жаңа дәуірінде қалыптасқан жаңа характер. Ол семинарияда оқыған, білімді, ойлы, ақылды, санасы сергек, көзі ашық азамат. Халық өмірінің ащы-тұщысын, заманның аумалы-төкпелі бағытын терең байыптап, саралап дұрыс ұсынған, кеудесі сәулелі, озық қайраткер, батыл күрескер. Әке жолынан бөлініп, оның жаңа бағыт ұстауының романдағы дәлелі (мотивировка) жеткілікті, сенімді. Өз қарақан басының қамын күйіттеп, қалайда баюға құныққан дүниеқор әке мұратынан ажырап, алшақ кеткен Кенжеғараны айналасындағы еңбекші бұқараның жүдеу тірлігі, ауыр халі, мұң-мұқтажы жүрегін сыздатып қатты ойландырады, толғандырады. Буырқанған, қилы-қилы әлеуметтік күрес-тартыстың қазанында қайнап піскен ол жалы биік азамат болып қалыптасады. Кенжеғараның нақты-нақты іс-әрекеттерінен оның халық қамы үшін қызмет еткен іскер, ірі қайраткер екені шығарманың әр тұсынан көрініп отырады.

Сондай-ақ романдағы еңбек адамдарының көксеген арманын іске асыруға құлшынып жүрген Нартай, Әлішер, Анар, Гүлбәден, Қарлығаштар Кенжеғараның биік, жоталы тұлғасын толықтыра түскен.

Қазақ жұмысшыларының орыс достары Некрасов, Ремизов, Степанов, Зуевтің өмір-қаракеттері арқылы қанаушылардың обыр тобына қарсы таптық күрестегі екі халықтың бірлескен ынтымақты өмір жолының, тарихи тағдырының көркем шындығы романда дәл де дұрыс берілген.

Орталық Қазақстанның кен байлығын он екі жыл сүліктей сорған француз президентінің баласы Эрнест Карно, неміс Фон-Штейн, ағылшындар Нельсон Фелль, Хорслейдің тойымсыз жыртқыштығының, мейірімсіз обыр кейіптерінің ұмытылмастай болып есте сақталатыны суреткерлік үздік шеберліктің игі жемісі болса керек.

Идеялық мазмұны бай бұл романның да көркемдік кестесі көз тартарлық, мінсіз. Баяндау, суреттеу стиліндегі мүлтіксіз өрнектер, шығарманың өн бойына өң, ажар, көрік беріп отыратын жылы юмор, философиялық терең мағыналы ішкі монологтар, оқиғалардың, кейіпкерлердің көңіл ауандарына сай мәнерленген табиғаттың тартымды суреттері

шығарманың еңсесін көтеріп, көркемдік деңгейін биіктетіп тұр.

"Жат қолында" — орыс жұмысшылармен қоян-қолтық бірлесе отырып қазақ жұмыскерлерінің революцияға келу жолын тарихи шындыққа сәйкес нанымды да терең бейнелеген қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік — саяси романдардың көрнектілерінің бірі де бірегейі.

Сөз зергерінің шығармашылық жолындағы белесті туындылардың қатарына қосылған оның "Ұлпан" романы еді. Өзінің бар ерекшелігімен, көркемдік бітімімен, эстетикалық әсер — күшінің молдығымен романда көрінетін Ұлпан — бүкіл қазақ әдебиетіндегі оқшау тұрған әдеби образ.

Романдағы Ұлпан бейнесін суреттеуге Ғабит Мүсірепов бүкіл өмір бойы іштей дайындалып, көп ізденіп, толғанғаны мәлім. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының әлеуметтік — тарихи өмірін терең зерттей келіп, жазушы тарихи фактілерді, өмірде шын болған оқиғаларды, адамдарды шығармасына негіз етіп алған. Ұлпан өмірінің хикаясын шерте отырып, автор сол тұстағы бүкіл халық, қоғам өмірінің айқын суреттерін жасап берді.

Әрине, романдағы басты кейіпкер — Ұлпан.

Әр заманда да, әр халықта да өмірдің айрықша құбылысы болып жарқ ете түсетін төтенше дарынды, жарқын тұлғалары болатыны аян. Ұлпан өткен ғасырдағы қазақ топырағында пайда болған сондай ғажайып құбылыс еді. Жазушы ел өміріндегі сол тарихи фактіні ала отырып, өзінің суреткерлік қарымымен халық дарынының, ақыл-ойының типтік көрінісіндей адам характерін үлкен зергерлікпен жарқыратып сомдап берді.

Романдағы Ұлпан — негізінен реалистік тұлға. Оның бүкіл бойынан сол дәуірдегі қазақ әйелінің ең жарқын, ең асыл қасиеттерін көру қиын емес.

Романда суреттелетін Ұлпан — күшті, терең характерімен, кесек бітімімен, берілген тұлғалы образ. Оның сезім байлығы, адамгершілігі, адалдығы, моральдық тазалығы, ақылдылығы, зеректігі, зерделілігі, парасаттылығы, өткірлігі, өжеттігі келісті де көрікті бейнеленген. Бұндай жарқын бояулармен берілген әйелдің әдеби тұлғасы тек осы романда ғана емес, қазақ әдебиетіндегі өзге шығармаларда да кездеседі. Ал Ұлпанды олардан бөлектейтін, даралап, оқшаулайтын оның үш басты сыр-сипаты бар.

Бірінші, Ұлпан тек қана жалғыз өз қара басының жайын ойлаған пенде емес, ол — айналасындағы ел-жұрттың, бұқараның, қалың қауымның қамын көздеген ел қамқоры, ел анасы. Ол бақытымен қатар, өзгенің бақытын, тағдырын,

35254
Петропавловск-Казахстанская
2—1091
Областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

тұрмысын ойлап, сол өзгелер үшін жан сала қызмет ету, сол басқаларға қиыншылықта қол ұшын беруге ұмтылу — адамгершіліктің ең жоғарғы түрі. Біз сөз етіп отырған романдағы Ұлпан сондай асыл қасиетімен үздік көрінетін абзал ана. Тар заманда қолынан келген мүмкіндікті қапысыз пайдалана отырып, қалың бұқараға болысқан оны сол аймақтың бүкіл еңбекші қауымы кезінде қатты қадірлеген, сол төтенше адамгершілігі үшін ол өмір бойы ел алғысына бөленіп өткен. Өлгеннен кейін де оны ұмытпай бүкіл ауыл-аймақ әулие тұтып, аруағына сыйынған.

Сол феодалдық заманда Ұлпан сияқты халық қамын ойлаған жанның ізгі ойы, арманы, мақсат-мұраты іске толық асуы мүмкін емес еді. Ұлпанға қарсы кедергі тас қамалдай, жауыздар тобының тегеуіріні мықты болатын. Сондықтан да оның өмірі бастан-аяқ шиеленіскен күресте, арпалыста өтті де, трагедиямен бітті. Ақырында Ұлпанға жабылған жауыздар тобы оны аянышты да өкінішті апатқа ұшыратып тынды. Бұлай болу сол дәуірдің әлеуметтік шындығы болатын. Әлеуметтік өмірдің логикалық түйіні осыған келіп тірелері заңды еді. Жазушы айтқандай, "Өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның" өмірі басқаша аяқталуы мүмкін емес еді.

Ұлпанның екінші басты қасиеті — өз заманындағы көне ескілікке, әсіресе, әйелдерді қорлап, кемітетін феодалдық әдет-ғұрыпқа қарсы батыл күресуі, халық өміріне ауадай қажет жаңашылдыққа, прогреске ұмтылып, елге айтарлықтай үлгі-өнеге көрсетуі Ұлпан образының әлеуметтік бітімін әрі көріктендіре, әрі биіктете түскен.

Үшінші, үлкен адамгершілік, зеректік, ақылдылықпен қатар Ұлпанда қайраттылық, өткірлік, қаһармандық мінез бар. Ел, халық намысы үшін оның жалындап жарқ еткен тұсы да шығармада қапысыз бейнеленген. Әсіресе, Сибан жорығы тұсында ол ел анасы болумен бірге, халықты ерлікке, батылдылыққа, елдікке жетелейтін қаһармандық, патриоттық, азаматтық дәреженің де биігінен табылады.

Романдағы Ұлпан — сол негіздегі халық өмірінің шынайы сипатын танытатын, жинақтаушылық күші мол, әдебиетіміздегі шын мәніндегі типтік образ. Ұлпан бойындағы барлық абзал қадір-қасиеттер ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ әйелінің, қазақ халқының адамгершілік, ерлік, азаматтық, батырлық тұлға-бітімінің айқын да жарқын көрінісі екені кәміл.

Ғабит Мүсірепов — әр уақытта да өз шығармасына халық өмірінің түбегейлі де келелі мәселелерін өзек еткен қаламгер. "Ұлпан" атты романында да ол қазақ халқы тарихының осы

маңызды бір кезеңін айқын-айқын суреттерге түсіргенін көреміз.

Романның көркемдік бітімі шын шебердің қолынан шыққан асыл бұйымдай мінсіз. Сюжеттік желіні тартудағы ұсталық, композициядағы сымбаттылық, алма-кезек келіп отыратын суреттеу, баяндаудағы тартымдылық шығарманың идеялық мазмұнын жан-жақты толық ашуға тікелей көркемдік қызмет етіп тұр. Ал шығарма жазу үстіндегі жазушының бейнелі де бай тілі, өмір шындығын берудегі образды өрнектері оқушысын бірден өзіне тартып үйіріп әкетеді. Сондықтан да "Ұлпан" романының оқырманға берер эстетикалық ләззаты мол.

Ғабит Мүсіреповтің драматургия саласына сіңірген еңбегі де орасан зор. Қазақ әдебиетіндегі драма жанры Ұлы Қазаннан кейін қалыптасып, дамығаны баршаға мәлім. Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқановпен бірге ұлттық драматургияның негізін қалап, шаңырағын көтеріскен Ғабит Мүсіреповтің есімі қазақ театрының тарихынан елеулі орын алады. Оның әйгілі пьесалары қазақ театрының сахнасынан түспейтін тұрақты репертуарына айналды.

Ғабит Мүсірепов Шекспир, Мольер, Шиллер, Гоголь, Островский сияқты дүние жүзі драматургиясының алыптарынан шығармашылық үлкен қуатпен үйрене отырып, ұлттық драматургияға ірі олжа салды. Оның "Қыз Жібек", "Қозы Көрпеш — Баян сұлу" сияқты пьесалары халықтық лиро-эпостың негізінде туса да, өз алдына дербес туындылар ретінде танылған еңбектер. Фольклорлық шығармалардың идеялық, тақырыптық желісін сақтай отырып, ол бүтіндей тың өрнекті дүниелер жасады.

"Қыз Жібек" пьесасындағы Қыз Жібек, Төлегеннің жастық жалынға толы, асыл мұраттарға ұмтылған аяулы тұлғалардың талғамы жоғары қалың көрерменнің сүйікті кейіпкерлеріне айналғаны аян. Сондай-ақ "Қозы Көрпеш — Баян сұлудағы" Қозы Көрпеш, Баян образдары да қазақ драматургиясындағы үлкен суреткерлік шеберлікпен берілген мінсіз әдеби типтер болып орнықты. Кезінде кемеңгер жазушы-ғалым Мұхтар Әуезов: "Қозы Көрпеш" пьесасы — қазақ әдебиетінің бір салада ірілеп өскендігінің айғағы. Драматургия құрылысы қиын, ауыр жанр болғанда, "Қозы Көрпештің" жазушысы сол қиыншылықтарды шеберлікпен, ақындық, көркемдік, ұсталықпен шеше білген. Пьеса осы сипаты арқылы қазақ әдебиетінің қатты өскендік айғағы болып шықты. "Қозы Көрпешті" қазақ әдебиеті өзінің үлкен мақтаны ете алады" (М. Әуезов. Он тоғызыншы том.

Алматы. 1985. 306-бет), — деп Ғ. Мүсірепов пьесасын аса жоғары бағалаған болатын.

Драматург Ғабит Мүсірепов тарихи белгілі адамдардың өміріне де қалам тербеп, жақсы драмалық үлгілер жасады. Оның "Ақан сері — Ақтоқты" драмасы XIX ғасырдың жетпісінші жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік өмірін шынайы бейнелесе, "Аманкелді" пьесасында жазушы 1916 жылғы қазақ еңбекшілерінің патша өкіметіне қарсы ұлт-азаттық көтерілісін, Ұлы Қазаннан кейін кеңес өкіметін орнықтыруға қазақ халқының белсене еңбек сіңіруін айшықты өрнектермен суреттеп берді. Бұл пьесаларында драматург Ақан сері, Аманкелді сияқты тарихи қайраткерлердің шынайы келбетін сахналық шеңберде дұрыс танытты.

Жазушының тарихи тақырыпқа жазған "Болашаққа аманат" драмасы да қазақ драматургиясындағы аса елеулі еңбек. "Болашаққа аманат" драмасының бас қаһарманы — қазақ халқының XVIII ғасырдағы даңқты перзенті, батыры, шешені Сырым Датов (1712—1802). Сырым 1783—97 жылдары 14 жыл бойы патша отаршыларына қарсы халық көтерілісін басқарған айтулы қолбасшы, көрнекті қайраткер. Драмада Сырым Датов өмірінің үлкен бір кезеңі — "халық кеңесін" ұйымдастырып басқарған тұсы суреттелген. Әр түрлі мінез — характерлермен қатар драмада сомдалған Сырымның батырлық, шешендік, ұйымдастырушылық, қайраткерлік тұлғасы, оның өз халқы үшін жанын шүберекке түйіп қызмет еткен кемеңгерлік ой-пікірлері мен іс-әрекетінің ұтқыр шеберлікпен бейнеленуі жазушы шығармашылығындағы ірі көркемдік табыс.

Ғабит Мүсіреповтің ұзақ жылдар ізденіп, көп уақыт даярланып барып жазған елеулі еңбегі "Қыпшақ қызы Аппақ" атты драмасы еді. Оның бұл драмасы да тарихи болған фактіге, дерекке, оқиғаға арқа сүйеп жазылған. Драманың бас кейіпкері — әзірбайжан халқының XII ғасырдағы ұлы ақыны, ойшылы Низами Гянджеви (1141 — 1209). Жазушы драмасында суреттелген Низамидың қыпшақ қызы Аппаққа деген кіршіксіз таза махаббат хикаясы — тарихи шындық. Ақын мен даланың сұлу, қаһарман қызының мөлдір, жалынды, құдіретті, асыл махаббат сезімі драмада шабытты ақындық тебіреніспен, төгілген тіл өрнектерімен келістіре бейнеленген. Ақын Низамидың бейнесі, оның аяулы ғашығы Аппақ образы — қазақ драматургиясындағы тың көркемдік құбылыс ретінде көзге түсті. "Қыпшақ қызы Аппақты" — қазақ, әзірбайжан халықтарының сонау бір көне заманда-ақ қалыптасқан ажырамас қасиетті достығының шабытты жыры деуге де негіз толық.

Ғабит Мүсірепов — бірнеше либретто, сценарийдің де авторы. Ол жазған "Қыз Жібек" операсы (музыкасын жазған Е. Г. Брусиловский) мен "Қозы Көрпеш — Баян сұлу" балетінің (музыкасын жазған Е. Г. Брусиловский) либреттолары қазақ операларындағы таңдаулы либреттоның қатарынан орын алды. Ғ. Мүсірепов "Аманкелді" атты бірінші қазақ киносының сценарийін жазысты (Вс. Иванов, Б. Майлинмен бірге). "Махаббат туралы дастан" атты көркем суретті және екі сериялы "Қыз Жібек" фильмдерінің сценарийін жазған да Ғ. Мүсірепов. Әсіресе соңғы туындысымен ол киносценарийдің үлкен шебері екенін танытты.

Ғабит Мүсірепов — қазақ әдебиетіндегі очерк, публицистика жанрларын дамытуға да үлкен еңбек сіңірген жазушы. Ең алдымен айтатын жағдай, жазушы 30-жылдардың аяғы, 40-жылдардың басынан бастап прозаның бұл саласына белсене араласып, өнімді түрде қалам тербей бастады. Алғашқы жазған очерктерінің өзінде-ақ жазушының оперативті бұл жанрды еркін меңгеріп, оның тәуір-тәуір үлгілерімен оқырман қауымын қуанта бастағаны анық.

Ғабит Мүсіреповтің очерктері жоғары идеялылығымен ерекшеленетінін бөліп айтқан жөн. Әсіресе замандастарының жарқын өмірі жайлы жазылған жазушы очерктерінде өз дәуірінің озық ой-пікірі үлкен шабытпен, асқақ леппен, құлпырған көркемдік бояумен әсем де әсерлі жырланады. Жазушы очерктерінің басым көпшілігі мазмұн тереңдігімен, шынайы көркемдігімен көзге түсіп, өзі өмір сүріп отырған заманның талабына толық үндес келіп отырды.

Жазушы шеберлігін танытатын очерктерінің бірі — оның "Қазақтарым, достарым" атты туындысы. Жазушының бұл шығармасында еліміздегі туысқан халықтар ақын, жазушыларының қасиетті достығы әрі қарапайым, әрі әдемі суреттелген. Тіпті қаламгердің бұл очеркін достық жыры деп атаса да артық емес. Атақты жазушы Михаил Александрович Шолоховпен (1905—1984) кездескен бірнеше эпизодтарды сөз өнерінің күшімен тартымды да айқын көрсете отырып, автор орыс халқының ұлы жазушысының адамгершілік абзал қасиеттерін тамылжыта сипаттаған. Сыртқы келбетіндегі, киім-киіс, жүріс-тұрыс, отырысындағы, әңгіме-дүкен құруындағы Шолоховтың әрі мейілінше қарапайымдылығы, әрі ұлылығы оның рухани ішкі байлығының сыртқа тепкен көріністері ретінде есте қалады. Очеркте М. А. Шолоховтың ұлттар әдебиетіне, соның ішінде қазақ жазушыларына, қазақ халқына, қазақтың жеріне, табиғатына деген үлкен достығы, биік ықыласы жақсы бейнеленгенін бөліп атаған жөн. Мәселен, автор мен Мұхтар Әуезовтің Шолоховпен

кездескен сәтін алып қарайық. Осы эпизодта жазушы терең мағыналы аз сөзбен көптеген ғибратты жайларды аңғартады. Достық атты әрі ұлы, әрі терең сезімдердің жарқылдап табысуын әдемі суреттеген. "Съезд ашылардан бір күн бұрын, таңертең Мұхтар екеуіміз Шолоховқа бардық, көңілді екен. Көздерімен бірге мұртына дейін күліп тұратын белгілі сүйкімді қалпы. Құшақ жайып қарсы алды. Достық сөзге, жүректен жарып шығар сөзге Мұхтар шалдырмас шебер еді ғой, тіпті шебер емес, жас баладай кіршіксіз таза ақтарылушы еді ғой. Шолохов қызыға қарап қалыпты. Әлдеқайда тереңде екі үлкен ой, екі терең сезім қабаттасып астасып, қосыла өріліп кеткендей. Бұл екі адамға тек қана қызыға қарауға болатын еді. Аз уақыттың ішінде көп ойлар, көп сезімдер жарқылдасып, ұшқын шашып кетті. Ұмытылмас та ескірмес, құлақ естігенін ұмытса да, көңіл ұмыта алмас, әсем кездесу, көз алдыннан кетпес кездесу.

Біз қоштасуға бет алғанда Шолохов қазақ әдебиетімен шұғыл танысқан жайларын айта келіп:

— Іше бердім, жұта бердім. Қандай әсем суреттер көрдім, қандай өрісті ойларға кездестім. Қазақ әдебиеті терең тамырлы, бой салып өскен әдебиет екен. Сенімді екенсіңдер. Қазақ ұлы халық! — деді.

Осы ойын ол кейін съезде де айтты. Басқа жиналыстарда да айтты. Кеңейтіп айтып жүрді." Шолоховтың өз аузынан айтылған жүрек сөздері арқылы қазақтың елі, мәдениеті туралы ұлы жазушының терең мағыналы, салмақты да салиқалы пікірлері түйінделіп берілген. Бұл екі елдің әдебиеті ғана емес, екі халықтың туысқандығының, достығының шолпан жұлдыздай жарқыраған жарқын көріністері еді. "Қазақтарым, достарым" атты жазушы очеркі тек осы жанрдағы ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетіндегі халықтар достығы тақырыбындағы көркем шығармалардың таңдаулыларының бірі.

Ғабит Мүсіреповтің әрбір очеркі, публицистикасы көркемдік шеберлігімен, идеялық ой-пікірінің салмақты да маңыздылығымен есте қалады. Туған әдебиетіміздегі публицистика, очерк жанрларын жетілдіріп, кемелдендіре түсу бағытында жазушының көп шығармашылық еңбек сіңіргенін айрықша атаған жөн. Ал бұл ретте ол айтарлықтай іс тындырды, елеулі-елеулі көркемдік табыстарға жетті.

Ғабит Мүсірепов әдебиеттің өңге жанрларымен қатар Қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының да іргетасын қаласып, олардың дамуына зор үлес қосқан жазушы.

Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповтің әдебиет мәселелері жайлы еңбектері 20 жылдардан бастап өмірінің соңғы кезе-

ніне дейін мерзімді баспасөз бетінде қазақ, орыс тілдерінде үздіксіз жарияланып отырды. Оның үстіне, жазушының әдеби-сын еңбектерінің ең таңдамалысы жеке-жеке кітап болып та жарық көрді: Суреткер парызы. Алматы. 1970; Заман және әдебиет. Алматы. 1982; Черты эпохи. Алма-Ата. 1986; Әдебиет — кәсіп емес, өнер. Алматы. 1987.

1977 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы президиумы филология ғылымын дамытуға сіңірген зор еңбегі үшін Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповке Шоқан Уәлиханов атындағы бірінші дәрежелі сыйлық берді. Бұл жазушының әдебиеттану мен сын саласындағы еңбектеріне берілген лайықты да үлкен баға болатын.

Жазушының әдебиеттану мен сын саласындағы еңбектерінің барлығына тән ортақ қасиеттерді жинақтап айтсақ, ең алдымен, оның әдебиет пен өнердің біздің дәуіріміздегі даму процесіне және олардың жекелеген елеулі құбылыстарына биік позициядан қарап, ғылыми дұрыс топшылаулар жасағанын айрықша атап өткен дұрыс. Ол әдебиет пен өнердің әрбір көрнекті табысын халықтың рухани қымбат қазынасы ретінде қатты қастерледі. Әдебиет пен өнер туындысының біздің қоғамдағы идеологиялық пәрменді ықпалына, жауынгерлік белсенді рөліне баса назар аударды. Сонымен қатар, әрбір көркем шығармаға жазушының барлық уақытта қойып отырған идеялық-эстетикалық талабы да биік, үлкен. Жоғары идеялылық, үздік шеберлік — міне, әдебиет пен өнердің әрбір туындысын талдау үстінде оның берік ұстанған, айнымас өлшемі осы ғана. Әрбір әдеби шығарманың халықтық асыл мұра болып қалуы үшін үздіксіз де белсенді түрде күресу — Ғабит Мүсіреповтің алпыс жыл бойы жазған барлық әдеби-сын еңбектерінің ең басты сипаты болды.

Ұлттық әдебиеттің тынысын кеңейтіп, халықтардың рухани байланыстарын нығайтатын көркем аударма саласында да жазушының сіңірген біраз еңбектері бар. Бұл ретте оның О. Генридің новеллаларын, Сильвестр Тагараоның әңгімесін, А. М. Горький, М. Шолохов, В. Васильевская, И. Эренбург шығармаларын қазақ тіліне аударғанын айтсақ та жеткілікті. Сондай-ақ Ғабит Мүсірепов аударған В. Шекспирдің "Антоний мен Клеопатра", А. Н. Островскийдің "Таланттар мен табынушылар", Ж. Мольердің "Сараң", Я. Галанның "Таң алдында", К. Симоновтың "Орыстар", Л. Леоновтың "Шапқын", А. Сафроновтың "Москва мінезі", А. Штейннің "Намыс заңы" атты т. б. пьесалары да қазақ драматургиясының өсіп, өрлеу жолында едәуір көркемдік қызмет атқарғаны сөзсіз.

Сайып айтқанда, Ғабит Мүсірепов — қазақ әдебиетінің барлық жанрларын дамытуға көп еңбек сіңірген көркем сөздің майталман шебері, ірі суреткер. Оның шығармалары сан рет көптеген халықтардың тілдеріне аударылды. Ғабит Мүсірепов — бүкіл дүние жүзіне кең танылған сөз зергері.

Ғабит Мүсіреповтің қаламынан шыққан әрбір өміршең еңбегі үнемі оқырман жүрегіне жол тауып, оның асыл бұйымына айналып отырды. Ол — туған Отанының гүлденуіне үлкен еңбек сіңірген халықтың адал азаматы, қадірмен перзенті. Ғабит Мүсірепов — халықтың шын мәніндегі сүйікті жазушысы.

Әбділхамит Нарымбетов,
филология ғылымының докторы, профессор.

ҚОС ШАЛҚАР

Міне, біз екі шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр құйқалы, құнарлы шиыр. Адырсыз, жотасыз жазық алап. Керілген кең такта. Қуаң тартқан қау.

Батыс жағын қапталдай өскен қалың жал, көкжиекті көміп, кең жазылған кереге тәрізденіп иіліп келіп екі көлге тіреле тоқтаған. "Қос шалқар" қос босағаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жадырап жатқан су ақырын ғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, титіркенбейді...

Ақырын соққан самал шалқар көлдің ақша бетін аймалап сүйгендей болады. Сүйген жерінде ирек із қалады. Шалқар шімірігіп ышқынғандай болады.

Көшпелі көк бұлт көлеңкесін көлге түсіріп, айнаға қарап сыланады. Кешкі күн екі көлге кезек шомылып, жарқ-жұрқ етеді. Біз таза ауаны тойғанша жұтып, колхоз егісінің ортасында тұрмыз... Бұл — Қосымның "Қос шалқары". Қарақас бәйбішеге ас бергенде қара қасқа аттың бәйгесіне Қанікей деген жетім берілген. Сондықтан "Қанікей шалқары" деп те аталады.

"Телпектердің", "Ит аяқтардың" терліктей мәйегін Қосымның қалың жылқысы "үйтіп" жатқанда, ит аяқтар "Қос шалқардан" атын да суара алмайтын.

Бұл өзіміздің күйгелек Тәпел күзетіп жүретін "Қосымның Қос шалқары да..."

Мен "Қос шалқарды" өмірімде үш-ақ рет көрдім. Бірінде, он шақты бала жидек теруге келдік. Белшемізден шыққа батып ала сәуледе ағашқа кірдік. Кіруін ұрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қылп еткен сыбдырға жаңғырығып тұрған нуға кіргесін, айғайламасқа дәтіміз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдап күліп, қарға адым жерде айғайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей берді.

Жидекті қуып ұзасқан сайын айғайымыз басымдап, Тәпелі "құрғыр" естіп қалыпты ғой. Осындай ғана қасымызға келіп ақырып кеп қалғанда талайымыздың-ақ қабық

шелекшеміз "ғайып боп" кетті. Өзі ұзындау, өзі бейғамдау Әбзи деген бір жолдасымыз аңырып қаша алмай қалып еді, қуалай жонына шыбыртқы шып-шып етіп қалды. Қамшыдан қайқалақтаған Әбзидің арық қабырғасы ыржың-ыржың етіп, екі қолымен арқасын уқалай "ағатайлаған" дауысы тым ащы шықты. Сонда да қаша алмады. Өзгеміз зытып отырдық.

Бір-бір шелек жидек теріп алып, "Қос шалқардың" біріне шомылып қайтпақшымыз да. Ол болмады: "Ауылға дейін қумас па екен",— деген адамша артымызға қарай-қарай ауылға тарттық.

Міне, бұл "Қос шалқарды" бірінші көргенім...

"Қос шалқарды" екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді. Алдынан санағанда он жетінші, артынан санағанда жиырма екінші өгіз арбасында едім. Байғұс қара өгіз көзіне шыбын үймелеп, аузынан сілекейі шұбырып, митің-митің аяңдап келеді. Екі доңғалақты қазақ арба дағдылы ойбайын салып о да келеді. Ұзын қораптың ішінде меніменен төрт адам. Менен басқалары шөп шабатын жүздікшілер. Мен өгізді алып қайтуға келем. Басқа арбадағылар да сондай. Арба біткеннің артында жалт-жалт еткен ақ орақтар. Тұмсықтары салбырап, көк майсаға тістерін қайрап келе жатқандай.

"Қос шалқарға" жөнелсін деген хабар келгесін, жаңа ғана барған жайлаудың қызығын тастап, жігіттер жүздікке жөнелген. Бұлар Қосым байдан әр кезде өсімге алған үш сом ақша, екі шана шөп, биенің сүті, аттың майы деген сияқты борыштарын өтеуге келе жатыр. Бәрінің де іші ауырған адамдай қабақтары қатыңқы, көңілдері кірбікті. Үмітсіз өкініш барлығы түстерінен-ақ білініп келеді. Жаңа ғана барған жайлаудың қызығы артта қалғаны жігіттерге қатты батып келеді. Жым-жырт. Насыбай сұрасқанда болмаса, тіс жарып жадыраспайды.

Жүздікшілерді бастап келе жатқан Жантық тарантас арбаға ат жеккен сонадай алдымызда отырады. Тұра қалған жерде Қосымның жабдығын сөз қылады. Қосымды иемдене сөйлейді. "Қос шалқардан" екі мың қидырсам, "Қыз кеткеннен" бір мың қидырсам деп бастайды. "Керенаулық қылып, жаңбырға тидіріп жастай жинап жүрмеңдер! Өзім көрмей шошаққа тартпаңдар!.. Үйтсеңдер өкпелемеңдер!" — дейді. Не керек, өзіне тиген үкімді істеп, жүздікшілерді билеп келеді.

— Осы ит-ақ түбімізге жетер, — деп жігіттер өзара күңкілдеседі. Қосыммен қосақтап Жантықты да сыбап алысады, сүйтіп, "жарты патша" Жантықтың үкімінде тәулікке тарта жүріп келеміз.

Ертенінде шаршы түс табанында "Қос шалқарға" жеттік. Ыстықтан қаталаған өгіздер, тілдерін кере құлаш шығарып, солықтап тұр. Жантық жігіттерді иіріп алып ауыл ауылға бөлді. Айналасы ат шаптырым алаптың ортасына бір жан түсірмеді. Алапты айналдыра түсірді. "Қос шалқардың" жағасына да жақындатпады. "Ауыз суға томар су да жарайды" деп ешкімнің айтқанына мойымады. Жігіттер амалсыз бытырап-бытырап кетті. Қос-қостың арасы атпен қатынасатындай алшақтанды. Жақын түссе қыдырыс көбейеді деп, әдейі осылай істеді.

Біздің қос сегіз адам болып бір жерге түсті. Шалшықты томаршадан сасық су әкеліп шай қайнаттық. Күлімсі сасық шайды ішіп алып, орақшылар қатар-қатар жол тарта жөнелді. Сары бас араласқан қалың қаудың жолдары жыбырлай бастады. Рақмет шыңдаған ақ орақтар күнге шағылысып жарқ-жұрқ етті. Күшті білектер, маңдайдан моншақтаған ащы тер, отты көріктен шыққан ақ орақтар Қосымның ырысын кеңітіп, қалың қауды қарш-қарш құлатты.

Кешкі салқынмен өгізшілер қайттық. Жүздікшілер жаутаңдасып қала берді. Өзге емес, біздің қайтқанымыз батқандай, ананы-мынаны айтып арбаға біраз иірілісіп тұрды. Қысылғанда алған жүздік ақшасы, соның салдарына сонау жайлаудан келіп шыжыған шілдеде шөп шауып жатқандары, Жантықтың айнала әмір етіп жүргені, біздің қайтып бара жатқанымыз бәрі қосылып жігіттердің жанын жеп тұрғандығы кейіптерінен білініп тұр.

Рақмет марқұм бір мінез еді: "Кет шапшаң, мыналарды қынжылтпай... біздің қатынға айт, қолыма биялай, бір-екі сабақ тарамыс беріп жіберсін. Ендігі астан қалдырмай ала кел!.." — деді.

Қазақ арба ыңырсып барып айқайын түзеп жүре берді. Кең алапқа айнала тиісіп жатқан жүздікшілерге қарай-қарай біз де кете бардық. Кешкі тымықта зу-зу еткен орақ дауысынан ұзай бердік. Қосым мен Жантықтың осынша иттігінің мәнісі не екенін ажырата алмадық. "Қос шалқарға" тағы да шомыла алмадық. Қотыр басқан теңбіл денеге тұнық шалқар тағы бұйырмады.

Міне, бұл "Қос шалқарды" екінші көргенім...

Бүгін "Қос шалқарды" үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжық бар. Мана ерте келіп көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік. Қосымның ырысы болған "Қос шалқардың" қойнау-қуысын қалдырмастан араладық. Кіші шалқарға бөленіп тұрып шомылдық.

Баяғы көрген Тәпел де жоқ, Жантық та жоқ. Есіме түскені болмаса, бірі де ұшыраған жоқ. Қуар-ау, сабар-ау деп те ойлағаным жоқ...

Күз... Кәдуілгі қарабалас жабдықтың қабындаған уағы. Күн әлі ерте. Қораның баурайына күн жаңа түсе бастады. Көлеңкеде өскен қалың шөптің шығы буға айналып, ізін білдірмей жоғалып барады. Сарғылт тартқан салаң көде жылы күнге кеудесін тосып, түнгі ызғарды тебендеп шығара бастаған сәскелік. Жаңа ғана білек қызып, тер моншақтап жұмыс өне бастады. Істеген сайын қимылың басымдап, ұрған құлашыңа өзің де қызығатын мезгіл...

Күсен қолын сермеп, айнала көрсетіп:

— Анау қалың жалдан, сонау қызыл байлаған діңгекке дейін... мына жағымыз, қалыңның арғы етегіндегі қара жолдан "Қыз кеткенге" дейін, "Қос шалқарды" ішіне ала... біздің жер... — деді.

Күсен жарқылдап күледі. Күсен екіленіп сөйлейді. "Қос шалқарды" айтқанда көзінен жасы домалап кетеді:

— Ертең өлсем арманым жоқ, — дейді.

Қуанышын айтуға тілі жетпейді. Тоттанған кәрі жүрегіне жас, қызыл қан жорғалағанын білдіреді. "Қос шалқармен" байланысты әңгіменің бәрін айта жөнеледі. Баяғы жүздікшілердің талайының ішінде болғанын, Жантық пен Қосымның талай қылықтарын тізбектеп ағытады. Бірақ шымбайына батқан батпан қылықтарды қанша толық айта алса да, "Қос шалқар" тигеннен кейінгі қуанышын айтып жеткізе алмайды.

— "Қос шалқардың" бізге тигеніне таңым бар, таңым бар... — дей береді. Әңгімелесіп келеміз.

— Неше үйсіндер?

— Он бір үйміз. Келеміз дегендер толып жатыр. Қалай болып шығады деп алмай жүрміз. Өзіміз биыл ғана коллектив болған соң, аяғы қайтып кетеді деп жүрексінеміз.

— Неше ауылдан жиналдыңдар?

— Тіпті неше ауыл дейтін емес, толып жатыр. Ішімізде бір ноғай, бір "бәленбай" мешері де бар. Машина жағында жүретін Мекайла деген орыс бар. Бізді жұрт коллектив ауылы дейді. Бастабында ерсі көріп жүрдік, осы күні жұрттың бәрі де "Коллектив ауылы" болғысы келетін көрінеді. Біз коллектив ауылы болып отырғанымызға қуанып қоямыз. Жазғы ауыл түгіл, қысқы қыстауды да бірге салдық. Коллектив болғалы жылға жақындады. Әлі бір ұрсысып көргеміз жоқ. Ана жылғы коллективтер жанжалдаса беріп, аяғында бытырап кетіп еді. (Онда жалғыз Ордабай ғана байып шықты ғой.) Біз бірге туғандаймыз. Ылғи кедейміз ғой, шырыш

бұзатын бір жалқау бар еді. Әрі-бері түзелер деп қарадық та, болмағасын шығарып жібердік.

— Коллектив боларда Қосымның балалары талай лоблыт-ты-ау! Соның кесірінен көп кедей кіре алмай қалды. Коммунис болып кетесіңдер, "түбінде қазынаға бәрін алады" деп, жаман азғырды...

— Осы күні шаруаларың қандай? Машина саймандарың бар ма?

— Ойбай, қарағым-ай, не шаруа сұрайсың. Бәріміз де түгіміз жоқ кедей емеспіз бе! Бәрімізде 7-ақ бұзаулы сиыр, 6-ақ жылқы, 13-ақ қой бар еді. Қазір байып алдық: қазынадан он өгіз, алты ат, бес бірішке, екі тілді үш соқа берді. Бенке, Сенке, Реске деген машиналарымыз және толып жатыр. Бәрін де кейін өтерсіңдер деп, тегін беріп жатыр. Ауылнай мен болыс хабар береді. Біз барып алып келеміз. Өзгесі не керек, жазғытұрым жүз сексен пұт тұқым берді ғой. Отыз жер егін салдық. Бір-бірінен жүз пұт түсетін!.. Әлгі айтылған жалқау, Бәйкен деген жігіт Қосымның баласына екі жердің тұқымын беріп жіберіп, артынан қоймай жүріп, қайырып алдық. Өзін де жерге тығып жібере жаздадық...

Жылда егін дегенді кім салып көрген. Биыл үй басына екі жүз, үш жүз пұт егін алайық деп отырмыз! Үй басы елу пұттап қорға шығарамыз деп сөйлесіп қойдық. Тұттай жалаңаш едік, кооперативке бидай беруге уәделесіп, жақын арада киініп алдық.

— Шөпті қанша алдыңдар?

— Сұрама, шырағым. Мынау алаптан Қосымға екі мың шөп шауып беретінбіз ғой. Осы алап бізге тигесін шөпсіз болармыз ба! Қазынадан алған екі машинді салып жіберіп едік, бір айда үш жылға жететін шөп түсірді. Алдақашан үйіп алдық. Енді егінге қол қойдық. Қазір көресің.

— Газет, журнал оқисыңдар ма?

— Оқығанда біз оқиық (бірақ кейде газетіміз жоғалып кетеді. Осыны түземей-ақ қойдыңдар. Кітап ала алмаймыз. Ауылнайға айтып едік, неге әпермей жүргенін білмеймін). Кешке таман жұмыстан келгесін біздің үйге жиналып аламыз да, Сембек оқиды, біз тыңдаймыз. Көбіміз хат білмейміз ғой. Қыстыгүні оқу үшін, Болжықтың бір бөлмесін үлкенірек етіп салдық. Жаздыгүні ауылнай, комсомолдар келгенде далаға жиналушы едік. Қыстыгүні әлгі бөлмеге жиналамыз ғой дейміз.

Өзіміз кооперативке мүшеміз. Бірақ кооператив басындағылар жаман-ау, жаман... Мата келсе алдымен өздері алады. Жақындарына береді. Кейде құр қаламыз. Қосшыға, е... МОПР-ға мүшеміз. Мына екі белгі біреуі Ленин ғой. Біреуін

өзім де білмеймін. Шемберлиннің жауабы дей ме, қорғау деген бірдемесі бар ма, әйтеуір сондай бірдеме... тағып алғаным. Қамзалымды түнде басыма жастамаймын. Ленин қадаған өңірін үстіне қаратып басыма іліп қоям...

Осы кеңесумен отырып Кіші шалқарға жаздай салынған қыстауға да келіп қалдық. Күсекем сөзге жарытты.

Болжық та қосарланып қояды.

Бұл қыстау өзге қыстаулардан анағұрлым өзгеше, ортасынан көше қалдыра салған он бір балшық үй. Есік, терезесі орнатылып, іші-сырты майланған. Сыңғырлап тұр. Қазақ кедейлерінің қыстауында қос терезелі, тақтай еденді үйді өмірімде бірінші көруім. Шошайған шошаланы емге іздесең де жоқ. Бір-бір "саманный" азбар. Көше де, үйдің айналасы да тап-таза. Әрбір үйдің қасында сандықтап үйілген сары мая. Болжықтың үйіне кіргенде:

— Мына тақтайға енді түкіре береміз бе? — деді Күсекең.

Үйлерден өтіп моншаға келдік.

Кәдуілгі қаланың моншасы. Сыңғырлап тұр. Барлық керегі даяр. Күсен моншаны біраз жыр қылды:

— Осы монша бізге мешітіңнен артық көрініп тұр. Бір тайынша шығарып, керек-жарағын алдық та, сыртын өзіміз салдық. Әлгі Мекайла бәрін біледі екен. Ішін сол жөндеді. Енді кір дегеніңіз маңымызға жолар ма екен? Енді біз кірлі қазақ болармыз ба екен? Жұма сайын түсіп тұрамыз.

Моншадан өтіп қыстаудың шетіндегі қырманға келдік. Далиған кең қырман. Айналдыра үйілген егін, алтынмен қаптап қойғандай жалт-жұлт етеді. Ең биік маяның төбесінде қызыл жалау. Болмашы желге желбіреп, "Кел мұндалап!" тұр. Алтын маялардың арасы қыбыр-қыбыр жан. Құймышағынан майы шыққан өгіздер, жегуге әзірленген аттар. Әлеңкідей жаланған жігіттер. Көйлегін ышқырлығына қыстырып алған әйелдер. Бірінде айыр, бірінде тырнауыш, бәрінің де езуі құлағында. Әр үйде ернін сылпылдатып отыратын әйелдер, мінекей, егін соғысып жатыр!..

Күн шағырмақтанып көтеріле бастады. Айналмаға аттар жегіліп, ұзын шыбыртқы шарт ете түсті. Анадай жердегі жалғыз дөңгелек зырқырай жөнелді. Әжемнің ұршығындай емес, көз ілестірмейді. Тынып жатқан шаң аспанға будақтады. Машина гүр-гүр етті. Таудан құлаған судай гүрілдеді. Алтын бауларды қылқып жұтып, қызыл маржанды қап-қап ағытылдырды. Еңбек күйі, еңбек буы жеті қырға жетті. Қара жер солқылдап биге басты. Аспан қосыла гүрілдеді...

Бір жағынан тасылып жатыр. Бір жағынан соғылып жатыр. Қырман басы ұлы дүбір той!.. Гүр-гүр-гүр!.. Гүрілдеген

сайын маңдайдан шыққан ашы тер, қызыл маржан болып қапшыққа құйылады. Буы бұрқыраған еңбек күйі аспанға өрлейді. Жер мен аспан қосыла билейді. Аспандағы алланың асты солқылдайды... періште біткен зым-зия, басын қайда тығарын білмейді...

Түс ауа еңбек ерлері демалды. Дабырласқан бойымызбен ауылға келдік. Тоғыз қараша үй. Шет жағында екі күрке бар. Маңайда қара-құра жоққа жақын. Тізілген қызылды-жасылды машиналар. Ауылдың барлық көркі де, салтанаты да солар. Басқа ауылдың сырты желілеген құлын, үйірлеген жылқы, тізіп тастаған қазақ арба болса, бұл ауылдікі оған үйлеспейді. Өз алдына бір көрініс, бір салтанат. Ата мұрасы қазақ арбалар, жүдеп-жадап кеткен, әр жерде біреуі шойырылып жатыр. Оның орнына: "Он бесің бір ширегіме тұрмайсың" дегендей абажадай көк арбалар тұр.

Жалма-жан түскі тамақтарын ішті. Самауыры жоқтары барына жүгіріп барды. Тәжікелесіп отырып демалысты.

Қайтадан қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина "коллектив" күйіне басты. Оған "коллектив" мүшелері қосылды. Қос босағадағы "Қос шалқар" қосылды. Қарауытқан қалың жер толқынданып билейді.

Үйінде отырып осыны естіген Қосымның баласы: "Қос шалқар!", "Қос шалқар!" болды... батшағар, осының арты не болып кетер екен!.." — деді.

Бұл сұрауының шешуі алыс еместігін сезе алмады.

ЖЕҢІЛГЕН ЕСРАФИЛ

I

Жылысып өткен алты ай жаз алдап кеткен сияқты... Құйрық тістесе қыс келерін, алай-түлей боран боларын, қабағын түйсе қаһар төккен ақпан менен қаңтар барын айтпай кеткен...

Үлкен-кіші тегіс мәз, есіл жаз енді еске түскендей...

Төрт тораптан түре соққан сұрапыл көз аштырмағалы, міне, екі аптадан асты! Барлық дауыл байлаудан босанғандай, барлық қолы бас қосқандай тынары жоқ бір ұлу! Қарға адым жер мұң болар деп кім ойлаған ол кезде, енді мынау, ну қалың жал белуардан қарға шөгіп, иіліп басы, төгіліп шашы дір қалтырап, мүлгіп тұр.

Жұрттың бәрі ақ танау, ақ кірпік, ақ ауыз. Алдырмаған мұрын, шалдырмаған бет мыңнан біреуде ғана қалған.

Түкірік жерге түспейді. Осынша кең далада дем аларлық ауа жоқтай! Жұлынған боран ауа орнына түйір-түйір мұз тығады мұрныңа! Ақ теңізден Арқаға дейін домалап келгендей ақ қар бытырадай тиеді бетіңе.

Ойды-қырды қалың жапқан ақ көрпені үсті-үстіне үйе түсіп, оян қалған жері болса қымтай түсіп, мың батпанмен соғып-жаншып, асыр салып азынаған аяз тұр. Ақ тауларды ықтай жылжып, құмырсқадай қыбыр-қыбыр, мыңдаған жан Есрафилмен алысқалы, міне, екі ай! Кімнің қолы бұрын тиер алқымға — бұл алыстың жалғыз дауы осында! Мүлгіп тұрған орман-тоғай жеңіс күйін кімге ойнар, мың толқытып, жүз бұралтып таратуға әлемге жел біткеннің ең жүйрігі кермеде тұр, о да әзір!...

Алты ай үйген жалменен салған жолды құлай құшып, табандаған қар жатыр. Құлаған құз денесінен кесек-кесек ойып алсаң, бір былқ етер ниет жоқ! Осы ақ таудың астында елдің қолқа тамырындай жаңа салған жол жатыр!

Ақмола мен Қарталының ит өлген жер арасы. Бұл Арқаның құба жоны — сұрапылмен алыс салған қан майдан. Бірі ежелгі атақты алты ай қыс, бірі біздің зұлмат күші қозғалса да бір жасқанбай кісендейтін, алып ел! Әлем айғақ, бұл алыста аясу жоқ, алдау, арбау, арзан айла жанасарлық жай емес! Адал күрес, күші асқаны-ақ алатын. Алыптар жүр қара жерге белуардан батысып, бірін-бірі лақтырғанда белден белге кетеді! Арқалардан бүрқырап бу қонып жатыр бұталарға мұз боп барып жабысып... Сарыарқаның құба жоны мың жара, ойды қырға теңей кеткен, ен далада екі арыстан алысып!

Арқасына салған асыр батқандай, жер қайқаңдап, анда-санда бір ыңқ етіп қалады. Тәңірісіне тасбиық айтып бар дүние, бұталарға қонған мұзды тасбиығындай ақырын сырт-сырт қағады... Қарағайлар қақ айырылып, қайың жасын төгеді. Көкте бұлттар қозғалмастан ақ қар болып етек жайып, құлай кетіп жол үстіне жалп етіп: жаңа ғана аршылған жол бойына тағы да ақ тау шөккен нардай көлденеңдеп жатқаны...

— Алармын! — деп, алқымына Есрафилдің қол салғанда біздің ел, зікір тоқтап, дүние тынып, үрейленіп бұлтқа бұққан күн де шыға келеді. Бірақ, әлі Есрафилдің астыңа түсер ойы жоқ! Қайсар тентек күнге қарап, құр сақылдап күледі. Мойындауға, тегі, долы қан ішер, кежегесі кейін тартып, отты көзден мұздай суық көк ұшқындар шашқанда, тиген жерін қарып түсіп, күш алғандай қайтадан!

Бұл қайсар жау, бұл үлкен дәу, күшің асса-ақ алатын!

Алты ай үйген ат жал менен салған жолды құлай құшып, табандаған қар жатыр, қар астында елдің қолқа тамырындай

жана салған жол жатыр! Күш сынауда, сөз таласта, сиынарың, жүгінерің өзіңсін!

Мүлгіп тұрған орман-тоғай жеңіс күйін кімге ойнар! Мың толкытып, жүз бұралтып таратуға әлемге, жел біткеннің ең жүйрігі кермеде тұр, о да әзір!..

Қарта боран қайта-қайта ай мен күнді тұтқынға алған күндерде, саңылаусыз кердей қара долы дүлей түндерді елең қылмай, бір тартынбай ерлік еткен жандар бар, сақылдаған сары аязда белуардан суда тұрып көпір салған осылар, ақындардың жырлар жыры, осы да!

"Қайрақтының" осы жақ беті Жалтыртөбе, ит байласа тұрғысыз бір ызғырық; он жақ беті аңырайған кең аңғар. Осы аңғарға, қар астында қалған жолды аршуға бір топ адам барыпты, Есрафилді солар жеңіп, жолды тартып алыпты.

Тіл жете алса, сүрінбесе айтар кезде болған істің шындығын, ұлы демей, кіші демей, соны айтқымыз келеді...

II

"Қайрақтының" осы тұсы жалпақ жатқан жапан дала, құла дүз болып келеді. Жазды күні томпиған бір төбелер тұратын еді, онда олар қалың қарға батып кетті де, жалтыр төбелері қар тұрмайтын сырғанақ болып қалыпты: сол жалтырдан сырғанаған қар мынау аңғарға келіп бір-ақ демін алады.

Тоны жылы қасқыр мен қарсақ болмаса, бұл жерде аң да қалмаған. Басқа аңдардың бәрі де қыстың ыңғайын қабағынан таныңғандай, әлдеқашан шұбарға қарай сырғып кеткен. Бұл тұста таяқ тастам отыратын ел де жоқ.

Мылқау түнек солтүстықтың бар суығын осы араға айдап әкелгендей көз аштырмай, ес жидырмай қойғалы табандатқан екі ай! Боранның өзі де ашыққан, көрінгенге тап беріп, карды қауып, тас тырналап, күні-түні ұлиды. Бұл жерде шуылдарлық қамыс, гуілдерлік орман да жоқ, аш өзекке жем түспей, құр ұлиды, босқа ұлиды.

Жұмыс барағынан екі адым шықсаң, ел қай жақта, жел қай жақта, оны айыруың екіталай-ақ. Жұмысқа алысырақ баратын адамдар қолдарына арқан ұстап, қосақталып кетеді. Мұндай ықпас боран, құтырған сұрапыл суықты ешкім көрген емес.

Ана бір көрінгенде күннің өзінің беті де үсіп кеткендей боп-боз еді, енді көрінуді де қойып алды. Ай дегенді айында бір көрсең қуанып қаласың. Жұлдыз дейтін күлкүрне біржола үркіп кетсе керек.

Темір жолдың тап осы тұстағы бір үзігін жалғаудың осынша сынға айналғаны да осыдан еді. Қанша топ жақын келе алмай, қанша топ аяқ сала алмай қайтқан.

Міне, осы аңғарға жақындап келіп "жылан бауыр" трактор тоқтады да, тіркелген ұзын шаналардан көп адамдар түсті: аңғарды кесіп өткен ат жалдың етегіне келіп, қиыршиыр ақ тауларға қарап тұрғанда, бұлар бір үлкен шоғыр сияқты еді, ашыққан боран жұтып жібергендей, "ә" дегенше жоқ болып кетті.

— Арқаннан айрылма!

— Қада күректі!

— Уа, антұрған, қорбаңдамай ұмтыла түссеңші! — деген дауыстар ғана естіледі.

— Қазаның оттан түспесін! — деп, "аспазшыға" бір айғайлады да, бригадир Есім ақ таудың төбесіне шықты. "Аспазшы" Қасен "қайдағы қазан!" деп, мыңқ етіп қалғанын Есім естіген жоқ, оның ойы жұмысшылардың ыстық тамағы үнемі әзір тұрсын деген еді.

Бұл келген ерекше бригада! Ерекше болғанда ойдан-қырдан таңдап алған, топтан озған сар кездік, саңлақтар емес, кәдуілгі онның тоғызы, екінің бірі дегендей, қатардағы жол салушылар. Ешкім оларды ерекше шыңдап, айырып баптаған да емес. Бригадир Есім — аузына алғашқы түктер жаңа ғана білініп келе жатқан комсомол. Сейтен — алпыстың алтауына шыққан адам, маңдайында қатар жатқан алты сызық әжімі, артта қалған алты қырдың белгісі сияқты. Асбасшы Қасенді — екі жарым-ақ пұт салмағы бар деп, жолдастары ылғи қалжыңдап жүреді.

Петр Семоныч Капица — Наталья жеңгейдің алдында үн шығарған адам емес деседі. Ал үйде мықты Наталья, мына майданда не істей алады!.. Миша мен Сережаға келсек — экскаваторшы Лидаға екеуі бірдей ғашық болып, екеуі де:

— Жол біткенше уақытым жоқ! — деген қысқа жауап алған жігіттер... Іс үстінде білдірмейтіндері болмаса, екеуі содан бері әрі бақас, әрі күндес деуге боларлық. Осы бригадаға екеуінің басын қосқан да сол бақастық болуы мүмкін.

Бригаданың ерекшелігі — ең әуелі адам аздығында. Екінші, сол аз адамның ішінде темір жол салу ісінің ең кемінде екі түрлі мамандығын білмейтін біреуі жоқ. Күрекші шығар дегенің — шпал төсегіш, рельс салғыш, бекіткіш деген секілді, әйтеуір тағы бір табанды іске ие болып шыға келеді. Бұл бәрінің бойындағы ерекше бір қасиеті!.. Үшінші, бұл бригаданы солтүстік түбекке аттандырғандай жақсы қамдап, керекті жеткізе берген еді, бар ерекшелігі осы-ақ...

Бұлардың осындай сұрапылда, осы дозаққа келе қоюларына түрткі болған — "Обаған" өзенінің бойында болған бір қимыл еді. Таңертең жол бойында болған жаңалықтардың хабарын айтқанда, ойды ерекше толқытқан сол хабар болды. Өзіміздің Торғай құласа батпайтын "Обаған" өзені, осы жолдың тұсында үлкен бір кәдеге жарапты: күндік жерден көрініп тұратын көпір салғызыпты үстінен. Сол көпірді салған күндерде дауыл күші түйе жыққандай, аяз күші тас жарғандай екен. Белуардан су кешіп, сыбай қаққан көпіршілер, үш тәулік бойы белдерінен арқандаулы тұрып, көпірді солай салып шығыпты. Әйтпесе, сұрапыл жел жұлып алып, адамды қаңбақтай айдап әкететін халге жеткен екен. Мына бригада осы ерлікке ерлерше жауап беруге тура келді.

— Ал, бала? — деді Сейтен қарт. Есімнің бетіне бетін тақап тұрып. Есім ақ тауларды нұсқады, үндемеді. Кішігірім таудай боп, кесе-кесе, қия-қия жатқан қарды әрең дегенде бір барлап алды да, қолындағы арқанды жұлқып-жұлқып қалды. Бұл "әзірленіндер" деген белгі еді.

Аузыдан шыққан үнді көмекейге қайта тығып, боран тұр құтырып. Бір мұрынға, бір бетке салып аузын, аяз тұр жұтынып!

Есімнің не айтқанын жұрт оның қол қозғалыстарынан ғана ұғынды. Екі қабырғаға арқанды керіп жіберіп, он адам қаз-қатар тұра қалып, ақ тауға қол салды: кесек қарлар төмен сырғып, етекке қарай кете бастады.

Таудың үсті үйме-жүйме, апыр-топыр алысқа айналды. Темір күрек қант сияқты қатты қарға қарш-қарш кіріп, қоң етінен сандықтай ғып ойып алып, жанар таудың төбесінен аткан тастай, ақ кесекті атып жатыр аспанға. Боран да ішін тарта түсіп, ойдан-қырдан айдап әкеп, үйіп жатыр қайтадан. Өшіккен жау алай-түлей, осы араға төгіп жатыр бар күшін. Борай соғып, орай сілтеп қалғанда, бір өңірдің барлық қарын бір-ақ әкеп тастайды. Қайта айналып, қанаттарын жайғанда "Мағырып" пен "Машырыққа" жеткендей, сыпырғанда қайдағы қар бауырына кіреді... Сол күйімен опыр-топыр айдап әкеп, үйіп жатыр аянбай!..

...Осы алысқа екі сағат өткеннен кейін, Есім істелген іс пен жұмсалған күштің не бергенін білгісі келіп, шаншылы тұрған "кез ағашқа" қарап еді, айран-асыр болды: қар манағысынан бір метр биіктеп кетіпті!

Бригаданың қимылы әлсіремегенмен, бірақ манағыдай аспанға ұшып, төмен сырғып кетіп жатқан кесек қар көрінбейді. Бұрынғы қатты қардың үстінен жүріп өткен әрі жұмсақ, әрі құрғақ жаңа қар күрекке аз ілініп, көтере бергенде тарыдай сусып, қайтадан бұрқырап бұрынғы орнына

түседі: ұйлықтыра соққан боран қарды ешқайда жібермеске қалқан...

Қардың биіктеп кеткенін, күн бойғы алыста жеңіс боран жақта болғандығын "кез ағаштан" көрсетіп, Есім жолдастарына қарады:

— Мынаны біреуің қозғап қойған жоқ па еділдер?

Жолдастары бастарын шайқады. Бұл шайқауда бір жағынан Есімге қайтарған жауап болса, екінші жағынан таңданғандық бар еді.

— Енді қайтеміз? — деді Есім тағы да.

Жолдастары тағы бастарын шайқады...

Бұл кезде "аспазшы" Қасеннің халі тіпті ауыр еді... Бригада Қартауға қол салғанда, Қасен тамақ жабдығын ойлап, ықтырма жасағысы келіп, тау қардың етегіндегі бір жарлауға апарып күрегін шанышқан-ды. Қайта оралып, киіз палатканың тіреу ағаштарын жеткізген. Келесі жолы ас пісіретін, шай қайнататын, оты шалқымайтын бітеу кухняны да аман-есен алып келген. Бір-бірлеп басып, азық жәшіктерін де, тас көмір салған қапшықтарды да, жарлаудың қуысына жеткізген. Содан кейін, қол тисе-ақ ұшып кетердей бүлкілдей берген палатканы, Қасен қозғамап еді.

Ақырында Қасен палатқаны бастырып қойған көмір қапшығын сүйреп тастап, бір бұрышына жармаса бергенде, желі құрғыр да осыны аңдып тұр екен, палатканы жұлып алды да жөнелді... Палатка арқан бойы ғана сырғанап барады делегейленіп, аспанға бір-ақ ұшты...

— Қусам, қайтер? — деп, Қасен ұмтылып та қалып еді, палатка көрінбей кетті. Қасен палатка кеткен жаққа аз ғана қарап тұрды да күдер үзді. Көмір салған қапшықты сүйрей ықтасынға қарай жүгірді...

Қасенді бұл жерде де бәле аңдып тұр екен. Ол палаткамен әуре боп, жәшіктерді тасып жүргенде, жоғарыдан сырғытқан кесек қарлар дәл келіп Қасен паналаған жарлауды жанай өтіп жатыр еді. Бірінің артынан бірі жұбын жазбай келе жатқан текше қарлар Қасеннің жәшіктеріне, кухнясына келіп, соға да бастады. Бір кесектің тіреліп тоқтауы-ақ мұң екен, кесекке-кесек тоқтап, әдейі жиналған жүктей биіктей бастады. Боран айдап жұмсақ қарды әкеліп, текшелердің арасын шегендеуге кірісті. Екі өкпесін қолына ала, сүйреп келе жатқан қапшығын тастай сала, Қасен жеткен кезде, шаншулы тұрған күректің сабымен кухняның мойны ғана қылтиып қалған еді.

Енді бір жерде консерві жәшігіне жапсырылған қағазда өгіздің тұмсығы ғана көрінеді: өгіз тұншығып бара жатқандай көрінді Қасенге...

Қасен әрең дегенде жұлып алып, тірелген қардың алдын босата бергенде жоғарыдан сырғып келе жатқан кесектер бар екпінімен кеп соғып, Қасеннің өзін ұрып жығып, ала жөнелді де, әлдекайда төмен апарып тастады. Айғай салудан пайда жоқ, құйрық тістесе келе жатқан кесектерден бір оңға, бір солға жалтарып, Қасен кухня маңайына тағы жақындады. Бұл жолы үстіңгі қарды қозғамай, жәшіктердің қасынан өзі сыйрдай жерді ойып жіберіп, аяғын нық басқаннан кейін ғана жоғары қарады. Не істеу керек?

Тіреліп тоқтаған кесек қардың биіктігі үш метрдей, арт жағынан тағы келіп жатыр. Тоқтар ма осылай, тағы да сырғып төмен кетер ме? Қалайда бірдеме істеу керек. Бригаданың азығын бермеу керек боранға!

Қасен жалғыз арыстандай алысты. Алысында бір мін жоқ, айналасын астан-кестен қылып, азық жәшіктерін қар астынан босатып та алды. Әттең мылқау жау, күшті жау, қапы іздемесе қайтетін еді. Күш сынасса, адал алысса еді, көз жұмып қорқауланбай, әділ сынасса нететін еді!.. Ол болған жоқ, жоғарыдан үздіксіз ағылып кеп, екпінмен соққан кесектер алдыңғы қатарды айдай жөнелгенде, үш метр қар Қасеннің үстінен де жүріп кетті...

Етбетінен түскен бойы зілдей салмақтың астында Қасен қалды. Күректен айрылған, басы төмен, аяғы жоғары жатыр. Астындағы қар жұмсақтау болса керек, үстегі салмақ басқан сайын, Қасен де төмен бата береді.

Екі шынтақпен, аяқпен бұлқынып байқайды: үсте жатқан ақ буралар мықтап шөккен, қозғалтар емес.

III

Қаз-қатар шөккен ақ буралар орнынан қозғалар емес... Жайлы жерді жаңа тапқандай, шудалары желкілдеп, уақыт өткен сайын ақ иректер де өсе береді... Бүгінгі бәйгені боран әкеткесін, бригаданың алғашқы қайраты қайта қалғандай, қажыры мұқалғандай, енді құр күйбеңге түсті. Тауаны шағылып, көңіл қайтқандай, бригада тұрған жеріне ұйлығып қалды. Боран оған қуанғандай, дүниедегі бар ұлудың бәріне басып, құлаштай ұрып, қарсылық болмағасын еркін ескектей, үйіре соғып, енді бригаданың өзін жауып тастағысы келетін сияқты. Суық аяз сүйген жерін ойып алғандай.

Аздан соң Сейтен шал Есімге бұрылып:

— Неғып тұрмыз? Құдай қолын созар, боран рақым етер деп тұрмыз ба? — деді айғайлап.

Бойға қуат, ойға жөн сілтеп дауыс бәріне де естілді. Әркім-ақ ішінен "Бәсе, мұнымыз не?" дегендей, күрегін қарға тағы да сала бастады. Жалғыз Есім күрегін қарға салмады. Ол жолдастарына қолын бір сілтеді де, тау қардың шоқтығына отыра қалып, төмен қарай сырғып кетті. Оның артынан Петр кетті сырғанап, одан кейін барлық бригада құлай-сырғанай етекке түсті.

Есім не ойлағанын төменге түскесін ғана айтты. "Тамақтанып, күш жинап алайық та!" — деді.

— Пісіп тұрса, дұрыс-ақ!

Тамақты ауызға алғасын, іш біткен ұли бастады...

— Қасен! Уа, қайдасың?

Айнала тып-типыл. Қасен түгіл, Қасеннің ізі де жоқ. Таңертең әкеліп түсірген шпалдар, рельстер де көрінбейді. Азық-түлік жәшіктері, кухня, о да бір топ болып қалып еді, оның қайда жоқ болып кеткені де белгісіз.

— Қасен! Қасен! Қасен! — деді, барлық бас, баритон бірге үн қосып. Аязды тіле, боранды есе Натальяның жіңішке дауысы да шықты. Жоқ Қасен қайдан жауап берсін, ешбір үн естілген жоқ.

— Әлде біз басқа тұстан түстік пе?

— Олай болмаса керек еді.

— Ендеше Қасен қайда?

"Қасен қайда?" қорқыта бастады.

— Қаңғып кетпесе еді...

— О, құтырып па!

— Енді қайда?!

Бригада жұбын жазбай жүріп Қасенді іздеді. Не от иісі, не тамақ иісі мұрынға келмейді.

Текшелеп үйген шпалдарға рельстің біреуін сүйеп кеткендері есінде еді, жобалап келіп, Есім соны тапты:

— Табылды! Табылды!..

— Не табылды?

— Қасенді қалдырған орнымыз табылды...

— Өзі қайда?

— Көрінбейді...

— Біз де көре алмай тұрмыз...

Бригада тұра қалып сол маңайдың астан-кестенін шығарды. Екі метрдей қазып түскесін, Қасенді қалдырған орын да табылды: біраз ғана қу отын, екі ауыр жәшік қалыпты.

— Өзгесі қайда мұның?

— Қасен жолдас бір жаққа тасып, тыққан болар ма?..

Енді Қасеннің атына жолдас дегенді қоспасаң, әлде қандай халге ұшыраған адамнан ерсі болатын сияқты көрінді.

Дегенмен екі жәшік көзге түскенде, қарын дауы да бой бермей барады екен, бәрі жәшікке қол қойды. Әттең мұндай жерге өкініш араласпай жүре ме, жәшіктің ішінде балта, балға, ожау, темір тарелке сияқты ыдыстардан басқа тамақ затынан өркеш тұз ғана табылды.

Петр Капица тұздың бір түйірін ауызға салып жіберіп: "қалай дәмді еді!" деуі-ақ мұң екен, "солай ма екен!" деп, басқалар да тұзға қолды салып-салып жіберді.

Екінші жәшікті тағы ашып, енді соған үймеледі: консерві қалбырының үстінде көкпеңбек боп мөлдіреп екі литр спирт жатыр екен, жұрт бас салды. Петр бір қолымен бутылканың мойнынан қысып, екінші қолымен түбінен ұра бергенде:

— Тименде р! Бұл — спирт! — деп, Есім бутылканы жұлып алып, жәшікке қайта салды.

— Қасенді іздейік те! — деді бар даусымен.

— Ие, Қасенді іздеу керек... — десті бәрі де.

— Ал қалай іздейміз?

Күн бойы көптің бірі болып, ешбір жөн сілтей алмағанына ұялғандай, Есімнің бет-аузы дуылдап кетті. Бетінде қара қожалақ болмаған түймедей жер қалса, қып-қызыл болғандай еді. Сондықтан, оның дауысы ширақ, команда сияқтанып шықты:

— Қар үстінен іздеп те керек жоқ! — деді ол, — тапсақ қар астынан табамыз... Мына жәшіктер екі метрдің астынан табылды ғой, олай болса осы терендіктен Қасен де табылуға тиіс... Мүмкін одан да төменіректен кездесер. Бір топ адам осы арадан тура тартып ат жалға қарай қазайық. Енді бір топ ат жалдың бойын өрлей, ақ таудың етегін ала қазсын. Терендігі екі метр, көлденеңі бір жарым!.. Наталья, сіз қазған қардың терендігін өлшеп, теріс кетпеу жағын бақылаңыз. Және, спирт жәшігіне ие болыңыз! — деді.

Бригада екіге бөлініп, бір топ ат жалды етектей, екінші тобы тура ат жалға бет қойып, ақ тауды қаза бастады. Кесек-кесек кар тағы да төмен қарай сырғып, адам күшіне жол берді. Ат жалға қарай он метр барғанда бірінші табылған нәрсе тас көмір салынған қапшық болды.

— Қасеннің жөні көрінді! — деді Петр Капица, — адам деген осылай да жасырынады екен!.. — деді тағы да.

— Дұрыс айтасың... Азық-түлікті бір-бірлеп тасыған ғой осылай қарай... Осы қапшықтың аузы қалай қарап жатса, солай қарай қазуымыз керек... Әй, бері келіндер! — деп Есім бригаданы қайта қосып, көлденең жатқан ат жалға қарай тура салды.

— Есі бар адам басқаша істер ме! — деп Наталья да Есімнің сөзін мақұлдады.

Қуаныш белгісі берілгеннен кейін, бригада таңертеңгі қайратқа қайта мініп, ақ тауды талқандап, ілгері қарай тезірек жүріп кетті. Бірақ боран да бәсеңдейтін түрі жоқ. Бригаданың канша терең ғып қазған жерін, ізінше-ақ көміп тастап тұр.

Опырып-жапырып алда келе жатқан Петр Семеныч:

— Наталья! — деді айғайлап.

Бұл оның Наталья жеңгейді қуантарда, не болмаса ерлік сияқты бірдеме істеп салғанда шығатын дауысы еді.

— Немене, Петя?.. — Бұ да Натальяның сүйінгенде ғана аузынан шығатын жылы сөзі болатын.

— Күрегім тіреліп тұр!

— Болды!.. Жетер мақтануың! Не таптың? — Петр Семеныч бұл жерде босқа мақтанған жоқ екен: күрегі бітеу кухняның мойнына келіп тіреліпті.

Бригада енді осы араға үймелеп, қар астынан жәшіктерді, кухняны суырып алды.

Сол кезде:

— Әй, кухняны қиратып ала көрмеңдер! — деп айғай сала, қар астынан Қасен де шыға келді...

Қасен қар астында біраз жатқасын жылынып, әрі-беріден соң түрегеп те алған. Қар астында адам тұншықпайды екен. Адамның демімен қар еріп, бастың айналасы кеңи береді екен. Күртік нығайған сайын, қар өз салмағын өзі көтеріп, езе беруді де қойған. Бірақ, қолда күрек жоқ адам, қарды канша тесіп аз ғана әрекет істей беріп еді. Қанша әуреленгені белгісіз, әйтеуір, бір кезде үстіндегі салмақ жеңілейе бастағанда қар астындағы Қасен де тулаған... Енді, міне, үйіріне қосылды. Жолдастарын бір-бір құшақтап болғасын, Қасеннің бірінші айтқаны:

— Қар астында боран жоқ екен! — деді. Жолдастарының сақылдап күлгеніне қарамай:

— Жер үйден жылы десем иланбассыңдар, барақтан жылы екеніне жанымды берем! — деді тағы да.

— Өзінді аман алып қалғасын мақтай бер, Қасен! Біз сені боран айдап кетті ме деп қорқып едік... Салмағыңның қанша екені мәлім ғой... — деп жолдастары үйреншікті әзілге айналдырды.

— Қасендікі дұрыс. Бастан талай кешкен болатынбыз, — деп, Сейтен карт Қасенге қосылды. Бұл кісі әлденеге назаланғандай, күн бойы аузын бір ашқан жоқ еді. — Қасеннің неге айтып тұрғанын білесіңдер ме? Тыңдай байқаңдар әуелі. Содан соң күлерсіңдер! — деп Қасенге айта бер деген пішінмен қарады.

— Жолдастар, қалжыңды қойып тыңдасаңдар, мен бір ұсыныс жасар едім, — деді Қасен қысылыңқырап.

— Айт, айт!

— Ақырзаманды да көргеміз деген секілді, қар астын көріп қайттым... Осы арадан ойып тұрып маған бір үңгір жасап берсеңдер, мен тамақ істер едім... Қар астынан артық баспананы бүкіл жол бойынан таба алмаймыз... Өз қара басым қар астында қыстап шығуға бармын! — деді Қасен.

Сейтен карт Қасеннің ұсынысы шалалау болды-ау деген адамша азырақ қырын қарап кетті де, өз ойындағысын тап бұл жерде айтпады. Оның ойында Қасен ұсынысының жалғасы жатыр еді де, өлшеп-пішіп айтуға үйренген карт ол ойын тағы бір салмақтап алғысы келді:

— Қасен дұрыс айтады. Ақ таудың астын үңгірлеп тұрып кіруіміз керек. Тыста боран ұли берсін! — деді де қойды.

Ашыққан бригада Қасеннің ұсынысымен ақ таудың астын үңгірлеп жіберіп, желсіз, борансыз, суықсыз, ақ сарайдың астына кірді де кетті. Біраз үңгіп, ойылған қарды сыртқа тасып, әрі кең әрі терең туннельмен бригада түгел тау астына түсіп кетті.

Сыртта боран әлі ұлып тұр. Енді аузыма түскен шығарсың деп, сақ-сақ күлген сұрапыл, бар адамнан біржола айрылып, ойды-қырды астан-кестен қопарып, ол жүр таба алмай.

— Осында кірсең, шығармаспын! — деп, бригаданың ақ тау астына кірген үңгірін де бітеп тастады. Үйіп жатыр тағы да!

— Алды-артыңды түгел орап, құшағымнан шығармайын! — деп, қара түн де орнады.

Ақ таудың астында Қасен де кухнясына от берді... Қалжыраған, жаураған, ашыққан жандар киімдерін шешіп, үсті-бастарын қағына бастады.

Тыста боран мен аяз бұларды іздеп, дүниедегі бар ұлудың бәріне басып, ұлып жүр. Өшіккен жау, ашынған долы алай-түлей борай соғып, сол түбектен бергі қардың бәрін айдап әкеліп — иіріп жатыр, үйіп жатыр...

IV

Қысқы ұзақ түн... Бет-аузы айғыз-айғыз қабырға сағат ұзақ түнді оңай өткізгісі келгендей безектеп тұр. Асығыс-ақ соғады, амалы не, ауыр түн қозғалар емес.

Әлде ғана ашылған терезені қар тағы да бітеп кетті. Ұлыған боран тыста әлі өңештеп тұр. Аласа ғана жер үй ұлыған боранмен бірге әлдеқайда көшіп бара жатқандай

сезіледі. Темір пештің ішінде сөніп бара жатқан қызыл шоқтар көзін қысып, күлге оранып, ақырын ғана ұйқыға кетіп барады.

Гуриннің кірпіктері де жанаса кетсе-ақ жабыса кеткелі отыр. Бармақтай ғып орап алған үсті-үстіне сорып, будақтаған түтінді, әдейі көзіне қарай жіберіп отырған сияқтанады. Екі көзін қос жұдырықтап әлсін-әлсін уқалап қояды. Сағаттың бір қалыпта шықылдап тұрғаны әрі беймаза, әрі ұйқыны келтіріп тербетіп барады. Гуриннің алдында скамейкада қара тонға оранып отырған Динаның ұзын қара кірпіктері әлдеқашан айқасып, басы бұлғаңдай бастады. Жылынған денесі балбырап, еріксіз ұйқыға әкетіп барады.

— Дина, қалғымай тұра тұршы... Не істейміз? Сен ойынды айтшы!.. — деді Гурин ақырын ғана.

Дина селк етіп көзін ашты да:

— Мен бе?.. Айттым ғой көргенімді. Қорытындыңызды өзіңіз шығара беріңіз... Менде шама қалмай барады, тұла бойым қорғасындай, — деді.

— Мен Маркиннің сөзіне сене алмай отырмын. Тоңғақ болатын еді, көп іздеуге шыдамай, босқа көпіртіп қайтты ма дей берем... Өзің білесің, сөз арзаны аузына оңай түсе кететін жігіт қой ол, — деді Гурин есігі ашық тұрған екінші бөлмеге қарап.

— Оның рас шығар! — дегендей, ол бөлмеде әлдеқашан ұйқтап қалған Маркин кеңсірігін жара тағы бір қор етіп қойды.

— Маркин жалғыз емес, бригадир Саржанов үшеуіміз бардық қой? Еш нәрсенің ізін таба алмадық. Біз үн ести алмадық... Сол алапта дәл үш сағат жүріп трактордың қасына келсек — майы қатып қалыпты. Өзің не істей алар ең? Трактор қала барды... Өзіміз адаса-адаса қаланы әрең таптық. Менің айтарым да сол: олар боранда жұмыс істей алған жоқ, қалаға қайтамыз деп адасып кетті. Қалай таң атса, солай іздеуге шығуымыз керек... — деп, шылым тартпайтын Дина да темекі орай бастады.

— Тартпа, Дина... Бар, ұйқтай тұр, — деп Гурин оның қолындағы шылымын алды.

Қара тонын сүйретіп, екі аяғын әрең басып, Дина шығып кетті.

Тонды жамылған бойы, шешінбестен барып скамейкаға құлай кеткені сезілді.

Гурин учаскелердің бәріне мынадай телеграмма жазды:

"Кеше таңертең Қайрақты қаласына барған ерекше бригада әлі күнге хабарсыз кетіп барады: барлығы он жеті адам еді. Іздеп шыққан адамдарымыз ешбір ізге ұшыраса

алмай қайтты. Адасып кетті деп жорамалдаймыз. Таң ата іздеуге шығамыз. Тұс-тұсынан жәрдемдесіп, іздесе көріңіздер. Участок начальнигінің орынбасары Гурин".

Телеграмманы жан-жаққа жіберді де, Гурин телефонға отырды.

— Қима! Қима!.. Қима!..

Қима оңай тіл қатсын ба!

"Құдай қол астында" телефонмен сөйлесудің бір қиын жері болса — ол осы Атбасар мен Қимада деп біліңіз! Телефондағы қыздар өліп бара жатырмын десең, оңай жауап бермес! Өмірде жөн сөйлеп көрмеген адамдар сияқты.

Сен: — Атбасармысың? — дейсің, өздерінің тәртібі бойынша.

Ол: — Атбасар емей кім деп ең? — дейді. Бұл кімнің тәртібі екенін, әрине, білмейсің.

Қима демейді, "Кима" дейді, әрі мұрындарынан сөйлейді. Екі ауыз сөзге келмейсің, ұрысысып қаласың. Ең қызық жері — керісе қалсаң, сен білетін орысша, татарша, қазақша үш тілдің үшеуіне де бой бермейді. Сіленді қатырып, тұқырта жеңіп барып тоқтайды.

Гуринге де осыны істеді:

— Корин болсаң қайтейік! Бола бер!.. Немене, соншама. Ерігіп отыр екесің! Мұндағы жұрт бораннан көз аша алмай отырса! — деп жерлеп алды әуелі. Гуриннің ұйқысы шайдай ашылды.

Өлдім-талдым дегенде екі жермен әрең сөйлесіп, ешбір хабар ала алмай, Гурин далаға шыға келгенде бозаландап таң да атып келеді екен. Әр үйдің таң тауығы да шақыра бастады. Әлдеқайда бүлкілдеп қана бірер ит үріп жүр.

Дереу екі ЧТЗ-ны әзірлетіп жіберіп, Гурин қаладағы бар адамды қаз бастырды. Бәрін де бригаданы іздеуге шығарды.

— Бір трактормен сен жолдың оң қабырғасын сүзе отыр, мен он қабырғасында боламын. Екі арамыз атты жаяу адам болады. Түйісер жеріміз "Қайрақтының" қаласы болсын.

Түнде қалжырап жүрген Дина енді құландай ойнайды. Кешегі талғандықтың бәрі ұмыт болыпты. Гурин де ширақ көрінгесін, "о да дем алған екен" деп ойлады ол.

Бұлар қаладан шыға бергенде күн сияқты бірдеме көзге ілініп қалды да жоқ болды. Дауылды боран түн бойы дем алып, тынығып қалғандай, ішін қайта-қайта тартып, үйтқи соғып, қайта құтырынып кетті. Көп адамның бет-ауызын қаладан шықпай жатып-ақ қарып әкетті.

Жайылып іздеген көп адам жол бойын сүзіп отырып "Қайрақтының" қаласына жеткенде күн батардың аз-ақ алды

еді. Күн бойы жүргендері тоғыз-ақ километр! Оның үстіне күн бойы ешкімнің көзі еш нәрсені шалған да жоқ.

— Сезілді ме еш нәрсе?

— Жоқ. Өздерің ше?

— Жоқ...

Түйіскен жердегі сөйленген сөз осы-ақ болды... Басқа сұрау көп те, бірақ жауабы жоқ еді соның...

"Қайрақтыны" кесіп өткен ат жалдың бейнесі кішігірім таудай бар! Екі қабырғасы екі жаққа жайылып, аңғар да қосылып кетті. Кең аңғарды лық толтырған қар, жүрер жолын жөндеп алғандай еркін аңқытып барады.

— Трактор қай жерде қалып еді кеше?

— Осы тұста еді... Қар жүріп кетсе керек үстінен.

— Осы арада қалғанына анық көзің жете ме?

— Ол даусыз болу керек.

Өзге былай тұрсын, кеше кешке ғана болған тракторды жұтып жіберген боран таңдандырды.

Солтүстықтан қара түн қанатын жайып тағы келеді... Қалжыраған жұрт ақ таудың үстінде тағы біраз тұрды да, енді бетті ыққа қарай түзеп, жақын поселкаға тартты.

Дерек боларлық еш нәрсе жоқ, аз ғана үміт біржола үзілгендей. Участок үлкен ұятқа ұрынғандай, үн-түн жоқ, қалаға кірісті.

Гуринді мұнда да бір үлкен іс күтіп тұр екен. Екінші прораб мынадай телеграмманы ұсынды:

"Барлық участок бастықтарына, бригадаларға! Қараған-дыдан 900 тонна көмір алып шыққан эшелон Ақмолада тұр. Жол бойындағы үзіктер жалғанып, қары аршулы тұрсын. Төртінші мен үшінші участоктің шекарасы, жолдың екі басы жалғанатын жер. Артық күш сонда жіберілсін!" — депті...

Гурин сырт киімін әрең сыпырып тастап, пештің қуысына барып құлады да ұйқтап кетті...

Өйткені есіктен кіріп келе жатқан участок бастығын көзі шалып қалған еді.

— Гурин, Гурин! Не болған саған? — деп жұлқылаған бастығына жауап беруге шамасы да келмеді...

V

Қар астындағы минуттар ауыр өтті. "Қар астында қалдық қой" деген ой ауыр ма, үстегі қар ауыр ма, қараңғы түн ауыр ма, әйтеуір ой бөгеліп, көңіл торыға қалды.

Қарбаласта әрең жасап алған үңгір иықтан басып тұрған сияқты. Он бір адам темір кухняны ортаға ала дөңгелене отырысты да, көпке дейін үндеспей қалды.

Мыс қазаны мен мискелерін, консерваларын әзірлеп, пышағын жаландатып Қасен ғана көңілді жүр. Үңгірдің іші біресе нарттай қызарып, біресе көгілдір тартып, от сәулесімен жымыңдасып тұр. Еркін масайрап, күле қарап, көңілді жанып тұрған от айналасында отырған адамдарға әлденені сыбырлап тұрғандай:

— Мәңгілік күштен өнеге ал! Жабырқама, жадыра! Сенің сендігің де осында болатын! — дейтіндей.

Сейтен карт кәрі көздердің құйрығымен жолдастарын бір шолып өтіп еді, қажыған жандар тамақтанып алғанша әңгіме тыңдайтын түрі жоқ сияқты көрінді.

Ойында жүрген ұсынысын ортаға салуға әлденеше ыңғайланса да, дәл қазір асығыстау болып жүрер деді де айтпады. Сондықтан, ақырын ғана орнынан тұрып, күрегін қолына алды да үңгірдің етегінен сандықтай қарды ойып алып, тысқа әкетті. Үңгірдің бітеле бастаған аузын кеңейтіп жіберіп, көтерген қарын төмен қарай сырғытып жіберді. Қайтып келіп тағы бір кесекті алып кетті. Асықпай-саспай, ешкімге еш нәрсе демей, өз жұмысын үндемей істеп, осылай жүрді де қойды.

Қасен тамағын ысытып болғанша, Сейтен қардың астын қуалап, әрі қарай кетіп те қалған еді.

— Сейтен, не істеп жүрсің? Өзіңе оңаша бөлме жасап жүрсің бе? — деді Петр Капица.

— Жоқ, Наталья екеуіне оңаша отау жасап жатырмын... Сендердей жас қалыңдық пен жас күйеудің қадірін менен басқа кім біледі дейсің! — деп Сейтен тағы бір кесек қарды сыртқа қарай алып кетті.

— Мен білем сенің не істеп жүргеніңді! — деп, Петр де орнынан тұрып, Сейтеннің соңынан кетті.

— Әй, сен не ойлап жүрсің! — деді Петр, сыртқы ауызда Сейтеннің білегінен ұстай алып.

— Айттым ғой!..

— Жоқ! Ол емес!.. Мен түсіндім сенің ойыңды!..

— Түсінсең қолына күрегіңді ал! Петр жүгіріп келіп, күрегін алды. Келесі жолы екі карт екі үлкен кесекті бірге алып кетті.

Бұлардың не істеп жүргендері жолдастарына әлі белгісіз. Не сөйлесіп жүргендері де естілмейді. Дауыстары біресе үңгірдің түкпірінде, біресе тысқа шығар ауызда ғана күңгірлейді. Күңкілдеседі, күледі... Бірін-бірі көтермелеп, демеп, мақұлдап жүрген сияқты.

Аздасын оларға Наталья барып қосылды.

— Құтырған, шалдар-ау, не істеп жүрсіңдер?

— Шығарма үніңді! Ішің білсін! — деп Петр Семеныч Натальяның білегін бір қысып қойды.

— Екі шал бір қызық істегелі жүрген болар! — деді де Наталья үндемеді.

— От әкелші, жарық қылшы!.. Мына бір жатқандар немене екен... Күрек тіреліп қалды ғой... — деп Петр Натальяны отқа жұмсады.

Наталья шырпы тұтатып жарық қылған кезде, Сейтен бір ташанкені суырып алды.

— О, сен, жүз жаса, Сейтен!

— Саған мен екі жүзді де көпсінбеймін!

Манадан шала ұғынып, ұғынса да шалдардың ойын аузынан жырып әкете алмай Есім қысылып отыр еді. Енді ол да күрегін қолына алып үңгірдің түкпіріне барды:

— Мен оя берейін, сіздер сыртқа сырғыта беріңіздер!

Енді үшеуінің көздері түйісіп, түсінісе қалғандай. Біріне бірі жымия қарап тұрып қалыпты.

— Көрдің бе? — дегендей Петр Сейтен шалды ойығымен нұқып қалды. Сейтен оған да соны істеді.

— Мен де түсіндім. Рақмет, шалдарым! — деді Есім. — Енді қалай, темір жолды ақ таудың астымен сала береміз бе?

— Молодец, бригадир! Түсініпсің!

— Жігіт екенсің! Ақ тауды кеулеп жіберіп, рельсті қардың астымен төсей берсек қайтер?.. Тыстан алдырмағанды іштен алдыңдар деп, кім ұрсар екен? — деді Сейтен.

Сейтеннің ұсынысы әрі қызық, әрі жат көрінді жолдастарына. Батылдығы және қандай? Мүмкін бе екен бұл? Күлкі болып жүрмес пе?

— Сендер емес, біз таптық! — дегендей шалдар жымыңдасады.

— Мына шалдарды көрдің бе! — дегендей, жастар біріне-бірі қарасады.

Ақырында алма-кезек пікір айтылып, ұсыныс салмақталып болғасын, шалдарға бәрі қосылды.

— Жалғыз амал осы болса — нар тәуекел! — деп осыған сөз байласты.

— Отын көп, тамақ жетеді!.. Тап осы ойға мен де келіп едім мана... Мазақ қыласыңдар ма деп, айта алмап едім... — деп, Қасен де қуаттады.

— Ал қарды сыртқа тасу жағы қалай болар?

— Бар әңгіме осында ғой, балалар-ау?!. Сырттан аршығанда ол қарды бір жаққа тасымас па едің?

— Әрине...

Ендеше, ат жалдың тұс-тұсынан тесіп жіберіп, ішкі қарды тыска карай сырғыта береміз. Ішке бір күрек қар түспейді. Біз аршитын ат жалдың ұзындығы жүз токсан метр, бес күндік кана жұмыс емес пе?

— Ат жалдың үстін бір аршып алсак, ак таудың асты кең сарайдай болады. Сонсын сала бер жолыңды! — деп, Сейтен бар ойының байлауын айтты.

— Тоқтасын сөз! Ендігі ерлік істе сыналсын!

— Жә, бәсе!

Осы сөздер айтылуы-ак мұң екен, шалдардың ұсынысы ойға шак, бойға лайық істердің біріндей ғана болып қалды. Әлі де біраз жатырак көрінетіндігі жок емес, дегенмен, колдан келетіні де даусыз ғой. Құр камалғанша алысып байкаған жаксы да! Атаң істеп көрмегеннің бәрінен шошына берсек, алға басканың кай жерде!.. "Баста, бала!" — деп Сейтен күрегін колына алды. Аяк-табағын асығып жинай салып, Касен де күрегіне жармасты.

Демалайык, тыныгайык-ау деген ешкім жок, ерекше бригада ат жалға дейін тура барды да, содан кейін ык беттегі бүйірге екі коридор жасап алып, ішкі қарды сыртка карай сырғыта бастады.

Ак таудың астында не боп жатканын біле алмай, бүлк еткенді андып сұрапыл тұр ауызда. Сыртка карай атылған кесек карларды куып о да жөнелді ойға карай. Іштегілер өшіккен итке тас атқан сиякты да, сұрапыл боран бір өшіккен ит, лактырған тасты куып барып, токтаған қарды да бір кауып калып, кейін карай кайта жүгіреді.

Кар астындағылар кайсар күшке, табан тірескен алысқа әбден кіріп алған. Ат жалдың өн бойын өрлей көп жерді аршып тастаған, ішкі карды сыртка шығаратын бірнеше коридор да жасап алған.

— Жолдастар, енді біраз демалайык! — деп Есім бригаданы токтатканда сағат түнгі төрт екен. Ат жалдың қыр аркасында аршылған жердің ұзындығы он екі аттам, биіктігі кісі бойы, көлденені бес метрдей болып шыкты. Ак сарайдың бір босағасынан бұрын төселген рельстің шеті де шыға келді.

— Ұстадым ба құйрығыңнан! — деп, Сейтен шойын жолды күрегімен тыкылдатып койды.

— Әлі жүз токсан метр жерді аршуымыз керек-ау, Сейтен! Оңай көріп жүрме мұны! — деп Петр Семеныч та келді.

Екі шал жоғалғанын тапкандай, бір сүйем шойынға сүйсіне карап, сол араға бөгеліп калды.

Қызыл шоктай кып-кызыл темір пештің тұяктары тұрған жеріне батып барады. От лебінен ери бастаған кар төбеден

мөлт-мөлт етеді. Қар үңгірдің қабырғалары да терши бастаған. Мөлдіреген тамшылар мөлт етіп пешке құлайды да, ізінше буға айналады.

Мұз жастанып, қар төсенген бригада ұйқыға кетіп барады.

— Есрафил деп соны айтады екен... Сұрапыл деген содан қалса керек, — деп, Сейтен де ескі нұсқалардың бірін аяқтады.

VI

...Кешегіден гөрі бүгінгі күннің алды тар сияқты:

— Қарағанды көмірі Магнитогорға төте асқалы, эшелондар Ақмолаға келіп тұр! — деген хабар жол бойын түгел майданға шығарды.

Жолдың өн бойы қара құрым, қалың қол мылқау жау ақ боранмен табан аудармай алысып жатыр. Темір жол салушылардың өздерінен басқа, тұс-тұстағы колхоздардан адам жібермегені жоқ. Алысқа түспеген колхоздар өзінен-өзі ұялып отыратын шақ еді бұл. Әр топ, алуан күштер сынға салынып, өзара жарысқа түсіп, жұмсалар күшке тұтасқан үн берілген шақ еді бұл.

Осы алысқа екі күн өтті, жонын көрсеткен жау да жоқ, алғанын қайтарған ел де жоқ: бір аршып алған жерді енді қайтып қар құшағына қайта бермей келеді.

Сұрапылдың да уыты алынып, күші қайтқанға ұқсайды. Ақ азулары әлі де сақылдап тұрса да, бұл күш белгісі емес, жеңілгенінің ызасы сияқты.

Дауыл жел дүниені неше рет шырқ айналса да, түп қазығын теріскей беттен суырмай тұр еді, бүгін батысқа қарай жылысқандығы байқалады. Түс кезінде күн де бір көрініп қалды. Әлі де құлақтанып тұр, айналасы қызылды-жасылды шеңбердей болғанмен жүзі жылитын қалпын да байқатып қалды. Егер күндегідей қашан батып, қайда кеткенін жасырмай, кешкі ұясына еңкейгенде тағы бір белгі бере алса, ертеңгі күн ашық болады деуге болатын.

Жол бойындағы қалың қолдың ара-арасында желе-жортып қар тазалағыш паровоз жүр. Шегенделіп жатқан қарды есіп өткенде екі ернеуінен ақ көбік бұрқ-бұрқ еткендей болады. Шақпақ тастай кесек қарлар жаңқаланып сынып, етекке қарай ұшып түсіп жатыр.

"Қайрақтының" алқымына қарай бір топ адам келіп шоқтарыла қалды.

— Осы арадан бастайық! — деді бұйра бөрікті жігіт, қасындағы әйелге.

Бұл Гурин еді. Бұл аққұба жігіт еді, енді сіріңке қара болып кетіпті. Оның қалтасындағы саяси бөлімнің соңғы бұйрығы да жүр: "Мұндай апатқа ұшыратқан Гуриннің жұмысы дереу тексерілуге берілсін" деген сөздер есінен бір шықпайды оның.

— Тексеруден қорықпаймын, ұятты қайтермін! — дейді ұяла білетін Гурин. — Өзім бастап келуім керек еді де! Бар адамды қырып алып, жауаптан қашамын ба? Жаза шарқын білемін!..

"Қайрақтының" алқымына жүз метрдей жер қалғанда бұл топ тоқтады да шөгіп жатқан ақ тауға қалды.

Гурин арғы беттегі бригадаға ғана барып қайтайын деп, биік қырқаның үстімен әрі кетті.

Ол тая-сырғанай қырқаның ең биік шоқтығына шықты да алды-артына көз салды. Көз жетер жердің бәрінде де жол үстіне жабылған адам. Ескектей сырғып, апырып-жапырып жүрген жол тазартқыштар. Аңғардың екі жағынан түскен топтар біріне бірі жақындап, таянып келе жатыр.

— Ертең осы ақ таудың өзіне де салармыз қолды! Жонынды тіліп тұрып, астан-кестеңін шығарсақ, төбеңнен түскендей көрерсің! Сендегі кек аз емес! — деп Гурин өзімен өзі серттесіп тұрғандай. Қырқаның арғы етегінде кез ағашқа байланған қызыл шүберекке көзі тоқтады.

Дәл қырқаның ық бетінде әр жерде үйіліп жатқан тау-тау кесек қарларды көзі шалды. Соңғы боран іштен шыққан кесек қарларды да бауырына басып, кейбір елеусіз бейнелерді ғана қалдырған.

Қызыл туды көтерген үлкен бір топ биік ақ таудың үстіне шығып барады. Барды да айқаса түсті. Алдырман деген, шығарман деген биігің осы болса, алынғаныңды көзің көрсін дегендей, ақ таудың дәл шоқтығына шығып алып, күрегін қадады. Ақ өркештердің астынан қырқып, ақ таудың қойнына кіре бастады.

Ақ тау ауырсынғандай әлгінде ғана күдірейіп тұрған шоқтығы басылып, белі қайқандай бастады. Ұзамай дөңкиіп жатқан жотаның жуан белі үзіліп, ортасы кертештеніп те қалды.

Бұл кезде қар тазалағыш та жақындап келіп қалған еді. Алды бар екпінімен ақ тауды омырауымен соғып бір жіберді де кейін шегінді. Тағы соғылды, тағы...

Осыған аландап келе жатқан Гурин бір кезде ақ таудың астына күмп ете түсті. Не болғанын да біле алмай қалды. Қап-қараңғы, көгілдір үңгір... Тарсылдатқан, шықылдатқан дыбыстар... Күңгірлеген адам дауыстары... Шпал... Рельс... Консерві иісі... Тамақ иісі...

— Гурин, Гурин! — деген таныс дауыстар келеді.

Әлдекімнің құшағы мойнына оралып та қалды.

— Наталья!

— Сейтеке!

— Сережа, Миша!

— Есім!.. Гурин!.. — деген дауыстар бірінен соң бірі басым шығады.

Алынбай жатқан ат жалдың үсті аршылып қалған. Жетпіс метрдей жердің рельсі де төселіп, енді тек шегеленуі, бекітілуі ғана қалған екен.

— Мына қар астынан жол салудың инженері мына шал! — деп Петр Капица Сейтенді иығынан бір итеріп жіберді...

Гурин аң-таң. Әлі еш нәрсе толық ұялаған жоқ ойына. Бригаданын он жеті адамын кезек-кезек құшақтап, біресе күліп, біресе көзіне жас алады.

Ертеңіне есіліп ақ тау, жосылып жота жол берді, жол үзігі жалғанып қалды екі шек қосылып. Поезд да өтті ен далада еркін салып айғайын, будақтатып көсіліп. Есрафил да бұл алыстан түңілді, жас алыптан — жаңа адамнан үміт кесіп, тосылып. Бар ашуы алқымына тығылып, қалжыраған, бір тұрып, бір жығылып, кетті қайтып мұз жеріне, түбегіне, қанды іздері қалды қарда жосылып...

АДАМНЫҢ АНАСЫ

(Горькийден)

...Менің сол жақ бүйірімнен қара бұлт қаптап, түтіндетіп келе жатыр. Бұлттың салмағы жерге батқандай, жер қайқандап қабағын шытқандай болады.

Қара бұлттың жап-жалбыр бұйра көлеңкесі бауырымен жер сызып, "ә" дегенше көз көрім жерді жауып әкетті... Мен де, қалбаңдап қасымда келе жатқан менің көлеңкем де қара бұлттың қара сұр көлеңкесінің қойнына кіріп кетті...

Күзгі бозғылт бет сары күн көрпеге оранғандай, қара бұлттың артына жасырынды да, кірпіктерін жерге шанша қойды...

Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не бар дейсің. Тек қандай адамның баласы болу керек, соны айт. Бұған қосатын бір сөз — адамды езетін адамның баласы болма, адамда езетін адамды адамға да санама...

Әрине, адам өмірінде көп қиындықтар ұшырасады. Онсыз өмірдің өзі де өлімтікпен тең, сұр көлеңке болар еді. Күрес

пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тоңған мұз, ұйыған айран емес пе?.. Әңгіме таудай қиындықты тымақтай сілкетін заман жасауда ғой. Жасаймыз да ондай заманды!

— Иә, адам баласы болуға не жетеді дейсің: не көрмейсің, не білмейсің, істегің келсе не істемейсің. Тек істемесең ғана еш нәрсе қызықтырмайды, не қинамайды, не қуандырмайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды. Қуаныш-шаттыққа да бейжай, шақырылмаған қонақтай ығысып қарап, орнынды таба алмай, кездескен бұтаққа іліге кетесің.

...Менің оң жағымда тырбиған талсымақтың арасында теңселіп келе жатқан көп адамның бастары қылтияды. Терең теңіздің шулаған толқыны бұлардың даусын әрең ғана естіртеді. Бұлар Сухумнан Әшемірге жұмыс іздеп келе жатқан аштар.

Мен бұларды жақсы білем: бірге істесіп, күні кеше есебімді бірге алысқанмын. Бұлардың кейін қалған себебі, күннің шығуын теңіз жағасында көрейін деп, мен түнде шығып кеткем.

Біреуі томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары еркек. Әйел буаз, іші тегенедей төңкеріліп, алқымына тіреліп тұрған сияқты. Кәдімгі, күнінде мың көрсең бір қарамай кете беретін жұпыны адам. Нұрсыз көзі бозарып, қорыққан қояндай алайып, ұясынан шығып барады. Басындағы сары орамалы күнбағысқа ұсап, алшаң басып келе жатқанын көріп отырмын. Сухумда оның байы өліп қалғанын да білем. Үйткені, мен осылармен бір бараста тұрғам. Орыс халқының жалпақ әдеті бойынша, өмірдегі бақытсыздықтарын талай рет-ақ айтқан. Шуласып келіп сөйлегенде айнала алты шақырымға естіліп тұратын. Бұлар бір жабырқау адамдар. Өздерін өмір бойы қайғы басып, әбден езіп жіберіпті. Туған жерден айдап шығып, күзгі қураған жапырақтай ұшырып, осы жаққа алып келген де сол өмірдің кемтарлығы. Қазіргі күнде ауыр бейнеттің әбден-ақ илегені сонша, барлық дүниеге өгей ұлша қарайды. Еш нәрсеге қуанбайды, қайғырмайды да: олардың ол кездегі еншісінің өзі де сол ғой. Аяныш түрде, қайыршыларша ғана біріне бірі езу тартып:

— Шіркін жер-ақ екен...

— Байлықтың құлағы көрініп тұрғаны-ай...

— Жоқ, тасы көп екен...

— Иә, қолайлы жер емес... — деседі.

Сүйтеді де, өз жерлерін кенес қылады. Етектей болса да өз жеріңді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінің сүйегі, тірінің тері сіңген жер емес пе... Өз жерлерін әрі-бері мақтап келеді де:

— Біздікі дейтін жердің өзі осы жердің бетінде қалды ма, жоқ па?

— Осы біз жер бетін түгел біздікі десек қанша қателесеміз? — деп, бірін бірі жеңінен тартып айлалы пішінмен жымиысып тұра қалады. Бұл сұраулары түйінді бір қорытынды секілденіп елестейді.

...Әлгі келе жатқан сары орамалды әйел бір кезде ағаш арасына сүңгіп кеткендей болды. Тамағымды жеп болдым да, шелекшемді беліме іліп, қисық таяғымды қолыма алып, әлгілердің артынан мен де жөнелдім...

Бір бүйірімнен ақырын ғана ыңырсыған адам дауысы келді. Кәдуілгі жаныңды сілкіндіріп, жүрегіңді жейтін, адамға ғана естілетін адамның ыңырсуы. Қарасам, бір топ талдың арасын ашып жіберіп, арқасын талға сүйеп, манағы әйел отыр екен. Басын бір жақ иығына салып, екі езуі құлағына жеткендей керіліп, аузы қисайып кетіпті. Көзі ұясынан шығып барады, есінен танып бара жатқан тәрізді. Қайыстай қара қолдарымен төңкерілген ішін басыпты да, адам қорқарлықтай ауыр дем алып отыр. Төңкерілген іші толқып, бір жоғары, бір төмен түседі. Сап-сары тісі ақсиып, ауыр қиналыста.

— Немене, біреу ұрды ма? — дедім қасына келіп.

— Кет әрі, ұятсыз... Кет! — деп, жалаң аяқтарымен құмды осып, жерді тырналап жатып, басын шайқады.

Түсіне қалдым... Бұрын да бір ұшырасқан жұмысым болатын... Сонда да қорқып, кейін секіріп кеттім. Әйел байғұс қиналып көзінен жасы парлай бастады. Ұясынан шығып бара жатқан көздері жарылып кетейін деп тұрғандай шиыршық атады. Беті күп-күрең болып, долырып кетіпті.

Шәйнегімді, шелекшемді тастай бердім де әйелдің қасына келдім. Шалқасынан жатқыздым да, тізесін бүгейін деп ем, әйел бетіме салып қалды. Сүйтті де, кеудемнен итеріп жіберіп, аюға ұсап қырылдап, әрең бұрылды да, төрт тағандап ағаштың ішіне қарай сүйретіле жөнелді.

— Бұзақы, сайтан... — деді маған.

Бірақ төрт тағандап жүре алмады, қолдары бүгіліп құлай кетті. Бет-аузы құмға кіріп кетті де, аяқтарын ербеңдетіп, ыңырси бастады. Тезірек жүгіріп келдім де, шалқасынан салып тұрып, тізесін бүктім.

— Жат қимылдамай... Қазір баланды табасың! — дедім. Үйткені қағанағы жарылған екен... Сүйттім де, жүгіріп теңізге барып, білегімді түріп жіберіп, қолдарымды ысып тұрып жудым да, акушерка қызметіне кірістім.

Әйел олай да бүктетіледі, бұлай да бүктетіледі. Отқа жанған талдың қабығындай тоқсан бұралды, сорлы ана. Жерді

ұрып, қолына түскен көдені жұлып алып, аузына тыға бастады. Сол кезде дүниеге келе жатқан адамның басы да көріне бастады-ау, әйтеуір. Бақытты ма, жоқ па, әйтеуір дүниеге бір жаңа адам келе жатыр...

Әйел екеуміз аз ғана ұрсысып та қалдық. Әйел тісінің арасынан бірдеңе деп маған ұрсады, мен де ақырын ғана оған ұрсамын. Әйел жанына батқандықтан және еркектен ұялғандықтан ұрсатын шығар деймін, мен әйелдің өзін аяғандықтан ұрсам.

— Құдайы құрғыр-ай... — дейді әйел, тісінің арасынан сыздықтап.

Көкпеңбек еріндерін тістеп алыпты, аузынан қанды көбік бұрқырап жатыр. Күнге күйіп кеткендей бояусыз көздерінен домаланған жас бұршақтай ырғиды. Сорлы ана денесінен дене бөліп, бір адам екіге бөлініп, ауыр бейнеттің ақтық сағатын өткізіп жатыр.

— Кет деймін... Неткен ұятсыз едің... — дейді әйел, әлсіреген қолдарымен мені кеудеге итеріп.

— Ақымақ болма. Баланды табуынды біл! — деймін мен оған кейіп.

Бейшараны қалай аямассың. Жүрегімді ойып бара жатқаны сонша, менің көзімнен де жас бұрқ ете түсті.

— Болсайшы, жылдамырақ! — деппін айқайлап.

... Мінекей, менің қолымда қызыл шақа адам жатыр. Көзім жасқа толып тұрса да, қып-қызыл екенін анық көрем. Туа салып дүниеге риза болмай жатыр: бұлқынады, тырбаңдайды, жағаласып жүр. Әлі де кіндігінен шешесімен байланысып жатса да, барқырап баж-баж етіп:

— Мен!.. Мен!.. — дейді.

Бәлекет, жылмаңдап қолымнан түсіп те кететін. Қолыма алыппын да, қуанғанымнан қараппын да қалыппын.

— Кессейші кіндігін!.. — дейді ана, көзі жұмулы жатқан күйі. Көкпеңбек еріндері әрең қимылдайды.

— Пышақпен... кес! — дейді тағы да.

Менің пышағымды бараста біреу ұрлап әкеткен. Сондықтан баланың кіндігін тісіммен қырықтым. Бала бақырады, жаңа ғана сөніп жатқан көздері жайнап, ана күле бастады. Қайыстай қара қолдары қалтасынан бірдеме іздеп:

— Қалтамда бір жіп бар еді... кіндігін байлайтын... — дейді ана күлімдеп.

— Өзің жөнделе тұр, мен баланы шомылдырып әкелейін, — деп баланы ала жөнелдім.

— Ақырын, әй... Ептеп нет... Байқа... Ақырын! — деді ана.

Қолымдағы қызыл адам ептеуді керек ететін емес, жұдырығын түйіп алып:

— Мен... Мен!.. — дейді барқырап.

— Сен!.. Сен!.. Нығая бер! Болаттай берік, тастай қатты бол! Әйтпесе өз жақындарын-ақ басынды жұлып әкетеді, — дейім балаға.

Теңіздің езуі көпірген толқынына тосып кеп алғанымда, бала манағыдан көрі де басымырақ айғайға басты. Арқасы мен кеудесіне ақырын ғана шапалақтағанымда, көзін тыржитып, тыпырлай бастады.

— Айқайла, көтер көкке дауысыңды, қызыл адам! — дейім қызыл адамға.

Қайтып келсем, ана көзін жұмып ернін тістелеп баланың "жолдасына" толғатып жатыр екен. Ынқылдап жатып:

— Өзіме берші, күнімді! — деді.

— Жата тұр, асықпай!

— Жоқ, берші өзіме! — деп, қалтыраған қолдарымен түймесін ағытып, көкірегін әзірлей бастады. Көкірегін босатуға жәрдем бердім де, баланы анасының жып-жылы бауырына салып ем, біле қойды білем, барылдауын қойып, тыйшыға бастады. Ана баласын қандай таныса, бала да анасын сондай тани қойған сияқты! Бір кезде ащы бір айғайлады да, ана да күліп жіберді.

Ананың сөнген көзі жайнап сала берді. Қуаныш сүю, мейірімділік ойнады ананың көзінде.

— Менің шелекшемді әперші... — деді маған. Шелегін әпердім, ананың бетіне де қан ойнай бастады.

— Енді әрі кет! — деді бір кезде.

— Әуреленбе, мен-ақ істеп тастайын...

— Жоқ, әрі кет!..

Ағаштың ішіне барып жасырына қойдым. Азырақ шаршағандаймын. Бірақ кеудемде бір әдемі құстар ән салып тұрғандай. Ән сондай әдемі, толқын үні мен екеуін жыл бойы тыңдауға да болатын. Бір кезде әйел орнынан тұрды.

— Әй, неге тұрдың? — дедім.

Қолымен жерге сүйеніп отырып:

— Мына қарашы, сәулем қалай әдемі ұйқтайды, — деді.

— Әрине, баланың бәрі де осылай әдемі ұйқтайды. Күзгі жалқын жапырақтың үстінде ұйқтап жатқаны болмаса, басқа түк айырмасы жоқ.

— Сен, ана, азырақ жата тұр. Қазір тұруға болмайды, — дедім әйелге.

— Жоқ... Тезірек тұрып әлгілерге жетпесем бола ма...

— Қайда? Әшемірге ме?

— Ие, сонда. Жолдастарым бірталай жерге барып қалған шығар. Тезірек қуып жетейін...

— Апырмау, сен жүре аласың ба?

— Жүрмегенде қайтем?.. Оларға жетпесем болмайды. Жұмыстан қалайын ба?

Ана тал түбіне жұдырығын түйіп жатқан қызыл адамға мейірімді көзінің барлық нұрын төгіп қараған сайын бетіне қан жүгіреді. Ананың нұрлы көзі баланы ақырын ғана, еркелетіп қана сипағандай болады. Таңертеңгі тымықта күннің көзі ғана осылай сипай алады дүниені.

Бұтақ теріп от жақтым да, тастан жерошақ жасап, шай қайнаттым.

— Ана, қазір саған шай ішкізем.

— Шын ба? Жақсы болар еді, кеуіп қалдым білем.

— Сені әлгі жолдастарың неге тастап кетті?

— Тастап кетуші ме еді... Өзім қалдым. Өздері азырақ ішіп алып еді, жақсы болды. Әйтпесе олардың алдында қалай босанар едім?..

Осыны айтты да, ұялды білем, білегімен бетін жапты.

— Бұл бірінші балаң ба?

— Иә, бірінші балам. Сен кімсің?

— Мен бе, адаммын-ау дейім...

— Әрине, адамсың? Қатының бар ма еді?

— Жоқ. Әзір реті келмей қойды...

— Өтірік айтасың.

— Неге?

— Ендеше қатын жұмысын қайдан білесің?

— Оқып едім. Студент дегенді білетін шығарсың?

— Неге білмеймін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп оқып жүр.

— Мен де солардың бірі... Жарайды, су әкелейін.

Ана баласына қарады да, дем ала ма екен деп құлағын салып тыңдады.

— Жуынар едім... Су таныс емес: неткен су өзі... әрі сортаң, әрі ащы...

— Осы суға шомыл. Бұл нағыз денсаулыққа пайдалы су... — дедім.

— Қой әрі!

— Рас, әрі жылы болады.

— Сен бірдеме білетін шығарсың...

Мен суға келдім. Тастан тасқа секірген толқындар жалын жалбыратып, сынаптай ойнап, ән салады. Күзгі алтын жапырақтар толқында қалқып, алтын жаз ақтық күндерін шаттықпен өткізейін дегендей-ақ сағымданып, сылаң қағады...

Қайтып келе жатсам, ана жан-жағына қаранып, тастан тасқа еңбектеп барады екен.

— Әй, не істеп жүрсің?

Әйел отыра қалды да, бірдемені жасыра бастады. Түсіне қойдым.

— Маған бер, мен көміп тастайын...

— Айналайын-ай, көмбеуге болмайды ғой. Дұрысында моншаның табалдырығына көму керек еді... — деді.

— Бұл араға жақында монша салынбайды.

— Сен ойын қыласың, мен қорқам... Аң жеп қойса қайтем?.. Баланың жолдасын жерге беру керек қой, — деді.

Мойнын бір жағына бұрып отырған күйі ап-ауыр бірдемені маған беріп жатып:

— Тәңір жарылғасын, тереңірек көм, баламды аясаң... — деді ұялған дауыспен.

Жұмысты бітіріп, қайтып келе жатсам, ана теңізге шомылып келеді екен. Үсті-басы су, көйлегі бар жағына қисайып кетіпті.

"Шіркінде аюдың күші бар шығар!" деп ойладым.

Балмен, қайрақтай болып қатып қалған қара нанмен шай іштік.

— Оқуды тастағансың ғой, сірә? — деді әйел.

— Иә, тастадым...

— Арақ ішесің ғой?

— Иә, өлгендей ішетін едім...

— Өй, мен сені Сухумда көрген екемін-ау? Бастықпен тамаққа таласып жаттың ғой бір күні... Сонда-ақ ойлап ем, бәлекет, бір ешкімнен қорықпайтын маскүнем екен деп...

Сүйтті де баласына қарап:

— Апырмай, балам өліп қалмас па екен?.. Сен жәрдем бердің, көп жаса... — деді.

Шайды ішіп болып, мен "мүлкімді" жинап жатқанымда әйел жерге қарап қалғып отыр еді. Бір уақытта көзін ашып, орнынан тұра бастады.

— Жүрейін деп отырмысың?

— Иә!

— Ау, абайла, ана!

— Жоқ, жүрем. Жолдастарыма жетем. Баланы маған әперіп жібер.

— Мен көтеріп жүрейін.

Ана бергісі келмейді. Азырақ таластық та, аяғында баланы мен көтердім.

— Апырмай, құлап түспесем... — деп ана қолын менің иығыма артты.

Россия жеріне жаңа келген, тағдырының беті ашылмаған қызыл адам менің қолымда жатып, мардамсып мұрнын тарта түседі. Теңіз жағасын сабалап, ағаш шуылдап, өзен суы сыңқылдай түседі. Жас босанған жас ана, жаңа қырық бұрап,

өзегін үзген бейнетті елең қылмастан Әшемірдің ауыр жұмысына тартып келеді. Жүрген сайын көздерінен махаббат төгіп, жас бөбегіне қарап қояды.

— Дүниенің шетіне дейін осылай жүре берсем, ұлым еркін дүниеде өссе, жүруге шаршамас едім-ау! Адамның анасы болу қандай жақсы! Жүрегім қуаныш төгіп, нұр шашып келе жатқанын қарашы! — деді ана, бір жерде тұра қалып...

Теңіз қатты тулайды. Қара бұлт найзағай шашып, бұршақ төгуге әзір тұр. Менің қанатым керіліп, өрісім кеңіп, құрметті ананың ұлына қарап:

— Сен, қызыл адам, тез ер жет! Қатты айқайла, дүние естісін! — деймін.

Бұл уақиға әлдеқашан болды. Бірақ ананың құрметі қашан да жаңа ғой.

ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА

(Горькийден)

Мақтасақ — әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді. Әйел — ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе!..

Азияның ақсақ барысы Темір жер бетін қанға бояп, ойды қырға теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргісі келген адам. Бұл, сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді қанға суарған, айбатынан ай жасырынған Темір.

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өзгеде күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны құмырсқаның илеуін қалай тапаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел аққан қан өзендері сай-саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жерде қамшы соғып, қармысын қайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын құрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арып-талып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде Самарқан халқы от түкіріп, қан қақырған арыстанын қаралы қошаметпен қарсы

алған ғой. Өлім егіп, өлімтік орған, айналасына у шашқан ақсақ арыстан қара мен көктен ғана киініп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шыққан еді.

Отырарда өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алған-ды. Содан бері қабағына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алып, ешкімге басын иместен келе жаткан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүрегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мүлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Әмудариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір осы Ақсақ еді. Әңгіме осы Ақсақ барыс жайында!..

Темір Қаныгүл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айналаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға ұсап, індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан, Самарқанның көк мойын мұнараларынан басқа еш нәрсе көрінбеді. Алғашқы екпінмен "өрте Самарқанды!" деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жоқ, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырғам! Өртемеймін! — деді ішінен.

Алаңға тігілген бес мың ақ шатыр, бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Ақсақ Темірдің ала шатыры — алып ордасы тұр. Бұл төрт бұрышты, айналасы жүз қадам, үш найза бойы биіктігі бар күмбез. Ортасында он екі алтын баған. Төбесінде көкпеңбек мұнара. Сары, қара, көк жібектен қиюластырып жасалған ала шатыр. Кім білсін қанша әйел, қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жүз қызыл баумен жерге таңып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран. Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта, ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ иық Ақсақ Темір көрегеннің өзі отыр.

Темір аспан түсті көк жібектен киінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған інжу тастар... Бұл тастар оның үстінде бес-ақ мыңдай екен! Қаһарынан қар төккен аппақ басында ақ бөрік. Бөркінің шошақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалт-жұлт етеді. Қанды көзі қан шашып, төңкеріліп қояды.

Ақсақтың жүзі қан қатқан, тот басқан жалпақ алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің асты-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласың. Құлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндей қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жоқ кілемдердің үстіне арақ құйған үш жүз алтын бокал. Өмірді талқандап, өлім себуге құмартқан Темір сардар, бектерімен бірге сарайында отыр.

Темірдің арт жағында әнші-күйшілер, қатарында ешкім жоқ. Аяғында, ең жақын ақсүйек туғандары, сұлтандар, байбатшалар, әскер бастықтары отыр. Бәрінен де патшаға жақынырақ мас ақын Кермене отыр.

Кермене дүниені талқандаған Темірдің:

— Уа, Кермене! Егер мені сата қалса, сен қанша беріп алар едің? — деген сұрауына, беті бүлк етпестен:

— Жиырма бес әскер берер едім, — деген ғой.

— Е, жиырма бес әскер менің мына белбеуімнің ғана құны емес пе? — деп, таңданған Темір ақырғанда:

— Жиырма бес әскерді сол белбеуің үшін ғана берем! Белбеуге ғана... Әйтпесе, сенің өзің қара күрешке керегің жоқ адам емессің бе! — деп тағы бір басып қалған ғой шынды сүйетін ақын Кермене.

Міне, ақын Кермене патшалардың патшасы саналған, жер жүзіне өлім, өлімтік орған Темірге осылай деген! Жауыздықтың, өлімнің, қауіп-қатердің түпсіз бұлағы Темірден тайсалмағаны ғой, шіркіннің! Мақтайық та, құрметтейік те, осындай шындықтың досы болған ақынды! Бұлар қашан да Әмір Темірден жоғары!

Құрметтейік, көтерейік, әдемілеп, көркем түрде шындықты айтқан ақындарды. Оларда шындықты айтудан басқа бағынатын құдай, табынатын тәңірі болмасын!

Сонымен ойын қызып, шаттық билеген байбатшалар майданда аққан қан өзендерінің терендігін өлшесіп отырды. Музыка ырғалаңдап, патша шатырының алдында халық ойыны басталды. Ыңырсыған қалың елдің қайғысын табанға тапап, аз ғана топтың шаттығына айналдырды. Өлімнің ордасы Темірдің қанды қабағын ашамыз деп, күлдіргіштер лақтай секірді. Өмір иесі адам баласын қалай өлтірудің әдісін көрсетіп әскер де ойнайды.

Ақсақ барыстың адамдары қорыққаннан қуанып, арақ пен қымызға барлық қылмысты тұншықтырып отырған бір кезде Темірдің құлағына ашынған бір дауыс келді.

У-шу, айғайды, күйшілердің күйін, әншілердің әнін қақ жарып, Темірдің құлағына ілеккен дауыс әйел даусы еді. Ұя басар бүркіттің тәкаппар даусы Темірге айқын естілді. Темір өліммен алысқанда өлім оның бетіне дақ, жүрегіне дық салған ғой, сондықтан мына дауыс оған таныс көрінді.

— Даусында өлім көлеңкесі елестеген неткен адам? Шақырындаршы! — деді Темір мұрнына қан иісі келгендей жан-жағына алақтап.

— Қайдан екені белгісіз бір әйел пайда болды. Үш арысты билеп тұрған арыстан, сізді көрем деп бой бермей тұр! — десті қасындағылары.

— Арапша сөйлейді. Үсті-басы кір, шаң. Өзі есалаң болса керек... — десті біреулері.

— Әкеліңдер! — деді Темір өз сезіміне ғана бағынып.

Сонымен Темірдің алдына жалаң аяқ, үстіндегі барлық лыпасы далба-дұлба әйелді алып келді.

Қара шаштары тарқатылып, жалаңаш көкірегін жабуға кеудесіне түскен, беті шойындай қап-қара. Бірақ жасымаған көзі от шашып, әмір етіп тұрғандай. Қап-қара қолдарын Темірге созғанда бір қалтырамады.

— Баязит сұлтанды жеңген сен бе? — деп сұрады әйел салған жерден.

— Иә, мен. Мен талайды жеңдім. Жеңгенімнің ішінде о да бар. Жеңуден әлі шаршағаным да жоқ!.. Сен келген жұмысың не еді, соны сөйле! — деді Әмір Темір сазарып.

— Тыңда! — деді әйел. — Сен не істесең де адам ғанасың. Ал, енді мен — ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етемін. Сен өлім шашасың, мен өмір шашамын. Дүниеге адам әкелем, білдің бе? Сондықтан мен сені адамға санамаймын да.

— Мен ешкімнің қалай саналуымен есептесіп көрген де емеспін, есептесе алмаймын да! Жұмысыңды айт, әйел! — деді тәкаппар Темір.

— Тыңда, өлімнің егіншісі Темір! Сен менің алдымда күнәлысың. Менімен есептеспей тұра алмайсың да. Менің алдымда күнәңды жусын деп келдім. Сенің бағынғаның "Күш әділдікте!" деген ұран дегенді айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ сен маған еріксіз әділ боласың. Үйткені мен — ана! Сен өлім сепсең, мен дүниеге өмір себем. Сені жеңем! Сондықтан сен маған әділ бола аласың! — деді.

Темір патша да мұны ұғарлық данышпан еді. Шығыстың салқын данышпандығын алмады дейсің бе, әйелдің сөзіндегі батылдық пен күштілікті де сезіп:

— Өзің отыршы, сөзіңді тыңдағым кеп барады, — деді.

Әйел байбатшаларды етегімен сырып, қақ жарып барып кілемнің үстіне отыра кетті. Қай жерге қалай отыруды өзі таңдады. Үйткені отырғандарды адамға санамады да. Сонан соң сөзін бастады:

— Мен Салерно деген жерден келдім. Ол алыс жер Италияда. Сен білмейсің. Сенің қанды тұяғың ол жерге жеткен жоқ. Бірақ онда да сен секілді өлім егуші толып жатыр. Әкем балықшы еді, байым да балықшы. Байым бақытты еді: үйткені оны бақытқа бөлеген еңбек пен мен ғой! Одан соң, жалғыз бір ұлым бар еді. Ол жер бетіндегі адамның ақылдысы, сұлуы болатын еді, — деді.

Сол кезде:

— Менің Жәңгірімдей екен ғой... — деді Темір патша ақырын ғана күрсініп.

— Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді. Сенен туған бала, адам баласының өкінішін ақтай алатын ба еді! — деді ана әйел тіксініп. — Теңіздің жағасында отырған бізге талаушылар келгенде ұлым алты-ақ жаста еді. Талаушылар әкемді де, байымды да, тағы да көп адамды өлтіріп, ұлымды тартып әкетті. Өмірді талаушы сенің жолдастарың қайда болса да толып жатыр. Міне, енді сол ұлымды жер бетін шарлап, іздеп жүргеніме төрт жыл толып барады. Ұлым қазір сенде екен, оны анық білдім. Үйткені, әлгі талаушыларды Баязит сұлтанның әскері ұстапты. Баязитті сен жеңіп алдың да, қолында барын түгел тартып алдың ғой, соның ішінде менің ұлым да бар. Ұлымның қазір қайда екенін сен білесің. Өзіме қайтарып беруге міндеттісің! — деді.

Ана осыны айтқанда, өздерін данышпан санайтын байбатшалар күлісіп:

— Байғұс, жынды екен... Есінен танған ғой, — десіпті.

Жалғыз Кермене ақын ғана анаға күлмей қарайды да, Ақсақ Темір ғана таңданып отырады.

— Бұл ана болғанда да ақылдан танғандай ана екен! Болсаң бол! — дейді Кермене ақын. Ал, енді өмірдің дұшпаны, өлімнің егіншісі Темір былай депті:

— Әйел! Сен мен білмейтін елден неғып келдің? Арада тау бар, тас бар, өзен бар, теңіз бар, ит мұрны өтпейтін қалың орман бар, олардан қалай өттің? Жүгірген аң, ұшқан құс саған қалай тимеді? Қанша ел — адам бар. Адам аңнан да жауыз, олар сені қалай аман жіберді? Адамның күші біткенше жолдас болатын бір нәрсе — қару. Сенде о да жоқ. Қалай бұл жерге аман жеттің? Осының бәрін айт. Сонда ғана мен таңдануды қойып, есімді жиям. Сонда ғана сені түсіне алам. Айтшы, тезірек! — дейді.

Құрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана әйелді құрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның емшегін еміп, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың құрметі әлі жеткен жоқ!

Әйел Темірге былай депті сонда:

— Мен бір-ақ теңізге ұшырадым. Онда арал да көп екен, балықшы да көп екен. Адамды айуандай сорған сен секілді патшалардан қашқан адам тамағын теңізден тауып жүр. Балықшы болса қайық та болады ғой. Сүйген ұлынды іздесең жел артыңнан шығады, теңізден қайықпен өттім... Ал, енді өзенге көп ұшырастым. Теңіз жағасында өскен анаға өзеннен өту қиын ба? Тау дейсің ғой? Тауды мен елең де қылғаным жоқ, байқағаным да жоқ! Орман отын бергеннен басқа тоқтау қылған жоқ! — дейді.

Мас Кермене шыдамай:

— Мұндай анаға тау деген жазық болып кетпей тұра ала ма? — дейді шынымен.

— Ая, қабылан, арыстан, басын жерге салбыратқан тағы өгіздер көп ұшырады. Көзі сенің көзіне ұқсап оттай ойнап, өлім шашып тұрған барыс та екі рет маған қарап тұрды. Бірақ әрбір аңның жүрегі бар емес пе? Олармен осы сенімен сөйлескендей сөйлесіп жүрдім. Қанішер аңдарды, қан ішкіш патша, сенімен салыстырғаныма ашуланба! Олар да менің ана екенімді біліп, иланды: ауыр күрсініп, мені аяп жөндеріне жүре берді. Аңның да баласын сүйетінін сен білмейтін бе едің? — дейді әйел Темірге төніп.

— Солай, әйел! — дейді Ақсақ Темір басын изеп. — Аңдар адамнан көрі де өз баласын артық сүйеді. Ең қатты жауыздық адам баласынан шығады деген қорытындыға мен де келдім... — дейді Темір, жаңа бір дүниені көргендей ойға батып.

— Адам деген бала ғой. Үйткені ананың жанына көз салсаң жүз есе бала, адам қашан да анасының баласы. Әркімнің анасы бар. Сен шал, білесің бе, сені де әйел тапты. Сен құдайдан бас тарта аласың, ал енді анадан бас тарта алмайсың, шал! — дейді әйел.

— Солай, әйел! — дейді Кермене ақын қорықпастан-ақ. — Өгізді қанша жинасаң да бұзау таппайды. Күнсіз гүл өспейді. Сүюсіз бақыт жоқ. Әйелсіз сүю жоқ. Анасыз ақын да болмайды, батыр да болмайды! — дейді.

— Бер баламды өзіме қайтарып! Үйткені мен анамын, баламды сүйемін, — дейді әйел тұп-тура Ақсақ барыс Темірге.

Бас иейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы! Аристотельді де, Фирдоусиді де ана тапты. Ескендір мен соқыр Гомер де ананың баласы. Бәрін де дүниеге жетектеп әкелген ана. Ананың ұлы орны қашан да өзінікі!

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Мен көп жасқа келдім. Менің табанымда қара жер де ыңырсиды. Мына қолыммен өлім құрбандығын баудай түсіріп жүргеніме отыз жыл болды. Неге бүйтесің дейсің ғой, оны да айтайын: мен патша, алдымен осыны білем. Патшаның патшалығы неғұрлым кең болса, солғұрлым оның өзі де ұлы патша. Мен өзімнің патша екенімді танысам, патшалығымды кенейте беруім керек. Әйтпесе мен қандай патшамын? Сондықтан мен мемлекет алып, өзіме ел бағындырам. Бұл — бір. Екінші, өлім менің ұлым Жәңгірді алып, жүрегімнің күнін сөндірді. Сондықтан өлімнің күнбе-күнгі құрбандығына арнаған адамын тартып алып, кегімді алып жүрмін. Менімен патшалық үшін, ел үшін көп адам алысты. Бірақ адам үшін ешкім алысып көрген жоқ. Адам деген кім? Менің жолымда неге тұрады? Мен оны білмеймін. Баязит сұлтанды жеңіп алғанымда:

— Құдайға мемлекет, адам дегенің түкке тұрмайды екен... Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын, сені мен секілді адамға беріп қойды: сен соқырсың, мен ақсақпын деген Темір — мен болатынмын. Баязитті шынжырлап менің алдыма әкелгенде, мен осыны айттым. Баязит шынжырдың салмағынан жаншылып, майысып тұра алмады. Бақытсыздыққа ұшырап, өмірдің құлаған молаға шыққан жусанындай ащы уын татып тұрған Баязиттің көзіне қарап тұрып мен осылай дегем.

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Міне, менің алдымда әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейін өзім білмеген сезімді қозғап, мені жеңіп барады. Бұл әйел менімен адамша сөйлесіп отыр, өтінбейді — бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойлаймын. Бұл өмірдің иесі, бұл ана, бұл ұлын сүйеді. Ұлын сүюі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқыннан әлденеше ғасырға кететін жалын туар. Мүмкін, жерді жылытып, бақыт себетін адам болар... Мен жерге өлім егіп, қанмен жақсы

суардым. Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз жерге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...

Дүниені жалмап, адам баласына топандай тиген, тәңірімен таласқан Темір тағы да көп ойланып отырды да:

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Үш жүз салт әскер, қазір жердің төрт бұрышын аралауға аттансын. Тапсын олар мына әйелдің ұлын! Әйел осында күте тұрады. Мұнымен бірге мен де күтіп отырам. Кімде-кім мұның ұлын атқа мінгізіп әкелсе, ол шын бақыттың дәмін татады. Солай ғой, әйел? — дейді.

Әйел бетіне түскен қара шашын кейін сілкіп тастады да:

— Солай! Осыны істе! — деді азырақ езу тартып.

Сол кезде, әлгі айбатынан ай жасырынған қаһарлы шал — ақсақ Темір орнынан тұрып, әйелге басын иді...

Қуанышты Кермене ақын шаттанып:

— Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айын, көктегі күнді айтсаң, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ адамның анасы, өмірдің мықты бәйтерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ! — дейді.

— Солай, Кермене! — дейді Темір де.

Барлық байбатшалар жаңа ғана сықақтап күлген әйелге қарап "ана!" деп таңданды да қалды.

Бұл шындық қой. Үйткені қай анадан сұрасаң да:

— Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпан да, ер де береміз. Өлім адам баласын құртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын көбейттік! — демей ме!..

АНА КЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ

(Горькийден)

Қала көптен бері коршауда тұрған. От төгіп, өлім еккен күшті жау қаланың шыбын жанын алқымына әкеліп қалған кезі еді.

Қаланың іргесінде ғана жылтылдаған жау оттары қала халқының жүрегіне инедей қадалатын. От айналасында ербиіскен ұзын көлеңкелер жұрт көңілін қатты шошытатын. Қала ауыр күрсінуде, халық үнсіз күйінде еді. Жау шеңбері қысып келіп, арандай азулар коң етіне найзадай кіріп бара жатқанын көріп отырған жұрт ауырсынды, бірақ қайыспады!

Жау аттарының кісінеуі, жау құралдарының салдыр-гүлдірі қалаға айқын естіліп тұрды. Басым жау қарқылдап күліп, барқырап өлең айтып мазақтай бастады. "Күт ажалыңды!"— дегендей, жанға батар ауыр азап та осы еді. Жеңеріне көзі жетіп, көңілі өсіп тұрған жаудың мазағынан ауыр азап бар ма?!

Қалаға су беріп тұратын бұлақтардың бәріне де жау жағы өліктер үйгізіпті. Қаланың тап іргесінде меруерттей мөлдіреп тұратын жүзім бақшасын өртеп жіберген. Сары алтындай жалтылдап, ұялған қыздай қызарып тұрған алма бақтарында жау оттары маздап тұр. Ән салып, теңселіп, тербеліп тұрған егін ортасында жаудың құлқынына арналған шошқалары бағылып жүр. Анда-санда қала үстіне оқ жауып өтеді.

Қаланың көшелерінде әскерлер жүр. Олар қашаннан бері қаласын қорғаумен қалжыраған, ашыққан. Әр үйдің терезесінен жараланған жандардың ауыр ыңқылы, қызу сандырағы естіледі. Әйелдер тілек тілеуде, балалар зар қағуда...

Жұрт жүрегін қайғы басып, жұрт көңілінің оты сөніп қалғандай аянышты дауыстар әлсіз ғана шығады. Талай әйел "аллам-ау" деп бастайды да, одан ар жағын алласына айтуға да уақыты жоқ, "жау келіп қалмады ма?" деп, жалт ете қалады. Қап-қараңғы тыныш түнде әрбір ыңқыл анық естіліп, бүкіл қала ыңыранып жатқандай сезіледі. Ешкімнен жәрдем күте алмай, үмітсіздік шаршатқан жұрт аспанда бір айқын жұлдыздың жарқ етпегеніне қамығады.

Қаланы қалың жапқан қараңғылықта, терең суда жүзген балыққа ұқсап, үнсіз ғана қозғалып, басына қара жамылған әйел келе жатыр. Оны танып қалған адамдар қолын нұсқап:

— Мынау сол ма?

— Тап өзі! — деп ығысып кетеді. Ешкім амандаспайды, жоламайды. Алапес адам көргендей, қашып кетеді. Күзетшілер кездесіп қалса:

— Ей, Мария, ашынған біреудің қолы тиіп кетсе, бізден араша күтпеңіз! — дейді оған.

— Тағы не айтасыңдар, қайсың маған қол көтергің келеді? — дегісі келгендей, әйел басын жоғары көтеріп, біраз күтіп тұрады да, кете береді. Бірақ ешкім онымен сөйлескісі келмейді, ығысып өте береді. Қара жамылған әйелдің түрі, қайғыдан бүгілген белі, үнсіз ауыр қозғалуы — қала басына орнаған бақытсыздықтың бейнесі сияқты еді.

Әрі азамат, әрі ана еді-ау ол! Әрі "іштен шыққан шұбар жылан" ұлы туралы, әрі ананың да анасы — туған елі, өскен жері туралы толғанып келе жатыр.

Әр азамат отанын сүйсе, әрбір қала сол отанның бір ордасы емес пе? Бұл кемпірдің баласы, осы қаланы қоршап

тұрған, қиратып жатқан, жұрт басына қырғын орнатып жатқан жаудың бастығы еді! Қала халқын қойдай қырып, адам ұясын аяусыз қиратып, адам баласын аяусыз шулатып жатқан сонау бұзық қанішер о да анадан, о да бір әйелден туған. Ол зұлымды тапқан бақытсыз ана осы келе жатқан Мария еді. Ана жүрегін осы қайғы жеп келе жатқан.

Сорлы ана бір кезде "ұл таптым, елім үшін елеулі бір еңбек істедім" деп ойлаған-ды. Енді сол ұл бейбіт елге бүйідей тиіп жатыр.

Осы қалада осы кемпірдің өзі де туған. Қаланың әрбір тасына қанша көздің жасы тамғанын, қанша мандайдың тері сіңгенін жақсы біледі. Осы қалада көрген мың түрлі қуаныш кемпірдің жүрегіне мәңгі орнаған. Сол қаланы, сол ұлы қиратып жатыр! Ана жүрегі таразының табағындай теңселіп, қай жағына ауарын білмей келеді: ұлына ма, еліне ме?

Анадай жерден бір әйел кездесті оған. Ол әйел жаңа ғана жан тапсырған бір өліктің қасында екі қолын көкке көтеріп, екі көзден жасын парлатып, ананың қасиетті мұңын төгіп отыр екен.

— Еріңіз бе еді? — деді Мария, жылап отырған әйелдің қасына келіп.

— Жоқ.

— Аға-ініңіздің бірі ме еді?

— Ұлым еді! Ерім өлгелі он үш күн болды. Ұлым, міне, бүгін...

Содан соң ұлы өлген ана қолын көкке көтеріп:

— Е, тәңірім, мұныңа да ризамын! Менен туған ұл менің бетіме де, елінің атағына да кір жұқтырған жоқ. Елінің адал ұлынша, анасының ақ сүтін ақтап өлді. Елін қорғап, ерлерше өлді. Оны бүкіл елім біледі! Құдай-ау, Мария кемпірдің ұлына ұқсап, анасын емшекке теуіп, ел басына өлім егіп жүрсе қайтер ем? Ұлым саған да, тәңірім саған да ризамын! Уа, қарғыс атсын, елін, анасын сатып кеткен Марияның ұлын! Ондай ұл табатын ана біткеннің пұшпағы қанамасын! — деді.

Мария ана бетін бұрынғыдан да бүркей жапты да, кете берді. Сол бетімен қаланың қақпасын күзеткендерге келіп:

— Не өлтіріңдер, не балама жіберіңдер. Ел ішінде отыратын не бетім қалды, жұртым? Мен тапқан бәле болса, азабын өз басым көрсін де. Сол бәленің қасына жіберіңдер. Сондай болып туған ұлым үшін мен де айыптымын! Не жіберіңдер, не өлтіріңдер! — деді.

— Жоқ! Сен анасың. Отаның саған да қымбат. Еліне жау болып кеткен ұл саған жау! — деді күзетшілер.

— Жоқ! Екінің бірі, екінің бірі ғана болады! — деді Мария.

Күзетшілер өзара ақылдасты да:

— Ұлың үшін сені айыптай алмаймыз. Әркім өз отына жылынады... Ұлым дегеніңмен, сені ойлап қайғырған бала көрінбейді! Ойлап қарасаң, ана үшін өлімнен де ауыр азап осы да! Ар жағын өзің біл, — десті.

— Иә, өлімнен де ауыр азап осы, балаларым, — деп, кемпір қаладан шығып баласына қарай жөнеле берді.

Кемпір қаланы қорғап, қырғын тапқан көп өліктің ортасымен келе жатыр. Кейбіреулерін танып қалып, басын иеді. Жасыл кілемдей жайқалған жер қанға боялыпты, кемпірдің табанына жабысып, айырылғысы келмейді, өліп-талып, сорлы кемпір баласының шатырына да жетті.

Міне, ана баласының шатырында отыр. Сонау бір, тумастан бұрын болмашы ғана бүлк етіп қалған күннен бастап сүюші еді-ау ол ұлын! Содан бері сол баласы есіне түсе қалса, мейірімді жүрек бір туламай қалған жері бар ма еді?

Ұлы енді жонданып, жоталанып қалған екен. Үсті-басы алтын да күміс, жарқ-жұрқ етеді. Кеңкілдеп күлгенде шатыр желкілдейді.

— Шешем! — деді баласы, Марияның қолынан сүйіп. — Мені өзің іздеп келгенің, мені ұққан екенсің. Бір сен едің қарайлайтыным, енді күлін көкке ұшырармын бұл қаланың! — деді.

— Өзің туып-өскен қаланы күл етем дейсің бе? — деді сорлы ана, жүрек тілін күрмей алмай.

Атаққа құмартып, көзі қызарып болған жан ана сөзін ұқпады:

— Е, мен дүние үшін туғамын! Таң қалдырам сол дүниені! Бұл қаланы күл етпей кетсем, шамасы келмеді демей ме ертең? — деді ол шешесіне.

— Сол қаланың бар көшесінде өткен балалық шағың да түспей ме есіңе? — деді Мария ана.

— Көше деген не, шешем-ау! Халқы мен қаласын қиратсаң, көшесінде не тұр еді! Ер жеткен басым бала күнімнің қызығына да алданбақ па?! — деді шешесін мазақтап сақылдап күліп.

— Адамның жазығы не еді! — деді тағы да ана.

— Адамдарды айтамысың... Адам деген маған да керек. Мен адамды темір өкшеме салып бағындырып алсам, ер атағым сонда ғана шығады! Менің атағым үшін керек қалған адам!..

— Ер деген өлім егетін адам емес, өмір егетін адам болады, ұлым. Өлімді жеңіп, өмірді қорғап ер болсаң қайтер?

— Жоқ! — деді есер тентек шешесіне де. — Жоқ! Өмірді қорғаушыдан гөрі өмірді киратушының аты жоғарырақ тұратынын білмейтін бе едің!

Біржола қалған ана көңілі — ана мен баланың арасына тас қорғандай түсе қалды. Талас та, сөйлесу де тынды, ананың тәкаппар басы бұрынғысынан да төмен иіліп, үні тіпті өлімсіреп кетті. Ана алдында, өмірдің қорғанышы алдында не айтқанын білмеген қуыс кеуде ана жүрегін біржола мұздатты. Барлық жанды өмірге жетелеп әкелетін ана өз баласын жүрегінің бар күшімен жек көреді. Көзсіз есер, бұзақы зұлым осыны да аңдамады. Өмірді қорғауға келгенде, ана тайсалар іс, ананы тоқтатар қауіп жоқтығын да білмейді екен ол.

Ана бүкшиіп қана отырды да, сөне бастаған шоқтай кішірейіп, өңсіздене бастады. Баласының жібек шатырынан өзі туған елін, елінің қаласын көріп отыр. Бата бастаған кешкі күннің қызыл сәулесі, қала үстінен қан төгіп тұрғандай.

— Ауыртпалық! Ауыртпалық!

Аздан соң күн батып, қаланы қараңғылық орап алып, қайғы мұны қайта басты. Қала үстінде жарқыраған жұлдыз да өлік басында жарқыраған шамшырақтай ғана сығыраяды. Туған ел, туған қала Мария анаға қарап: "Кәне, не айтасың, неге байладың белінді?" деп үнсіз телміріп тұрғандай.

Мария өзінің ана екендігін тағы да бір есіне алды еріксіз.

— Адамды тал түсте қыра берудің өзі ыңғайсыздау да жұмыс. Сондықтан қаланы бүгін түнде жоқ қыламын! — деді баласы суырып алған қанжарының жүзін сүртіп отырып.

— Бері келші, — деді ана жауыз ұлына, — басыңды тіземе салып, азырақ қисайшы. Бала кезінде қандай ерке едің, жұрт көзіне қандай сүйкімді едің, соларынды есіне алшы...

Жендет басын шешесінің тізесіне салып, қисайды да көзін жұмды:

— Мен даңқты ғана сүйем, мені дәл осындай етіп тапқандығың үшін сені де сүйем, — деді ар-ұяттан айырылған мұндар. Содан кейін қалғып та кетті.

Бұдан әрі сөйлесер сөз қалмағанын Мария ана да мана білген. Сондықтан әрі азамат, әрі ана, ананың айнымас кесімін айтты:

— Өлім егушіге — Өлім! — деді.

Үстіндегі қара киімін баласының кеудесіне жапты да, жарқылдаған қанжарды қара жүрекке қадап жіберді. Баласының жүрегі қай жерде екенін жақсы білетін ана қолы қателескен жоқ, қанішер тырп етпестен қатып қалды.

Жеркеніш жанның арам басын тізесінен ырғытып тастады да, Мария ана орнынан тұрды.

Барлық елде, әр заманда, барлық канішерлер үшін, барлық ананың айнымас кесімі осы да! Барлық қанішерлер, барлық елден — барлық анадан осы кесімді ғана күте алады!

АНАНЫҢ АНАСЫ

Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр қарт етектей сақалын балуан бармақтарымен саладай тарап отыр еді. Күмістен құйғандай тұп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

— Оқыңдар шулап! Ақ-қ, тфу!.. — деп есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

— Ағузе... Бесмелла, рәсіре... рәсіри... рәтүрө... рәрирө!.. — деп, қоя берер едік...

...Жалпақ жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамызы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннің көзінің өзі де күн ұзын көлге шомылып жанын сақтайтындай... Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көлеңкесі де саялауға жер таппай бауырына кіріп кетеді. Жалғыз-ақ, жүні түспеген көпей тайыншаға ұсап, қойшы-малшылар ғана жалба-жұлба тері тон мен жабағы күпісін тастай алмайды. Қойшылардың өздері күнге күйіп құрысып, кішірейіп, күпілері ғана өсіп бара жатқан сияқтанады. Самайынан сағал-сағал тері шұбырған тезекші әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, әрең қалтаңдап келе жатады.

Біз көгендеген қозыға ұқсап, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде, надан молдадан надандық оқып отырмыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, "Оң жағына ұрса, сол жағыңды тосатын" кеще адамдар өзірленіп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты "Иман шартымды" қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әңгімесін шертіп отыр. Тот басқан әңгімені жанып-жанып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айырылған соң барлық жарықты көңілі мен құлағына жинаған қарт, ескі күндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төңкеріп алады:

— Аттың құлағында ойнайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме екен, үшінде ме екен, сол кезде Жанай балуан, қайраты қайтса да, болат жүрегі мойымаған кезі еді... Даусы саңқылдап шаңырақта ойнар еді. О кісі сөйлегенде іргеде ғана отырып ойымызға тоқи берер едік...

Сол кісі айтады-ау:

— Баяғыда бала кезімізде Жалпақ балуанға еріп, Ергенектінің елін шабуға аттандық, — дейді. Жалпақ балуан Бала бидің батыры екен, бір күні Бала би шақырып алып:

— Уа, Жалпақ! Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. Жаныңды бергенің емей немене, қырық жетіні қырқа матап беріп отырған қалыңдығыңды бергенсің!.. Білетін бе едің? — дейді.

— Ол кезде сен жас едің, дұшпаннан кек алу былай тұрсын, жауға өзің кездесіп қалып, астыңдағы тайыңды беріп әрең құтылған болатынсың... Қазір сен Жалпақ балуан атандың, ол кекті қалай ұмытып жүрсің?.. — дейді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намысқа шыдаған ба, Жалпақ балуан ұшып тұра келіп:

— Би, маңдайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екемін: қалыңдық сенікі емес, басқанікі деуші еді. Астымнан атымды алғанда алты-ақ жаста едім... Жеңсем жауды алам, жеңілсем жауда қалам, аттандым сәрсенбінің сәтіне! — дейді де, жүре береді Жалпақ балуан...

— Тоқта, батыр! — деп Бала би тоқтатыпты да, былай депті:

— Баруын барасың, елін де шабарсың. Бірақ қатын боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзінді саларсың, — дейді.

— ...Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт маңдайды батысқа қойып, төскейді үзеңгіге ала тартып жөнелдік, — дейді.

Жалпақ, жауырыны қақпақтай, жұдырығы тоқпақтай, сыртынан қарағанда құйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады; астында сâр қасқа аты бар, шекіп тастап, оқтаудай ойнап, киіктей орғып келеді. Бөкен жортқан ат өмірде үзеңгілесе алмайды...

Алты қонып жетіншіге асқан күні, қоңыр іңір кезі еді:

— Осы бір тегін адам болмаған шығар... Түнейік осы молаға, — деп Жалпақ балуан атынан секіріп түсе калды, — дейді...

— Түстік... Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола екен. Маңдайында жазуы бар. Қырқымыздың бір де біріміз қара танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық, — дейді.

— Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па екен деп ойлаймын да баяғы... — деп Әйтілес карт бір күрсініп:

— Құрт берші балаларға! — дейді кемпіріне.

— Шақпақ шағып, тез тұтатып, от жақтық. Қақтаулы қапқыштан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеніп жаттық та қалдық...

Үркер жамбасқа келіп, сұлу Шолпан маңдайға таянғанда, Жалпақ батыр атып тұра келіп:

— Жігіттер, төс айылды бос, артқы айылды аямай тартыңдар... Күн найза бойы көтерілген кезде не қалың жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Менің тілегім болса жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса жылқыға кездесерміз: жылқыға да көзің сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ... — деді, дейді.

Батыр мұны неден болжады десек, сар қасқа ат құлағымен алысты нұсқап, жер тарпып тұр екен... Тартып кеп кеттік! — дейді.

Қатып қалған сандақтар ұршықтай ойнап, бөкендей бүктетіліп, жер сүзгілеп, ауыздықты қарш-қарш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды-қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік, — дейді.

"Жошыбайлап" біз де жылқыға тиістік. Екі салт жылқыдан сытылып, төскейге бет қойып, тартып та берді — қумадық, — дейді.

— Жылқының бір шетін төңкеріп, қиқулап келе жатқанымызда, бота көз бір қыз тезек арқалап қосқа қарай жүгіріп келеді екен, өн бойым ұйып қоя берді, — дейді. Астымда "құлан тұяқ құдай көк" деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!..), сыдыртып келіп қызды іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолын белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайып, "құлыншағымдаған" шешесінің даусы ғана естіліп қалды... Ол дауыс маған шаққан масадай да білінген жоқ, — дейді.

Әлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны иіріп бетін түзеп, екі қырдың астына түсірдік-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

— Сауға, — деді саңқ етіп, — дейді.

— Сауғаңа жараса, не арманы бар, ал батыр! — дедім.

Қатарласып келіп қыздың маңдайынан сипап, толқынды қара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадан оты өзегіме өтіп, келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көлбақаға ұсап, сүп-суық болып сала берді... — дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау деймін. Төңкеріліп айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай қақтығып құлап, қалып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып бір қара көрінді. Аққан

жұлдыз ба дерсің, көзді ашып-жұмғанша келіп араласып та қалды.

Көпті көрген көне жылқышы екен, басқамызға қайырылмай тұп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала түсіп:

— Байды шапқаның шапқан, малды алғаның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Еркек десең өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы аңырап қалды ғой. Тар құрсағын кеңейткен, тас емшегін жібіткен жалғызы еді, — деуі қалай?

Батыр оны алаң қылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Кейкі деген жігітке иек қағады. Кейкі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып, лақтырып жібереді де, тобылғы торы бесті киіктей орғып ойнап шыға береді. Екі-үш жігіт қуып беріп еді, қарайлатпады: жылқышыны әкеп беріп қайтайын деген немеше, құйрығын шаншып алып бір-ақ тартты... — дейді.

Артымдағы қыз еңіреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы барлап-ақ кеткен екен... Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді екен, қарысып қалған білегіммен құшақтауға аядым, — дейді (Жанайдың да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. Жылқышы өлі ме, тірі ме, — көңілімізде көлеңке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасақ, түйғындай түйіліп, жұлдыздай ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған екен!..

— Ау, тоссаңдаршы! — дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағаранданған бірдемені ғана көріп қалдық.

— Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме! — деді, артымдағы қыз.

Астында манағы торы бесті, әлгі жылқышының әйелі, артымдағы қыздың анасы екен! — дейді. Қикулап жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жаққа қарай тарта кеп жөнелді, — дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

Біз былай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті маңайлатпайды. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлденеше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласақ та болмады, бір бүйірде жатқан өзеннің жалғыз есік кең аралына қалың жылқы келді де енді, — дейді. Аралға енгесін, қалың жылқы айдатпапты...

Аралдың ортасында бір төбе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бар емес пе!.. Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

— Менің атым әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудындар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел, ботам, өзіме! — дегенде қолымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды, — дейді. — Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ, шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып өзді-өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Кейкі шыдамай кетіп:

— Батыр, лұқсат етсең, екеуін екі тайға теңдеп алып жүрейін. Қызы қатынға, шешесі отынға жарар, — дейді.

Жалпақ Кейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкереді де:

— Жаным, сен неткен жансың? Сені қазақтың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөнінді айтшы! — дейді әйелге.

— Батыр, атыңнан түс! Артыңнан қуып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдап бар, жауабын да асықпай берерсің! — дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық. Бұл қар қатынның қай шатасқанын тыңдайын деп отыр деп бәріміз Жалпаққа ренжідік, — дейді.

Аздан сон әйел құшағындағы қызды босатады да, сөзіне кіріседі:

— Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бесте. Дәл қызымның жасында өзім де сергелдеңге ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы маңдайымнан әлі кеткен жоқ...

Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жағалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Сонар дегеннің қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген баласын сүндеттетіп той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгіге құл бастатқан тоғыз, бас балуанға күң бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгіге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты сау ете түсті:

— Жігіттер, жол болсын! — деп әкем жолай айтқанда:

— Жол болмаса болмасын, қыз болсын! — деп, коска сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді...

Ертеңіне шапқан ат, күрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгіге беріп жіберді. Күреске түсіп, мені бәйгісіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Құлтеке деген байына байлады. Құлтеке

бай мені бір құлына отастырды да, екеумізді де сауынға салды. Онда көп жасағанда екінші аттың бәйгісіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгіге тігілген екем), осы өздерің шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бас бәйгіге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың Қайрақ деген жылқышысы бар екен:

— Өмірінде босағанда болайық, — деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

— Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрындар, кейін босатармын, — деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім осы орталарында отырған. Күндіктің ұзын құрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, соңдарыннан қуып келіп тұрмын! Нағып қорықпай қуып келдің демеңдер: он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім; сендердің қолдарында кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқыныш та жоқ, қорлық та жоқ. Сол мені айдап әкелген! Берсеңдер тірі қайтам, бермесеңдер өлі алып қайтам! — дейді.

Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер, құлағымыз салбырап, күмілжи беріппіз; не сұрау, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік, — дейді. Әйел оны сезе қояды да:

— "Тең — теңімен" деп, он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің күшін, найзаның ұшын не күші теңдеске, не иығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықтағанда еліңе бір күн апарып қосасыңдар. Қызым сендерге барса күн болады, өзіммен қалса тым болмағанда, өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымды алып қайтам! — депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейкі былай депті сонда:

— Әйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бітіреді олар? Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын... Жігіттер, мына қатынның сөзін қойдырып, өзін де ала жүрейік. Теретін тезек біздің елде де бар! — дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырған Жалпақ таудан құлағандай құлап отыр екен. Ұшып тұра келіп сары қаска атын әлгі әйелге тоса береді де:

— Өз бойымнан бере алатын айыбым осы-ақ, жеңгей. Олқысынбай ала көр. Күндіктен босанғың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше бер. Бірақ жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді

естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме еріндер: қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шоқыттырмайын! — дейді. Сонда әйел тұрып:

— Осы жылқының қаншасы өздеріне тиеді? — деп сұрайды батырдан.

— Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі... — дейді Жалпақ балуан.

— Ендеше, жылқы да ал деме, атынды да берме, саған ере алмаймын да: сен де еліне жеткенше ғана ерікті батырсың, еліне барғасын сен де еркіңнен айрыласың: не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды: айырмасы осы-ақ. Бірақ сенің еркің менікінен еркін болмайды. Солай емес пе, батыр? — дейді әйел.

Жалпақ тағы да мойнын салбыратып отырады да:

— Біз даланың ессіз есерлеріміз ғой. Көзге түрткенде ғана селк етеміз. Көзге түртпесе көрмейміз. Сен көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың. Әлгінде ғана қызынды сауғаға алып, кең өмірімнің аз ғана ойыншығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен де бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріндер! — дейді.

Бишараның боз көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті, — дейді.

Жалпақтың соңғы сөзін естуі-ақ мұң екен, бірі сары атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел, сар қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

— Керей деген ел көрсеңдер, сәлем айт, Жалпақ деген батыр көрсеңдер, сәлем айт! — деді де, жөнеле берді. Әйелді аттандырған бойы тұра кеп тұрған Жалпақ балуан гүрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жиыппыз. Айтып-айтып не керек, жылқы да қалып, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік, — дейді.

— Шіркін, әйелдің де әйелі екен, — деп Жанай балуан ылғи айтатын еді, — деп Әйтілес қарт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей:

— Рәсірә, рәсіри, рәтүре рәрирә... — деп, қайта шуласып кетер еді.

АШЫНҒАН АНА

— Қонайын деп едім, — деді есіктен бір жалба-жұлба әйел кіріп келді де.

Жағы суалған. Бет-аузын айғыздап тілген әжім мандайы мен екі көзінің құйрығында түйісіп жұлдызданып тұр. Ағарған әжім сызықтарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жоқ. Жарылған еріндерін тас жұмып алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті.

Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыстай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырап көзге ұрады.

— Қай жақтыкі боласыз? — деді үй иесі әйелдің батылдығын ұнатпай. Оның үстіне, көр көзділеу адам "қонайын деп едім" дегенді жақтырмады. Әйелдің қажыған жан, қалжыраған жайын ұға алмады.

— Сендей үй бикештері қайнынан басқа елді білмейтін. Айтсам да біле қоймассың. Айтсам кейін айтармын, әуелі "қон" деген сөзіңді айтсайшы! — деді әйел манағыдан көрі де батылырақ түрде.

Үй иесі кесек сөздерден бастырылып қалды білем, қайыра жауап бере алмай:

— Қонам десең енді... — деп былжырады да, өз әйеліне қарады. Оның қыпылықтаған көздері "мына бәледен сен құтқармасаң, маған от шашып жібере ме, қайтеді..." деп тұрды әйеліне.

— Е, қонсын. Қоныңыз, — деп әйелі меймандостық көрсетті.

Қыр арқасы мен жағасынан басқа дымы қалмаған құп-қу қамзолын босағаға іле тастады да, келген әйел көсеудей қолын отқан қақтап жатып:

— Тоңып келдім. Алыстан келем, сорлы басым! — деді.

Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй иесі күбіжеңдеп сөйлескісі келген пішін көрсетті де, еш нәрсе сұрай алмады. Көгендегі қозыдай болып отқа төніп отырған балалар қорқып, кейін шегініп кетті. Үй әйелі жалма-жан бір тостаған ұнды алып илей бастады да, әрі-бері қыбыжықтап отырып:

— Сыңайласым, арып-шаршаған адам көрінесің, көзіміз үйренсін, жөніңді айта отыр, — деді.

— Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қожаңның тауы шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мыстан кемпір деп отыр ғой, сірә! — деп самайына түскен қара бурыл шашын құлағынан асырып қайырып тастады да, сөзіне кірісті:

— Қаладан келем, шырағым!.. Шыққалы он күн болды. Жоғарғы Арғын, Бәден ауылынікімін. Көптен жесір адаммын. Доңыздың ашаршылығына байымды берсем де, арқалап жүріп жалғыз баламды алып қалып едім. Сол балам үшін он жеті ай түрмесін де көріп келе жатырмын... — деп бір күрсініп қойды.

Үй әйелі нан баттасқан қолымен самай шашын жинай беріп бір "сылп" деді де, қолын көтерген бойы аузын ашып қатып қалды.

— Бала ананың бауыр еті ғой, отқа да, суға да сүйреп салады екен. Өзегіңнен үзіліп түскен балаң үшін қалай отқа түспессің? Былтыр әлі солдат алатында жалғыз ұлым он бесте еді. Алтыбас деген байдың сиырын бағуға жарағалы екі-ақ жыл болған. Екі жылдан соң:

— Қарағым, екі жылғы табан ақыңа бірдеңе берсе, алып кел деп балама тапсырсам:

— Сауып отырған сиырдың сүтін ақтап жүрсің! — деп әлгі Алтыбас ит дым бермегені ғой.

Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті ғой.

— Ақы бермесең кетем, — деген баламды жонын, сыртын бірдей ғып сойып салыпты. Содан соң балам қашып үйге келген.

— Е, бұл белгілі жай ғой. Ақысын ала алмаған жалғыз менің балам ба, тәңірі! — деп әйел аз тоқтап, қайта сөйлеп кетті:

— Сүйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді ғой.

— Қапия қатынның баласы да ілегіпті, — деп дүнк ете түсті.

— Қой, менің балам жас емес пе? — дейім. Жаманат өтірік бола ма, балам ілекті де кетті... Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып, үйірге салушы ма ем, барсын дедім.

Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгенде менің қарғатайым да бір тайға мініп далбаңдап шауып жүрді...

Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп адам басы дал болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-түн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты. Мұңдасайын деп маңына барсам:

— Қайтесіңдер, құдайдан күтіңдер, — дейді де теріс айналып кетеді.

Сұрастырсам, біз секілді құрым түндіктен басқаның көбі-ақ баласын босатып алған екен. Баласы босағандар кәдуілгідей бөлектеніп, іргесін аулаққа салып, жүре сөйлеседі. Көрінгеннің көзіне қарап:

— Ағайын, маған да жәрдем берсеңдерші. Жасы толмаған жалғызым көлденең ілегіп тұр ғой... — десем:

— Құдайдың салғанын күтуден басқа не шара бар... — деп етегімнен тартады.

Тамам таз бен ақсақ, шолақтың арасында біздей сорлының баласы ғана солдатқа баратын болыпты...

Салып болысқа бардым. Көз жасымды көлдей төгіп, болыстың әкесіне жалындым:

— Өмірімді есігіңнен алмайын. Тек қана салдаттан аман алып қал. Бұғанасы қатпаған жас бала арам өледі ғой, — дедім.

— Малымның санынан алған адамымның саны асып барады. Ала алмаймын, — деді.

Керілген кермиық жас қатыны бар еді.

— Қара үйге бар. Бұл үйге кісі келеді, — деп айдап шықты.

— Мен кісі емей, итпін бе? — дейін деп кеудем бір қозып тұрды да, айта алмадым, шығып кеттім.

Алтыбас деп жай атанды деймісің, бұған менің өкімім өтпес дедім.

Одан шығып болыс баласына жалындым.

— Ел бассыз, қатын байсыз қалмас, барсын. Балаңның жасын қате жаздырған байыңнан көр! — деді де, поштабайына "мына қатынды шығар" дегендей ым қақты.

Ауылнай, билеріне де барам. Хатшыға да жалынам. Жылай-жылай құрғыр көз суалуға да айналды: жәрдем түгіл, сөзімді тыңдайтын да адам жоқ.

— Е, барсын. Шошқа етін жеп жақсы боп келеді, — деп хатшы келеке қылады.

— Өзің әлі байдан қалған қатын емес екенсің, балаңнан ұялып жүрген шығарсың. Өрісің кеңиді, барсын, — деді, болыстың қасынан қалмайтын бір қара сақал.

— Алдияр, құлдық, мырзалар-ау, балам он бесте-ақ қой, көлденең күйдірмесеңдерші. Бір ат, бір сиырым бар, соны алыңдар, баламды босатыңдар дейім. Ешкім айналып та қарамайды. Бір ат, бір сиыр параға жараудан қалған екен...

Сонымен болыстың маңайында бір жеті шарлап жүрдім. Қараша үйлерді жағалап айран-шалап ішем. Кейде біреуіне қонам, кей күні кез келген арбаның астына жатып шығам.

Бір күні Алтыбас байдың тезек арбасының қасында жатыр ем, біреу келіп арқамнан құшақтай алды. Іс-міс жоқ қаусырып әкетіп барады. Адам ба, сиыр ма, жұмысы жоқ, өңмендеп басып барады. Ұшып тұра келсем, әлгі болыстың қасында жүретін қара сақал екен. Аяғым аузына тиіп кетті білем...

— Жетім қыздан жесір қатын жақсы деп ем, бақыр басынды алтын табаққа салайын десем... — деп телміріп отыр. Кеудеден итеріп кеп қалып ем, ыңқ етіп шалқасынан түсті. Тұра салып білегін білеулеп келе жатыр.

— Әй, қара сақал! Тек тиіп қара, қолында өлем! — деп анадай жерде жатқан балтаны көтеріп-ақ алдым. Ұялды білем:

— Ой, қан жауғыр қаншық, — деп жүре берді.

Күң болып құмығып қалған жанбыз ғой, қанша ашулансам да балтаны жұмсай алмадым...

Баламды босатар емес. Өзімді әбден сыққа айналдырып болды. Көлденең қамшы қыстырып, шырт түкіріп жүргендердің бәріне жалынам.

— Баланды қоя тұршы... — деп мазақ қылады. Несін жасырайын, мен бір кезде "Айна көз" атанған сұлу едім, кейде сұлулық та сорына бітеді!

Енді қайтем? Қаныма қарайып болдым. Бірақ қолымнан ештеңе келер емес. Тор байталға мініп балам келіп еді.

— Апа, қайтесің, еріккен жұртқа ойыншық болып. Бүйтіп сені сыққа салғанша, солдатына-ақ барам. Қайт үйге! — деді. — Оның мені сықақтағанға күйіп-пісіп жүргені өзегімді өртей түсті...

Баламды ертіп алып, болыстың үйіне тағы бір келдім. Баламның жастығын көздеріне көрсетіп, бар тілегімді де айтайын, алғыс-қарғысымды да аямайын деп келдім.

Алдында қымыз, ақ жастыққа шынтақтап болыс жатыр. Қымызын аузына апара беріп қара сақал маған бұқадай төне қарады:

— Біеке, тағы келді ғой байғұс... Сұбабын ал... Баланы кейін көрерміз...— деп жап-жас бала болыс маған қарады. Мұндай арсыздықты бірінші рет естігендей едім. Балам құлағын басып, ата жөнелді.

— Біз көрмей-ақ қояйық. Өзін бір айға қаратып алшы! — деді болыс, мен бұрылып есіктен шыққанша.

Далаға шықсам, балам байталына мініп алып шауып барады екен. Шешесін қорлағанға шыдай да алмаған, қолынан келері де жоқ... Көзім қарауытып,теңселіп тұрып қалдым. Құдайдың дес берісінде, екі құлағын дірілдетіп үстіне бас салған бір табақ ет көтеріп поштабай келе жатыр екен.

Табақтың шетінде жалтырап жатқан сар кездікке көзім түсе қалды. Ар жағын өзім де анық білмеймін.

Өзім, көзім қарайып, обалымды пышаққа артып, қанымды шашайын деп жүрген адам, сар кездікті жұлып алып, жүгіріп келіп шалқасынан жатқан болыстың жұтқыншағынан салып кеп жібердім. Сағалатып тұрып өкпе тұстан тағы бір-екі рет бұлғап-бұлғап алдым да, ұмтылдым-ай кеп қара сақалға! Болысқа пышақ салып жатқанымда көзі шарасынан шығып, қара сақал қалшиған да қалған. Пышақты өзіне ала оқтанғанымда:

— Ойба... ойба...— деп екі қолын ербеңдете берді. Пошта-байдың табағы қолынан жалп етіп жерге түскенін, тістері ақсиып бастың домалап кеткенін бір көріп қалдым.

Көзіме қан толып кетті білем, еш нәрсені ашық көре алмадым. Қай жері екенін білмеймін, пышағымды екі-үш рет сұққыладым-ау дейім қара сақалға да. Бірақ сүйекке тырс-тырс етіп, пышағым батпады. Соны ғана білем, содан соң талып кетіппін...

...Бір уақытта селк етіп көзімді ашып кеп қалғанымда көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыр-жыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасынмен құйып тастағандай, тұрайын десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес...

Шалқамнан жатыр екем. Жап-жалтыр аспаннан басқа түк көрінбейді. Не оңға, не солға бұрыла алмаймын. Өзге денемнен айрылып, құр көзім ғана қалғандай... Түсім шығар деп біраз жаттым... Әлден уақытта аяқ жағымда бірдеменің ауырғаны білінді: Бірақ, өз денем емес, қасымда жатқан біреудің денесінің ауырғаны маған білінеді екен дейім...

Жата, жата білдім-ау, естен танғанша тепкілеп-тепкілеп, ауылдың сыртына керіп тастаған екен.

Денем түгел көрінеді. Бірақ бірде-бірінің жаны жоқ, бәрі бөтен. Денемді бөлек-бөлек етіп шауып біріне-бірін қайтадан жалғап тастағандай қозғауға келмейді.

Есім түн ортасында жиналды. Аяусыз жан, қанша тепкіні көтеріп, енді маған соның мөлшерін айтып жатыр. Екі аяғымды екі қазыққа, екі қолымды екі қазыққа керіпті де, білек пен қызыл асықтан тастай қып таңып тастапты. Шашымды аттың құйрығындай бұрап-бұрап, бесінші қазыққа байлапты. Балам Бақыт көрер ме, өзі де бір жерде керіліп жатыр ма, менің жатқан жайым осылай екен. Тепкіден басқа не істегендерін білмеймін...

Жаны құрғырдың әлі шықпағанына көзім жеткен соң, өлімсіреген дауыспен:

— Қарашығым, қайдасың... — дедім ыңырсып.

— Ит жанды ит тірілді ғой! — деп қос қабаттаған қамшы бас-көзіме жауып кеп кетті...

— Құрсын, құрғыр өмір, бейнеттің жеті атасын көрді ғой бұл жұдырықтай бас. Бәрін айтсам жүректерің ұшар. Мына жасық байың үйінен үркіп кетер, көзі бақырайып кетті ғой, қысқартайын...— деді әйел.

Содан соң ай жеті күн дегенде көрдей қараңғы, мұздай суық түрмеге апарып көмді де тастады ғой.

Босағалы бүгін он күн. Қыстыгүні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. Қазір бәлшебек деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шыққан соң естідім: өздерін тани алмадым, бізді босатқан солар екен.

— Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады! — дейді екен олар.

— Түрмеден шықтым да, қарашығым қайда екен деп, елге қарай ұшып келем. Сорлы балам мені қайдан іздей алсын. Өзім іздеп табам ғой деп, жүрегім алып ұшып келеді...— деді.

Алдына әлдеқашан қойылған шай мен жылы, жұқа нанға әйелдің қолы әлі бір тиген жоқ.

"Енді түрмеге түрмешілердің өздері жататын болады!" дегенде — "сен бұл сөзге түсінемісің?" дегендей, әйел үй иесінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете түсті.

Енді, міне, "жүрегім алып ұшып келеді!" дегенде көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеге бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып, аузына да қарап қалыпты. Манадан бері "балам" деген сөзді әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

— Сендер үшін! — деп, ер әйел балалардың маңдайларынан бір-бір сипағанда, бұдан бұрын ешбір ана сипамағандай мейірім канатының лебіндей өте майда тиді. Дауыл желінен түрілгендей үй иесінің тымағының бір құлағы түріле бастапты...

Әйел түн бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып, көп әңгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкуге жарап қалған ана еді...

АНАНЫҢ АРАШАСЫ

Салпы етек, жылауық күз емес, гуілдеген желді күз еді. Тұнық біткен шаңырақты сабалап, қараша үйлер тозығы жеткендігін айтып, зар қақсап, сықыр-сықыр етеді. Бұрқырап түсе бастаған күзгі сары ала жапырақ ауыл

қотанында жындай ойнақтайды. Қартайған, ескірген, күні өткеннің бәрі де зікір салып тұрғандай.

Қызыл майдан бұл ауылдардың үстіне енді ғана жақындап келе жатқан кезі. Үш күннен бері гүрілі естіле бастаған зеңбірек үніне ел құлағы әлі үйренген де жоқ. Зеңбірек үні оқта-текте оқыс гүр етіп қалғанда, төр алдында томаршадай болып, шарт жүгініп отырған кәрі молда:

— Алла деңіз... — деп қояды...

Жер дүңкілінен тұла бойының түгел берекесі кете бастаған үй иесі Жұман бай:

— Жүрегім ауызға тығылып, ас батпай қойды,— деп, жастықтай қампайған ішін басады. Жүрегім деп отырғаны қәдуілгі асқазаны екенін аңғармайды да. Ол қазанның олқы тұрмайтынын да ұмытқан.

Кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түріліп кеткен Жәніш бәйбіше үйге кіре беріп:

— Басталды ғой тағы да!.. Бұл неменесі еді тынбайтын! Тарқамайды екен құмары! — деп, есік жақта тамақ ішіп отырған Жапардың тұмсығын қамзолының етегімен жайқай өтіп, төрге қарай беттеді. Жапардың дәл алдына шығып алып, екі тебініп, екі кебісін екі жаққа ұшырып жіберді де:

— Жапармысың, әлі тоймай отырған? Өзіндей Оразалы жүр ғой таң сәріден бері отын тасып! — деп, теріс айналды. Жапардың алдында тұрған айранның бетін қыл-қыбыр, жүн-жұрқа, шаң-тозаңға толтыра кеткенін байқамаған да сияқты. Кебіс табанынан ұшып келіп, айран бетіне шаншыла түскен тезек сынығы құйрығын шошайтып, Жәніш бәйбішені нұсқағандай болады.

Мың қорлыққа шыдаса да, мың біріншіге шыдай алмай кеткен Жапар атып тұра беріп, алдындағы айранды аяғымен ақтара салды да, шығып жүре берді. Киіз есік сарт етіп босағаны соққанда, ұйтқыған түтін келіп Жұманның жүзіне соқты. Үйде отырғандар үн шығарған жоқ.

— Бұл да бір кезек дүние шығар. Жина! — деді Жұман әйеліне көзімен ақтарылып жатқан айранды нұсқап. Бұл жайды жуып-шаятын адам өзі ғана екенін білетін кәрі молда:

— Алла деңіз...— деп, көзін бір жұмып қайта ашты да, — Халайық, бұлт жоқта күннің күркірей беруі еш уақытта болған емес. Мұның ар жағында бір хикмат барлығы бір алланың өзіне аян боларға керек,— деді.

Жел ойнаған қараша үйлерінен жылы үйге келіп біраз отырып кетуге келген ағайын үндеген жоқ. Мұның ар жағында "тағы бір рет құрмалдық беру керек қой" деген сөз тұрғанын білетін жұрт еш нәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, елеусіз қалдырды.

— Халықта бейіл жоқ, — деп, молдаекең тағы бір басып өтіп еді, Жұман жүзін ағайынға бұрып:

— Е, бұзылып болды ғой бұл жұрт, — деп, ағайынға қашаннан бергі қалыптың шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді. Бірақ кезегін күтуде жүрген жұрт, бұл ыңғайдан да ығыскан жоқ:

— Бейіл деген ең әуелі бар адамдарда болу керек қой...

— Кедей несімен бейілді болады? Көн тулақты күнде қаққанмен шаңынан басқа несі бар шығатын? — десіп, бейілділік бетін Жұманның өзіне қарай бір аударып тастап:

— Біреудің түзелген беті біреуге бұзылғандай көрінеді. Оған жұрт айыпты болмайтын шығар! — деп, ызғар шетін көрсетіп қойды.

— Хикмат бар, хикмат! — дейді кәрі молда, басқа еш нәрсе таба алмай.

— Хикмат бар дегеніңіз дұрыс болар. Бірақ кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келерін кім білсін... Келе жатқанын іш сезеді, — деп, отырғандар өзара жымиысады.

Бұл шаққа дейін ашса — алақанында, жұмса — жұмырығында болып келген ағайынның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезген Жұман да үндей алмай қалды.

Күркіреу үдей түсіп келеді. Ертеңгі шуақ күннің алдындағы кәрлі дауылдың түйілген қабағындай, сағат сайын ызғар қосылып барады. Желді күз дауылға айналып келеді. Аунап тұрар, қайта жасарар ел көзін сол дауылға тігіп еді.

Ақ пен алаштың жазагер отряды тап осы кезде келіп, осы ауылдарға орнады.

— Ал, кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келген хикмат екенін көріндер көздеріңмен! — деп, Жұман құлпырып қалды.

— Бар хикмат осы бола қоймас! — деп, жұрт та сіресті.

Жазагер отрядтың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жайлағандай болып қалатын. Ол жүріп өткен жердің жапырағы бір түнде қуарып, шаңдағы бір-ақ бұрқ етіп қалатын. Антоновты елдің итіне дейін күндік жерден таниды, керек болса елден бұрын иттер таниды. Антонов келе жатқанда оқ пен қылышқа ілекпей қалған ит тұқымы болса, ағаш арасынан тұмсығын көрсеткен емес.

Антонов келіп қалғанда бұрын араз ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады. Үрейі ұшқан жұрт намазын да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады. Антонов аттанғанша, сенделген жұрттың есі жиналған емес. Сондықтан, Антоновты жұрт "Ақтопалаң" деп атап кетіп еді.

Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер — сиыр, есек, ит, шошқа болып басталады да, аяқ жағы баяғы бір ана сорлының атын былғап барып бітеді.

— Сугінә бит, сугінә қаһәр соққыр! Ничік, тоқтами сугінәргә кирәк соң? — деп, кәрі молда ғана танданады. Ол үшін бар ауыртпалық осында ғана сияқты.

Майдан жақындап қалған елге Антонов әдейі келген. Ондағы ойы майдан алдынан шығып, тым болмаса, қарғаша болу емес, ертең қызыл жалау астына жиналатын жұртты бір күн болса да қызыл жон кыла тұру еді. Бұл елдердің "теріс" ойлы азаматы түгелімен осы Антоновтың қолынан өтіп, түрмеде жатыр. Сондықтан ол қай үйдің түтіні қалай қарап ұшатынын да жақсы біледі.

Қызылдар жайындағы дәл анық хабар елге жіңішкелеп қана келетін еді де, екінші бүйірден қосыла кететін "ұзын құлақ" ісіріп-кептіріп, өңін айналдырып әкететін. Антонов ашу үстінде сол хабардың шындығын ашып алды:

— Айлалы көздеріңді жұмбаңдар өтірік! Анау келе жатқан қызылдарды әкеңдей күтіп отырсыңдар. Бірақ біз де "қоштаспай" кетпейміз сендермен!— деген сөздерінен, жалпақ ел ақтардың біржола ауатындығын да аңдап қалды. Антоновтың бұдан арғы сөздері адам ұятын қанша былғап жатса да, ел оған құлақ асқан жоқ. Күнәсіз ел — күзгі сонаның шағуы ащы болатын деген үлкен қорытынды жасады да, сол жорамалын тас түйіне шыдаммен күтті.

Антонов қашанғы әдеті бойынша, әр үйдің адамын түгел далаға айдап тастап, барлық үйді өз қарамағына қаратып алды. Содан соң, өз қорасына бара жатқандай-ақ, алшаңдай басып, қотандағы қойға кірді. Әр қотанда үркердей үймежүйме боп, әр ауылдың аз ғана қойы тұр да, ішінде ондаған ақ әскер жүр. Мұның аяғы немен тынарын тек қойлар ғана ұғына алмай тұрған сияқты.

Есік алдына Нағима шешейдің көк қошқары да келіп қалды. Бір әскер жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді. Арба астына ықтырма жасап жатқан Нағима бері бұрылды да:

— Қошқарды қоя беріңдер. Орнына қой әкеп берейін. Қошқар еті жеуге жақсы болмайды,— деді.

— Немене?

— Қой берейін, қошқарды жіберіңдер,— деді Нағима жақындай беріп.

— Ә... жібер деймісің... жарайды. Жіберейік...

Қошқарды жетелеп келе жатқан солдат:

— Әрине, кемпір дұрыс айтады. Қошқар еті сасық болады,— деп қошқарды босата бергенде, артта келе жатқан офицердің қылышы да бата берген күн көзіне шағылысып,

қып-қызыл болып жарқ ете түсті: қошқардың басы жерге бірден топ ете түсті де, денесі бір-екі рет орғып барып құлады. Офицердің бұл шеберлігіне қасындағы солдаты да қызыққан жоқ.

— Аршыт, салдыр қазанға!

Жұманның үйінің алдында тұрып, офицер Антонов қана қарк-қарқ күлді:

— Жарайсың, Рудаков!

Ыза болған Нағима шешей қазанға қошқардың аталық мүшелерін де түгел тастап жіберіп:

— Жегің келгені осы болса, жей ғой! Қошқардың бүйрегіне тісің өтпей жүрсе, өз обалың өзіне!— деді ішінен.

Ертеңіне қылмысына мәз болған жазагерлер қорғансыз ауылды қалай қорлағандарына қарқ-қарқ күлісіп, түс ауа аттанып кетті.

Қаңғырып, каусап қараша ауыл да қала берді.

— Антоновты ерегестіретін осы елдің өзі ғой. Әйтпесе, бізге неге тимейді? Бұл өзі ессіз жігіт емес!— деп, Жұман бай ағайынға көңіл айтып отыр.— Е, мал орны толар, жан аман қалғанын айт...— деп қояды.

Антонов бұл жолы он алты-ақ ат әкетті. Жарлының жалғыз атын тартып алып жатқанда, Жұман бай жан ашыр сөзге де барып қалған:

— Әттең, жылқының жайлауда болғанын көрдің бе... Әйтпегенде,— деп барып, "өзім-ақ беріп жіберетін едім" дегенді айта алған жоқ-ты. Оның ендігі көңіл айтқаны да ешкімнің құлағына енген жоқ.

Жазагер Антонов бір бел асып түсе бергенде-ақ ауылға барлауда жүрген қызыл әскерлер келді. Бұл ауыл бұларды бүгін ғана көріп тұрса да, олар ауылды талай көрген еді. Сондықтан, "ұзын құлақтың" бөріктіріп әкеліп жүрген мың өсегінің біреуі аныққа шықпай қалды.

— Лұқсат па, азамат? Біздің аз ғана айналыс жасағымыз келіп еді осы ауылға,— деді, былғары киімді, ұзын бойлы, қырма сақалды жігіт, есік алдында тұрған Жапарға.

Қарулы адамдардың лұқсат сұрағанын ауыл бірінші рет есітіп тұр. Азамат деген сөз тіпті жаңа! Жапар нанарнанбасын да, дұрыс естігенін де анық айыра алмай аз ғана аңырып қалып еді, жаңағы жігіт жымиып күліп:

— Жолдас! — деді, аз ғана бұза сөйлеп,— жолдас, біз жаңағы отрядты көрдік. Бассыздық ізі ауыл айналасында әлі сайрап жатыр... біз аз ғана аялдап, аттанатын жұмысымыз бар. Лұқсат қой, жолдас?

Жапар "лұқсат" деудің орнына:

— Иә, жолдас, жолдас! — деді.

Екінші бір қызыл әскер аттан түсе қалып, Нағимаға келіп:

— Шеше! — деді.— Шеше, суыңыз бар ма?

Сол кезде ауыл сыртында мылтық бір шаңқ етіп қалды. Антонов мына барлаушыларды көріп қалды ма, әлде ауылда қалған тағы бір арманы болып қайта оралды ма, әйтеуір жалаң қылыштары жалт-жұлт жалақтап, ауылға қарай қайта құлай берген екен. Әуелі ұбақ-шұбақ, опыр-топыр келе жатқан атты әскер жақындай келе ауылды екі жағынан орап алатын ыңғай көрсетті. Аз ғана абайлап алды да, қызыл барлаушылар да аттарына мініп, шоқ ағашты беттеріне ұстай, шауып жөнелді.

Ауылға ең алғаш келген бес қызыл жауынгерден төрт әдемі сөз қалды:

— Лұқсат па?..

— Жолдас...

— Азамат...

— Шеше!

Бұл қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік, бауырмалдық сөздері еді.

Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзағайдай тіліп, оқтар ағып барады. Шоқ ағашқа жете бергенде бес қызыл әскердің біреуі аттан ұшып кетті. Ұзын тобылғы торы ат иесінен айырылып, төртеуінің артынан салып барады. Қуғыншы қолы екі жақтан орап, төрт қызыл әскерді түгел ортаға алуға байлаған сияқты. Құлаған қызыл әскер басын бір көтеріп алды да, қайта құлады. Енді ақырындап ағашқа қарай жылжып барады.

— Ұш, Жапар! Жоқ, ағаш пана бола ала ма, байғұс балаға, қалыңға апарып жасыр. "Үйшікке, үйшікке!" — деді Нағима, есік алдынан көріп тұрып. Жапар да екі айтқызған жоқ... Даралау шоқтан бір бүйір мұнартқан "үйшік" деп аталатын қалын орманға көзін бір аударды да үй артында тұрған ақсақ биесіне міне жөнелді.

Қашқандар да, қуғандар да қара үзіп, көрінбей кетті. Анда-санда бір шаңқ еткен мылтық даусы да әлсіреп қана келеді.

Жұман есік алдына шығып:

— Әй, әй, қатын! Байыңның түрмеде жатқаны аз болып жүр ме саған? Ендігі арманың балаң екеуің бірге кету ме еді түрмеге? Нең бар еді сенің бәлеге соқтығып? Есінде болсын, өз мойныңмен көтересің? — деді Нағимаға.

Нағима ана еш нәрсені естімегендей, Жұманға бұрылып қараған да жоқ. Тек қана баласының әрбір адымын санап тұрғандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты.

— Орыс пен орыстың арасына осы елден сен ара түсетін болғаның да! — деді де, Жұман үйіне кіріп кетті. Ондағы ойы еш нәрсеге куә болмау еді.

Баласына да, өзіне де қауіп төнерін Нағима ана буалдыр ғана сезінетін сияқты. Бұл сезім әлде қай жерін қытықтап та қояды. Бірақ ана әлдеқайдан жарық көріп, қос өкпесін қолына алып, соған қарай ұмтылған адамдай, еш нәрсені елемейді де, есептемейді де. Неге де болса белді берік байлаған ер пішінде, үнсіз сазарып, есік алдында тұр. Жаулық астынан шығып кеткен бір топ бурыл шашын жел ұйтқытып, иегін сабалайды. Күн еңкейіп, орман баурайы буалдыр тартқан сайын, талған көзін қолымен көлеңкелеп, Нағима ана тесіле қарайды.

Күн де батып барады. Жаралы әскерді арқалап алған Жапар да орманның қалың көлеңкесіне ілегіп, көрінбей кетті. Нағима ана сонда ғана қуғыншылар жаққа бір қарап еді, Антонов отряды кейін оралған екен.

Ұзамай Антонов ауылды қайта тапты.

— Қызылдың солдаты қайда?— деген сұрау да ұзамай Нағима ананы тапты. Бұл сұрау ауылды кезіп, көп айналып жүрген жоқ: Жұманның үйіне бір кірді де, қайта шығып турадан тура Нағима шешейге келді.

Қазықтай аяғын қаздандата басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр. Екі көз бір-бір қадалысып, екі от бір-бір шарпысып қалғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ, Антонов ыза болып кетті.

— Қызыл қайда, балаң қайда?

— Екеуі де құтылды сендерден!

...Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйткіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққандай тымтырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландай ысылдайды. Анада үн жоқ. Асыл жігер мен құр өктем күш кездесіп қалып, біріне бірі тізе бүгер емес. Қара көк жапырақты ақ көйлек қызылға айналып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін иіскеп табатындай, жанға батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті тіске айқастыра түседі.

Ашуға булығып, қамшыны үсті-үстіне жаудырып тұрған ызалы Антоновтың өзі болдыруға айналды. Оған ерекше батып бара жатқан солдаттар көзіне көрініп қалған өз әлсіздігі

еді. Енді тоқтатпаса, екі айналмай өз ұятын ашып алатыны есіне түсіп кеткендей, қамшыны өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастай берді:

— Сойындар кезекпен!

"Ал сендер де анаға қол көтеремісіндер? Амал не, көремін де!"— дегендей, ана көзі үй толы солдаттарға қадалды. Солдат жүздері бұрқырата тартқан темекі түтінінен буалдыр ғана көрінеді.

— Ал қамшыны!— деді Антонов қасындағы солдатқа. Ол қамшыны қолына алып, мұның не нәрсе екенін өмірінде бірінші рет көріп тұрғандай, айналдырып бір қарады да, жеркенгендей жүз көрсетіп, өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастады...

Екінші солдат қамшыны қолына алмастан, аяғымен әрі қарай ысыра беріп:

— Рақмет... ала алмаймын...— Сүйтті де, қамшыға тиген етігінің тұмсығын от басында жатқан киізге бір-екі сүйкеп алды.

Аяқтан-аяққа көшіп, тепкі жеген қамшы солдаттарды түгел айналып, Антоновтың өз алдына келіп түсті. Енді Антоновтың өзі де қамшыны оп-оңай ала алар емес қолына. Оның орнына, оң қолы жамбасындағы тапаншаға қарай кетіп барады. Ызамен жымия бастаған еріндері тағы бір кәрлі сөзді бұрқ еттіруге ыңғайланып келеді.

Алыста күн күркірейді... Хикмат үні кешкі тыныстаған ауамен айқын естіле, жақын сезіле бастады. Ана қорлығын жасырғысы келгендей, күн серпіліп, солдат жүздерін айқындап, солдат көздері ашу отын шаша бастап еді.

Антоновтың да шатынаған көздерінен ұшқан от ұшқыны жылан тіліндей жылт-жылт етеді. Барлық қаны басына құйылып бара жатқандай, бет-аузы түнеріп, еріндері дір-дір етеді. Қалшылдаған қолы тапаншаның ілгегін әрең ағытты. Жә, ол қазір тапаншаны суырып та алады. Сонан соң? Оны әлі өзі де байқаған жоқ. Оның ең алдымен үнсіз бағындырып алуға тиісті жандары өз солдаттары. Офицер дағдысы соны айтып, соған жетелеп тұр.

— Қатарлан!— деді Антонов ысылдаған, тіс арасын әрең бұзып өткен үнмен. Солдаттар үнсіз қатарлана қалды.

— Алып шығыңдар, мына әйелді!

Екі солдат орнынан әрең қозғалған ананы қолтығынан демей далаға алып шықты, оның артынан басқа солдаттар, ең артында Антонов шықты.

Нағима шешейдің үйінде не болып жатқанын үн шығармай, тыныс тоқтатып тыңдап отырған ауыл бәрін сезіп отырған. Енді ауылдың шіміркеніп күткені қараңғы тыныш

түнде шаңқ еткен оқ даусы еді. Оның орнына үзіліп-үзіліп шыққан ана даусы келеді:

— Бәріннің де шешелерің бар шығар... Тек, біреуіннің де шешең мынадай ақ-топаланның қолына түсе көрмесін деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз естіп өлгелі тұрмын: Ана... Азамат... Жолдас... бұл сөздер үшін өкінбей-ақ өлуге болады...

Алыста күн күркірей түседі... Кешкі тынық ауа зеңбірек үнін айқын әкеліп тұр. Оқ даусын күткен қараша ауыл тым-тырыс. Бір кезде, қараңғы түнде жасылдана жарқ еткен қылыш бір-ақ жалт етіп қалды: кесілген бас топ етіп жерге түсті де, басынан айрылған дене сөлекет ербеленде барып шалқасынан құлады...

Солдаттар даусы Жұман үйінің сыртына қарай ауысты. Талас, жанжал, керіс басталған сияқты. Адуын сөздер әр ауыздан-ақ батпандап шығады.

— Ḥаман сугінәләр...— дейді кәрі молда бұрышта бұғып отырып.

От басында қастарын қиғаштай құбылтып Жәніш бәйбіше отыр. Жұманда үн жоқ, үрей де жоқ... Іс аяғы тынғасын, із аяғы аяндап осында келерін қатты сезінеді.

Екі солдат қолтықтай демеп, Нағима ананы үйіне алып келді. Кесілген бас Антоновтікі екен. Жасыл қылыштың жарқ еткеніне дейін бар қайратын бойына жиып, буыны бір дір етпеген ана енді аяғын әрең сүйреп келеді. Ана жүрегінің әлде қай жерінен бұрқ ете түскен алғыс жалыны бар қуатын ала кеткен сияқты. Қуаныш жалқыны кеудесіне сыймай, ойға сыймасты тілі де айта алмай қалыпты.

— Адам — азамат атанса, әйел — ана атанса, адам баласы біріне бірі жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?

— Бақыт дүниесі келе жатқанда, ең соңғы бақытсыз мен болмақпын ба? Көргім келеді сол дүниені. Мәніне көз жеткен соң, сәнін келтіретін біз болармыз!— дейді қуанышты ана. Бұл сөздер ана аузынан дұғадай естіледі.

Антонов отряды түн ішінде екіге бөлініп, екі жаққа қарай аттанды. Ауыл сыртында керісіп-керісіп алған ақ солдаттардың екіге жарылған тобы біріне-бірі:

— Сақтаныңдар!

— Аяс болмайды енді!— деседі.

Қызылдарға қосылуға аттанған топқа Нағима ана жаралы қызыл әскер мен өз баласы Жапарды қосып беріп:

— Жолдарың болсын, балаларым!— деді.

Күн қып-қызыл шоқтай болып шығып келеді. Ұзай берген әскер тобына қарап, үйге сүйеніп Нағима ана тұр.

Барлық қараша үйдің әйелдері ентіге басып, көз жастарын жеңдерімен сүрте, Нағимаға қарай жүгіріп келеді.

Кешегі күнге дейін өздеріндей көп көнбістінің бірі көрінетін Нағима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр, жаңа бір күш жалыны бар. Ол — көп тілеген, ұзақ күткен, енді міне, орнағалы келе жатқан үміт толқыны еді...

ЕР АНА

Қаланы қапталдай орап, мұнартып тұратын көк зеңгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайыңдар жазықсыз қираған қарағай бауырын жоқтап, ақырын ғана сыңсып, жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түскен тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап-қара болып опырайып тұр.

Ну орманның қала жақ беті қыскы көрпесін қалың жамылған жазық дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шұп-шұбар. Ол шұбартып жатқан қопарылған жер, бүктетіліп жатқан өлік денелері. Әр жерде намазға жиналғандай топ құзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қыпық қағып сауысқандар жүр.

Қаланың оң бүйірінде күміс теңгедей болып жарқырап жататын сұлу көлге төніп тұратын бақшаның да дал-далы шығыпты. Ерсілі-қарсылы көсіле құлаған ақ теректердің күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр. Жайған алақандай жалпақ жапырақтарымен уыс-уыс қар уыстаған бір шоқ емен ағаштар кәрлі қабағын кешпес кек, қайтпас ызғармен түйіп алыпты.

Жау қолы жолында кездескеннің бәрін жұлып тастағысы келгендей, от пен оқты аямай төгіп, қалаға төнді. Аяусыз бүлдіріп, мағынасыз қиратып, кек егіп келеді.

Көрінген бұтаны бойтаса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Түп ізі — қалың орман, меңзегені осы қала сияқты. Жауған оқты елемей, өлім қаупін ескермей келе жатқан ана еді ол. Өмір үшін сынға түссе, ана жүрегі бүлк еткен бе! Әйел бұршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл аңыраған ана Наталья еді.

Әр жерде топтанып отырған тойған құзғындар "қашан ортамызға түсесің, жаназанды қашан оқимыз?" дегендей, Наталья анаға тұнжырай қарасады.

— Түседі, түседі, түседі!— деп, құйрығымен ым қағып сауысқандар отыр.

Қалада қалған аз ғана халық түгел көтеріліп, өткен түні орманға жөнелгенде әл үстінде жатқан немересі — Лидасын

байғұс кемпір әкете алмап еді. Түн бойы ауыр сандырақ үстінде жатқан балапанының қасында болды да, қалада жалғыз қалғандарын сездірмеді. Енді, міне орманға орналасқан жұрттың із-тозын бір анықтап алып, Лиданың қасына қайтып келе жатыр.

Лиданың өз шешесі мұғалима, жаздан бері партизандар ішінде жүр. Лида өз шешесін көрмегелі алты айдан асты да, содан бері әжесінің қолында еді.

Наталья ана күні кеше ғана сүзек пен немістерді өзінше салыстырып кеп:

— Бірі суыққа ұрындырсам-ақ алмай қоймайтын ауру да, енді бірі — тегі, адам баласы ғой...— деп, Лиданы қозғай алмаған.

Енді бүгін ана жүрегі екінші байлам жасады. Өлсе, аурудан өлсін, адамнан айуан шыққанын көрмесін деп, әл үстінде жатқан балапанын орманға әкеткелі келеді.

— Мас өгіздер әл үстінде екен, бала екен деуді білмей жүрсе...— деп ойлай бастайды да, оның әр жағына үңіле бастаса ана жүрегі дір қағып кетеді. Қала лапылдап жанып жатыр. Қала басына қара жамылғандай, қара түннің астындағы, қайғылы бір күні еді. Күнінде неше көрісіп, неше рет сыр ақтарысатын жақын жандардың жанып жатқан ұясын көргенде, ана жүрегіне қорғасын құйылып бара жатқандай сезілді.

Ауру Лида мектеп үйінде қалған. Мектеп әзір аман екен. Наталья аяғын әрең басып, мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе снаряд қазып кеткен ұңғыға әлденені көміп жатқан екі адамды көрді. Партизандар екенін де таныды, олардың не істеп жатқандарын да түсінді. Қаладағы үлкен үйлерді, керек боп қалса, көкке ұшыруға әзірлеп қоятынын, Наталья талай көрген де, естіген де еді. Мектеп астын дәріге толтырып, от беретін сымның ұшын ұңғыға көміп жатыр.

— Ей, тоқтандар... Мектепте менің бөбегім жатыр...— деп, Наталья, тез-тез басып барып, мектептің есігін ашты.

— Ақырын, ана!— деді, екеудің біреуі, Натальяның кім екенін таныққаннан кейін. Керегі болып қалмаса, бүлдірмейтінімізді білмейтін бе едің? Қорықпа, мүмкін, немістер кішкентай қаланы менсініп тоқтамас та... Бара бер пәтеріне... Бірақ бұл жерден аулағырақ жүрерсің. Әсіресе, от жақындап жүрмесін.

— Е, мен бір түк көрмеген меңіреу ме едім, сонша! Он сегізінші жылы талай көпірді өзім де қиратысқанмын. Ол сендер ғана білетін өнер емес шығар!— деп, кемпір мектепке кіріп, өз бөлмесінің есігін аз ғана ашып тыңдай қалып еді, Лида тағы да сандырақтап сөйлеп жатыр екен:

— Мама, мына түрінде көзің мен мұрныннан басқаның бәрі бөтен, бәрі бөтен... Әжем түгіл мен әрең таныдым... Мама, сен қараңғы түндерде орман ішінде жүргенде, нағып қорықпайсың?.. Түнде жиналысқа баратын болсаң, мені ерте жүретінің есінде ме, мама! Қорықпайды деп әжемді айт... Ол түн ішінде қараңғы моншаға да жалғыз кіріп шыға алады,— деп, Лида ақырын ғана жымиып шешесі алдында тұрғандай қолын соза беріп еді, әлсіз қолы сылқ етіп түсіп кетті. Өз шешесі әлдеқайда, алыс ормандарда жортуылда жүрсе, әжесі есіктен қарап жылап тұр еді.

— Иә, балапаным, шешеңді сағынатын уақытың да болды, құлыным,— деп, Наталья немересінің ыстық басына қолын салғанда, кемпір жүрегінде қызғаныш қытығы да бар еді.

Лида әрең деп көзін бір ашты да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болды. Бірақ әлгі сандырақ енді әже сипатына ауысып:

— Ой, мама, сен қалай қартайып кеткенсің...— деп қалды да, ұялған кескінмен әжесіне қарай бір ығысып қойды. Суық үйде, суық күндерде, ең жылы, ең жұмсақ құшақ осы әжесінің құшағы болатын. Буындары бұлтиған кәрі қол өте жұмсақ тиеді де, буалдыр тартқан таныс көздері мейірім жылылығын төгеді. Лида қайта қалғып кетті.

Зеңбірек даусы жақындап қалды. Наталья Лиданы орапшымқап енді көтеріп қолына ала берем дегенде, жақын жерде ғана жарылған снарядтан мектеп үйі қатты сілкініп қалды да, Лида қолынан түсіп кетті. Кемпірдің өзі де құлап қалды. Үй төбесіне әлденелер сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр.

Кемпір жүгіріп далаға шығып еді, жау снаряды қаланың қасиетті бір белгісін аспанға атқан екен. Мектеп қасындағы аланда бірге жерленген он тоғыз большевиктің ескерткіші бар еді, соны қиратыпты. Ол молада Натальяның ері Степан да бар. Оларды он сегізінші жылы тағы осы немістер атып кеткен болатын. Жүрекке салған сол дақ аз болғандай, бүгін, міне, сол қадірлі ескерткішті жоқ қылды.

Қадай салған қанжар дәл жүрегіне қадалғандай, Наталья отыра кетті, соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай тағылықты есіткен емес-ті. Кешеден бері бос қалған қаланы неге осынша талқандай береді, ана жүрегінің ұға алмай тұрғаны да осы ғана.

— Есерлік пе, еселеп өскен қандастық па?

Ескерткіштен мектеп төбесіне келіп түскен ағаш пен тастар "Бұл қорлықты ұмытпа, Наташа!" деп жатқан Степанның даусындай, ана жүрегіне шаншыла қадалады. Ана бойына он сегізінші жылдардың ашуы қайта жиналып, тамыр-тамырын ыстық қан қуалай жөнелгендей болады.

— Наташа, саспа! А, Наташа, төк оқты!— деп тұратын сонау күндер бүгін бір сағат қана қолына түсер ме еді, әттең...

Кәрі көздер, сол алыс күндердің бір айқасын көріп тұрғандай, әлдеқайда қарап қадалып қалып еді, неміс танкілері де қалаға кіріп келеді екен. Лезде қаланың барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген әскерге толды. Қалада үш шақырымға созылған бір-ақ ұзын көше бар еді. Соны өрлей ағылған жау қолы үйме-жүйме болып, үйіліп келеді.

Мектеп қорасына да танкілер тола бастады. Темір жамылған, ажал таңбасын маңдайына басып алған машинадан екі адам шыға келді де, Натальяны көріп:

— Қолыңды көтер!— деді, Наталья қозғалған жоқ.

Кемпірді именбей тінтіп, ұялмай балағаттап болғасын:

— Мынау мектеп мина төгіп қойған үй болар. Алдымен осы кемпірдің өзі кірсін!— деп, Натальяны алдарына салып, мектептің есігін ашқызды.

Наталья есікті еркін ашып, қатты жауып жүріп, мектептің бар бөлмелерін аралатып шығарды. Ең аяғында өз бөлмесіне кірді де, ауру немересін қорғаштай тұра қалып:

— Көріп болдыңдар... Енді кіре беріңдер!— деді.

Немістер жүрегі орнына түскендей. Жалғыз қалған кемпірдің неліктен қалғаны да түсінікті сияқтанды: ауру бала нарттай жанып жатыр. Сонда да Лиданың көрпесін бір жұлып алып, арық денені бір жаланаштап көрмей сенген жоқ.

Бұл үйде өз адамдары тұрса, бұл маңда қауіп те жоқ болу керек деген ой келді білем, мектеп іші адамға толып кетті. Бұл елдің мектепті қадірлейтінін жақсы білетін немістер, қаладағы ең қауіпсіз жер осы болар деп ұйғарды.

Мектеп коридорында тағалы аттар жортып жүргендей... Лида бір мезгілде көзін ашып:

— Бұл не, әлде бүгін оқу бастала ма?— деп сұрады мұнайып отырған әжесінен.

— Иә, күнім... басталатын болар...

Есіктерге қарауыл қойылып, қолдар шекеге сарт-сұрт баруына қарағанда мектепке орналасып жатқандар — офицерлер екені де айқын еді.

Фашистер әлденені айтып, арсаландап Наталья бөлмесіне де кіріп келеді де, көп кідіре алмай шығып кетеді. Әлде аурудан ығыса ма, әлде балапанын қорып отырған ұя басар — анадан тайқи ма, әйтеуір, тұрақтай алмайды. Басқа бөлмелерде айғырлар оқыранғандай, бұқалар өкіргендей болады.

— Мына бір еврейдің құрт көзін!— деген әмір берілгенде, ақ гипстен жасалған Пушкин мүсіні терезеден атып шықты. "Ескі салтты, өткен ғасырлардың тағы адамдары" саналып,

талай ақ сақалды, ақ бас дана қарттардың суреттері жұлынып жатыр.

Ақ кірпіктерін сүзе, бояусыз көзі мөлие қараған неміс офицері Наталья бөлмесіне кіріп келіп:

— Мадам, ауру балаңызды алыңыз да бөлмені босатыңыз. Сізге мұнда тұруға болмайды,— деді көрден шыққандай суық үнмен.

— Түн ішінде қайда барам? Барлық үйлерге де сіздің адамдар толып болды емес пе... Ауру баланың жайын көріп тұрсың ғой,— деді кемпір, қызғылт көздерінен қызыл ұшқын шашып.

— Қайда барарыңды өзің білесің. Біз сендерге пәтер тауып беруге келген жоқ шығармыз деп ойлаймын. Бұл ақырғы сөз!

— Көшеге шыға бергенде, күзетшілерің ғой, атып салады?

— Мүмкін атып салар. Күзетшіге мен жауапты да емеспін. Бірақ сізді офицер атады екен деп үміттенбеңіз... Ол құрмет көрсетілмес сізге... Атса, бәрібір солдат атады.

Бұлармен сөзге келіп, түсінісуге, рақым күтуге болмайтынын жақсы білетін ана, Лиданы қайтадан орап байлап, көтеріп алды да, мектептен шықты.

Қала өрт құшағында. Мектеп қорасы да, көшелер де лық толы жау әскері. Сықырлаған, қаршылдаған, күркілдеген танкілер отын сөндірмей, үйір-үйір болып тұр. Қай жағына қарасаң да, өлім орағын көресің, қай үн құлағына келсе де, ол өлім үні сияқты.

Неміс солдаттары мектеп сарайларын қиратып, от жағып, ас жылытып жатыр. Ақырын аяңдап, баласын құшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді.

— Мен бәріне де анамын ғой, балалар. Өз балам мынау, әл үстінде. Таң атқанша оттарына жылынайын. Лұқсат етіңдер...— деді.

Солдаттар "солдат" сөзін айтып, оған "жұқпалы дерт" дегенді қосты. Мектеп қорасында он шақты жерге от жаққан солдаттардың бір тобы да маңына жуытқан жоқ. Ана жүрегіндегі ақтық кесім алынып та қалды!

Наталья қарға кеудесінен кіріп отыра қалған Толстой мүсінін көрді. Қалың қабақтың астынан түйіле қараған шүңірек көздер әлденені айтып, әмір етіп тұрғандай, "Аннаны" бастарда жазған "егер кегім бір алынса!" деген сөздері еске түседі.

— Егер кегім алынса!..

Лиданы манағы өзі көрген ұңғының қабағына қисайтты да, кемпір сүйретіліп барып сарай жақтан бір-екі тақтай алып

келді. Ұзын тақтайдың бірін солдаттардың отына өз қолынан тұтатып алып, ұңғының шетіне от жаға бастады.

Қу тақтайлар сатырлап, гуілдеп тез жанып кетті. Қараңғылық қоюланып, от айналасындағы солдаттар өздерінен басканы көрмейтіндей кез болып келеді. Сол кезде:

— Манағы от түсіп жүрмесін деген жерің осы еді-ау...— деп, кемпір отын солай қарай бір ысырып қойды.

Мектеп үйінің әр бөлмесінен жарық жылтылдап, мас әндер естіле бастады. Наталья отын тағы бір ысырып қойып, бар тақтайды отқа тастап жіберді де, Лиданы көтеріп алып, мектеп бақшасының түкпіріне қарай жылыса жөнелді.

Әлде от жетпей жатыр ма, әлде манағылар ойнап айтты ма, Наталья бақшаға жеткенше, ешбір апат белгісі білінген жоқ.

— Орнынан жаңылған екем. Қайтадан оңдап жіберейін, — деп Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гүрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бұйраланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын бауырына қыса түсіп, ер ана да қара түнге сүңгіп кеткендей жоқ болды...

АҚЛИМА

— Апа!— деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық леп шыққан "Апа, апатайым!" деген сөздер дүние жүзіне айғай салып тұрғандай.

— Апатайым-ай, сағындым ғой,— дегеннен кейін тізіле қалған көп нокаттар ыршып түсіп домалап-домалап кеткен көз жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асығып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп нокатқа айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары осы бір ғана сағындым ғой деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алып тұрған Ақлима апайдың да жан жайлауы бір ғана сағыныш күйіне лық толы жүретін еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымнан екі жылдан бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесе де ызыңдап тұратын қатты бұралған домбыра ішегіндей әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып тұрған жаудыраған қой көзді, сұңғақ бойлы Нұрила "сағындым ғой" дегеннен кейінгі көп нокаттарға сүрініп кеткендей аз ғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ

етіп бұзып шыққан ыстық ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұриланың да жаңа ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбіреген қызыл еріндері дір қағып, биік ақ маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітін қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай "балаңнан" дегеннен басқасын байқаған да жоқ. Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті — "балаң, міне, тірі табылды!" деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұрилаға бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нұркешжан, бері келші,— деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шыққа да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көрші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі ақ сұр туфли киген әдемі аяқтарын террасаның аралық жақтауларынан сылаң еткізіп бір-ақ ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ақ жүзі қуаныш сезінгендей, еркелеу күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсаң, оқымаймын,— деп әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді, енді, міне, "сағындым ғой" дегенді оқығанда Нұриланың өз даусы да қалтыраңқырап, аз ғана кідіріп қалды. Жұп-жұмыр аппақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лып-лып соққаны көрініп тұр. Өзегіңнен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланып барады. Әр саламен ақса да әлдеқайда түйісіп қалатын өзен суындай, екі көңілдің төркіндес бір мұңы тоғысқалы келе жатқан сияқты. Дәл осы жерде екі әйелдің жүрегі де домбыраның екі ішегіндей екі түрлі бұралса да бір күйге келіп, бір күйге қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен, апыр-топыр тік құлап түскен тау суындай, түйдек айтылған сағыныш күйі екен. Не ақын айта алар, не болмаса, күйші ғана жеткізе алар мөлдір таза, тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де даусын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең жайылып, тыныш аққандай екен. Нұрила осы бір тұсынан бастап кетті:

— Апа, сені Қарағандыдан тапқаныма әрі қуандым, әрі қиналдым,— депті жауынгер.— Осы хатты жазар-жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. "Ақадырдан" кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім, Қарағандыдан қозғалмаған екесің...

—"Ақадыры" несі?—деп, Ақлиманың таңданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқи берді:

— Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде. Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін.

Құлағы хатта болса да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын бояуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде "неге?" деген сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кең ашылып кетті де, ақсұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

— Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызыншы километрде жатыр... Ұмытпасам... Тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күніне арнап жазған хатым төс қалтамда келе жатқан. Бірақ, ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...

— Байғұс бала менің қырық төртке биыл толатынымды ұмытқан-ау...— деп қалды Ақлима. Мұнысы күдігі ме, әлде, жасын артық айтқанды ұнатпағаны ма, ол арасын Нұрила тағы аңғарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе бастағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді.

— Бұл онша ұзақ та жол емес, апа, өзіміздің облысты он айналғандай-ақ,— депті жауынгер.— Екінші, сонша жер жүрсем де Берлинге жете алғаным жоқ. Үшінші, бұған поезбен жүргенім, ауада ұшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім бәрі қосылады. Арман сол соңғы қырық тоғызыншы километрден аса алмағанымда ғой!— дегеннен кейін жауынгердің өкінішті бір күрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Нұрила да күрсініп қалды. Сол күрсініс Ақлиманың ойына келе қалған күдіктерін жауып та кетті.

— Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатын едің. Енді сол қырық тоғызыншы километрге оралайын. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер,— деп, жауынгер бір сүйеніш айтқан жерінде, Ақлима апай бар күдігін ұмытып:

— Құлыным, қарғам, Қасымжаным!— деп қалды.

— Түн еді, апа. Үшінші түн еді. Күндізгі көп атыстан көтерілген көк ала тұманның иісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл түн менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады. Бұлтты тымық түнде

шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындай ауыр сезілген қара бұлт түнгі аласа аспанның уық қары шегінен асып, не тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндей түнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей "бырқ-сырқ" етіп қалады да, кейде түннің ішегі салбырап түсіп келе жатқандай, қызылды-жасылды ағып жүрген оқтар көрінеді.

— Үшінші түн еді дедім ғой, апа. Өзеннен өту үшін үш күн, екі түн арпалысып, арғы жағаға иек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топанымен қоршаулы тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жүндей түтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, әр жағында қиын-қыстау жоқ сияқтанады. Жауынгер үшін заң сол, апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның әр жағында ылғи үміт дүниесі жатады.

— Әлі есімде, кең жауырынды, сом денелі, қараңғы түнде күндізгіден гөрі де ірі көрінген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандасып, баяу аяңдап өте берді. Тықыршу барлығы, жаңа бір бүйрық белгілері полковниктің қасындағы кіші офицерлердің ұршықтай үйірілген жинақы қозғалыстарынан-ақ көрініп тұр. Полковник кейін оралғанда, аяғын ширақ басып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да:

— Бар мағынасында ерікті түрде, бар мағынасында ешкімге борыш ете алмайтын бір ауыз сөзім бар, жолдастық сөзім,— деді.— Орындаған адамдарға ерлік те, атақ та, бақ та әперем деп уәде ете алмаймын. Ол өздеріңде жеткілікті. Бірақ қалай ойлайсыңдар? Арғы бетке өтіп, бекініп аларлық уақыт болды ма, жоқ па?— деп бетімізге үнілгенде, мен жүрегімнің түбіне дейін көріп тұр-ау деп ойлап қалдым. Содан соң біз қайтарар жауапты өзі айтты:

— Білемін, өтіп кетті, әлдеқашан өтіп кетті, кешіктік, дай-сіндер,— деді. Ешбір сөздің ұшын найзадай, түбірін томардай етпей, жай салмақпен айтты.

Солдаттың күнде еститін қатал әмірден гөрі осындай бір жолдастық сөзді сағынатын күндері болады. Ата-анасын, дос-жаранын сағынып жүретін жандар осындай бір сөз естігенде, сол ата-ана, дос-жаранның үнін естігендей болады.

Әр жағы ұзақ әңгіме, сол жерде бес танкист өзеннен танкімен өтіп, арғы қабаққа бекінуге уәде бердік.

Әрі есімде, бес танкінің командирі үнсіз ғана танкімізге келе жатырмыз. Танкіні тас бекітіп жауып алып, судың астымен өзеннің әр жағына өтпекпіз. Су астында тор да бар, ор да бар, темір тұзақ, қоршаулар да бар. Су астын тексеріп шыккан барлаушылар бұл қауіптердің барын жасырған да жоқ. Бірақ сол қауіптердің ара-арасымен өтуге де болады. Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жаққа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қиғаштап қабаққа асылуымыз керек. Үнсіз ойымыз осыны есептеп келе жатыр. Көзсіз ерлік емес, көзді ерлік керек, соны ойлап келеміз. Су астындағы шытырман торды көз алдымызға әкеліп, ара-арасымен жол іздеп келеміз. Кедергісіз өтіп кетсек, танкінің ішіндегі ауа тұншықпауға жетеді де, ол екі арада танкінің іші суға да толып кете алмайды. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, қоржын ауға түскен балықтай боламыз. Ой қайта-қайта осыны есептейді.

Білекті үзердей қатты қысып қол алысып жатқанда өзен бетіне тағы бір қарасам, әлі жүн-жүн екен. Біздің әскерлер өзеннен түнде өте ме деп қауіптеніп, немістер оқ боранын әлсіретпей тұр. Үнсіз ғана темір кебежемізге кірдік.

"Апа, көріспесек, қош бол!"— дедім ішімнен. Жоқ, апа, жоқ! Атыңды аузыма алдым да, қош бол дегенді айтқан жоқпын. Қоштас деген құрғыр ой неше рет келіп, қипақтап қасымнан кетпей қойса да, айтқан жоқпын. Айтқыздым деп ол кетті, айтқан жоқпын деп мен қалдым...

Тап осы бір ойланып үлгірмес, көз ілеспес, қас қаққандай, бір сәтте сездім — жарық дүниеде қоштасарым да көп екен. Қоштасуға ешқайсыңды қия алмадым. Ешқайсыңды деймін-ау! Қарағандының үздіксіз ағылып жататын көмір таситын поездарының түтінін де қия алмадым қоштасуға.

Жоғарыда ескерткен хатты да арғы беттен жібергім келіп, ала кеттім. Аяғына "денім сау, аманмын" дегенді ертеңгі күннің атымен тағы бір жазғым келді. Бүгінгі күн мен ертеңгі күннің арасында қанша ұзақ, қандай қызықты өмір жатады, апа...

Үзіп-үзіп айтылса да ұзақ бір жыр естілгендей болып, өндері бұзылып, ажары сына қалған әйелдер біріне-бірі қарай алмай қалысып еді. Қызарып кеткен мұрындардың қайсысын қыр мұрын, қайсысын қайқы деуін де қиын болып қалған екен. Мандайдан биік қайырып, жуан өріп, желкесіне бостау жия салған қолаң сарғылт шашы Нұриланың жұмыр мойнын төмен иіп әкетіпті.

— Сен де бос екенсің ғой,— деп Ақлима Нұриланы жұбатқан болады.

— Осындай баласы бар адам жылай ма екен,— деп Нұрила езу тартқан болады. Көздері кездесе алмайды...

Әрең дегенде даусының дірілін тоқтатып, Нұрила хаттың аяқ жағын оқып кетті:

— Жер бетінде зіркілдеп, құлағынды тұндыратын ауыр танкі су астында құмыққан, тұмшаланған, тұйық үнмен ғана келеді. Біресе артқы жағы, біресе алдыңғы жағы қайқаң қағып, өзен түбінің май батпағын жұмсақ қана есіп келе жатқаны сезіледі. Өзге дүниеде үн жоқ...

— Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! Енді тік тарт! Ал оңға бұрыл!— деп, дамылсыз қыпылық қағып, қарсы алдымда құбыланама тұр. Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының қыпылығындай ғана үмітке қадалып қалыпты. Әр метрді тұтамдап есептеп келеміз! Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым... Екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай ұзақ жол екенін сағат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тартып, ішке тартқан деміннен жылбысқы иісі келе бастады. Тізеге жақындау су да келіп қалыпты. Өңін емес, түсінде әлденеменеге малтығып, қозғалыс-қимылын өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеудемізге дейін бір жайпап өтті де, қор-қор үйіріліп, астыңғы есік-тесіктерден құлай бастады.

Менің алдымда бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдап ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір елес беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар, үрпиіскен неміс солдаттары көрініп қалады. Төбеміздан бұршақ жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіппіз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузын екі білегімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғыған снаряд келіп, танкімізді маңдайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк ете түсті. Танкіні жүргізуші Рахымжан Сарбасов, жапырыла жөнелген неміс солдаттарын тауықтай таптап, жінішке траншеяны бір езгілеп өткенде маған бір қарап қойды. Қысық қара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе?— деп сұрадым Сорокиннен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі, неге сұрағанымды өзім ғана білем...

Өзеннен өткелі он километр жүрдік. "Қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр" дедім ішімнен. Сенің қырық тоғызға толған күнің тағы бір есіме түсіп, төскалтамда келе жатқан хатты-кеудеме қарай қысып қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған қарай бұра бергенде, бүйірден келіп соққан оқ оң жақ қолын жұлып әкетті. Мен мұрнымды баса қалдым — суық бір нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабаққа ілікті дейді,— деп, Сорокин маған баяндай берді де,— сіз мұрыннан айрылсаңыз керек...— деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұсқадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап еді.

Бұл кек кернеп, ашу шеңберінен шыққан кез еді. Танкінің бойындағы бар құдіретін бұршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр етіп жана жөнелгенін де білемін. Қап, қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жөнелтіп жібермеген екем деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде екі аяғым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай он күннен кейін ғана түсіндім...

Хатты тұра кеп, тұрып оқи бастаған Нұриланың тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оңалды. Ақлимада сүйемел боларлықтай жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлдене алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ қазақ балалары. Бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаң бас.

— Мен енді немістерді қалай ұру керек екенін білемін! Әкемнен естідім,— деді сұр пилоткалы бала,— әуелі былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкеден келіп пересің...

Содан кейін қасындағы баланы "пергісі" келіп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сұр пилоткалы бала өзі ұшып кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаң бас бала жалма-жан сұр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлап алып, сүйреп әкетесің!— деп, жолдасын сүйрелей бастады. Балалар ойыны Нұриланың ойын бөліп, көңілін сергітті ме, әлде азап

уын бір-ақ жұта салайын деді ме, әйтеуір хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

— Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінін көптен сезінетін едім,— депті жауынгер.— Бірақ, құлағым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғаным екі қолымның амандығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан денеңнен бірдеменің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгін ғана таныған дай, аймаласып, амандасып жатқан үстінде есімді жидым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сүп-суық, тырбиған қабырғаларды түгендей өтіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін-бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып таңып тастаған шүберектен басқа еш нәрсе таба алмай, мұрынды іздеп еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрын тұратын жерге ып-ыстық қорғасын құйып қойғандай.

Екінші қуанғаным, ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжыңдасқысы келгендей, ақырын ғана шымшып та қояды.

Сол жақ балтырым ұйығандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдап қышып жатыр. Енді қолдар әрең сырғып, солай қарай кетіп барады. Әуелі қышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым төмен барып еді, кесілген бөрененің молтақ басындай бірдемеге кездесіп ар жағынан еш нәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол түн сияқты, көп түс көріп, қатты ұйқтап оянғандаймын. Таңдандырып жатқан майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таңып жатқан үстінде есімді жидым. Ынғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша?— деп сұрадым. Ешкім жауап бермеді.

Күңгір дауыс құлағыма келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Дауысым шықпағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қиналмаңыз... Енді қатерден құтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындасыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз!— деді күңгірт естілген қоңыр дауыс. Екі рет қайталап айтты.

Бұл манағы өзеннен өткеннен кейін алты ай он күннен кейін екен. Маған әлі манағы болып жатқан уақиға әлдеқашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзіме өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпті. Енді қазіргі қалпымды жазып көрейін... Екі аяқ жоқ, кесілген томардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келеді. Бет-аузым қара қожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сипалап қана шамалаймын. Қабырғадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстатып, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасымды біле алмай қиналдым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатыным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса шошына қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді міне, түгел жазуға тура келді.

Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ ку-толағай мүгедек екен деп қалма! Екі көзім айқындалып келеді дедім ғой. Көз дүниемен арамыздағы ең сенімді серігің ғой. Екі қолым сау. Кеудем толы кеңес сияқты. Алдыма қағаз, қолыма қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ау дейтін емеспін!

Бұ да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының тұсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бір-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әнін де, сөздерін де жаттап ала алғаным жоқ. Әр ыңылдағанда жаңа бір ән, жаңа бір өлең түсті ме аузыма, оны да білмеймін. Ол түгіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ ылғи бір әнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әніме салсам-ақ, шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса, тау қасында тұрғандай сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұң, қорқу-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әнім кеудеме қайта ұялап, өсіп келеді. Көп көк қанат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сияқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шығыстыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні хатың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріскенше асығып, құшағыңды сағынған балаң... Сапар.

— Сапар? Сапар деп пе? Түу, жүрегім жаңа орнына түсті ғой!— дегенде Ақлима апайдың қуанып кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу болып шыққаны манадан жүдеп тұрған шеше көңіліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындай тиді.

Бірақ Нұриланың жүзі туған шешесі танымай қалардай еді. Хаттың бар салмағы соған түскендей, құба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі босап, көлеңқағып күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты. Ақлимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, таңдану да, кіналау да тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан теңемейтін жігіт екен,— деді Ақлима, өзіне өзі айтқан үнмен. Мұнысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жатқан, мәңгіге дейін кете беретін көрі арманымен бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан ұялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бір-ақ рет көріп еді. Бұдан үш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Ақлима тұратын бөлмеде — Ұлбала деген қартаң әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жиналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жалаңаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіре басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті таныды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, еркек пішінді жас лейтенант террасадан түсіп бара жатқан Нұриланы көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көріңіз,— деді.

Осыдан басқа сөз сөйлескендері жоқ. Достық тілеп тұрған қара көздер қыз тұлғасына екі көше бойы қадалып тұрды да, көлденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ақ қақты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүріп кеткенін, Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала қайтыс болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші әйел Ақлима тұрады. Нұриланың бар білетіні осы-ақ еді.

Әлдеқайдан, алыстан келген жауынгер үні Ақлимаға да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана денесіне түгел жайылып, билеп алғанша аз ғана уақыт керек еткен.

— Нұркеш,— деді Ақлима,— шешең мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Енді ұл тауып алсам, айрылғым келмейтінін түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, өйтпесе Қасым жанымның тірі еместігін білмейді деймісің!— деді.

Нұрила өзі білетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзақ сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — сонша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырған телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жұртқа балам келе жатыр деп күтіп отыр. Кесілген томардай мүгедек емес, қанатын кере сілтеп ақ иық, мұзбалағы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенін ұмытып кеткендей, Сапаржаным келе жатыр деп күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді...

X ӘМИНА

Тау төбесіндегі Егізкөлде не болып жатқаны белгісіз еді. Жер сілкінген жоқ. Аспан ашық, күн төбеде қайнап тұр.

Демалуға Егізкөлге қарай өткендердің аяғы сирегелі де көп болған жоқ. Бірен-саран машина солай қарай әлі де өтіп жатыр. Алайда жер табаны әлдеқандай бір дүмпу барын сездіргендей болады. Қарға мен сауысқан бажылдап-шырылдап тыным таппай жүр. Тау төбесінен көтеріле көшіп, етек таулардың үстінде жосып жүр.

У-шу болып ойнаған жас балалармен әуреленіп жүріп Әмина еш нәрсені абайлаған жоқ. Бір бала қатты секіріп түскеніне мәз болып күлсе, тәрбиеші ана да езу тарту керек. Бір баланың сандалына ұсақ тас түсіп кетіп, қыңқ етіп қалса, ана да ауырсынып, қабақ шыту керек. Көбелек ұстатпай кетсе, оған да ұрсу керек.

Балажан Әмина әр күнді осылай өткізеді. Таңы тез атады. Күні тез батады. Әрбір ертеңгі күнге балалар үшін жаңа қызықтар іздейді. Ертегілер, ойындар, Маршак, Чуковский...

Балалармен, ойынмен өтер күн қырық екі баланың анасы Әминаға қызық күн болып өтеді, бірақ оңай күн болып өткен емес.

Бүгін күн жексенбі, ең қызық өткізетін күн. Өзге күндерде жұмыстан қалжырап жүргендей, балалар кеше жатарда-ақ:

— Ертең демалыс қой!

— Әмина апай, ертең не көрсетесің? Қызық бола ма?— деп у-шу болған.

Жарқын жүзді, жайдары мінезді, балажан Әмина балалар үшін өз шешелерін ұмыттырғандай шеше еді. Мейірімді шеше, сергек шеше, сенімді шеше. Қай баланың аяғына қай күні қандай шөгір кіргенін білетін шеше. Балаларға оның жымиғаны да қуаныш, арқасынан қаққаны да қуаныш, болмашы бірдемені айтқаны да қуаныш.

Бұл әлі мектеп жасына жетпеген жас балалар үйі. Аудан орталығынан алысырақ. Егізкөлден сарқырап құлап жататын құлама судың барқынына салынған әдемі көк үй. Үйді айнала салынған жемісті бақшада сырғадай салбырап күрең шиелер өсіп тұр. Алмалар әлі көк, қыз бетіндей де қызарған жоқ. Осы бақшада қырық екі жас бала ойнап жүр.

Егізкөл жақтан бірінші гуіл естілді. Тау аңғарынан еспе жел келе жатыр ма деп Әмина жан-жағына қаранып еді, қылаң еткен бір жапырақ жоқ екен. Иық тірескен түкті қоңыр таулар тағы күмп етті. Бұл жолы жаңағы гуіл қоюланып келіп жарылып кеткен сияқтанды. Терең теңіздің тас жағасын ақжал толқын соғып жібергендей, бақша дір етіп қалды. Шие сырғалар мөлтілдесіп кетті.

Балалар қалшиып тұра қалыпты. Үріккен қозы-лақтай үрпиісіп тұр.

— Апа!

— Әмина апа! Біз қорқып кеттік!..

Әмина үлкен бір қатер таянғанын сезінсе де оның не екенін абайлауға мойын бұрмай балаларға қарай жүгірді.

— Қорықпаңдар, ештеңе емес, қорықпаңдар!..

Екі тау иығымен соқтығысып бірін-бірі орнынан қозғай алмай шіренісіп тұрып қалған сияқты. Егізкөлдің бергісі кішірек болушы еді, соның бар суы лықсып келіп, тас кемерінен бір-ақ ырғып түсті. Лақ етіп ақтарылды. Сарқырап жататын құлама суды көміп жіберді. Үйдей тастар гүрсілдетіп домалап келеді. Терең сайдың екі жақ ернеуін су кернеп, кеміріп-кеңейтіп келеді. Тау төбесінен құлап түскен құж тастар шошынып үріккен тау өгіздей жосып, ақтарылған судың алдында келе жатыр. Жойқын су кейде ондаған тау өгізді жұтып жібереді. Ұзамай ондаған тау өгіз судан шыға келіп, тағы да ілгері домалайды.

— Не қылып тұрсың, ей! Қашсаңшы!— деген дауысқа Әмина жалт бұрылып еді, асханадағы бір еркек, екі әйел аспазшылар қашып барады екен. Бірінің қолында ожау, бірінің қолында күріш елегі, енді бірінің қолында қойдың саны.

Асхана суға жақынырақ, ойпаңда болатын еді, су келіп қалған екен. Адамдары қашып барады. Балаларға мойын бұрар емес. Ақ халаттары делбегейленіп лезде жоқ болды.

Балапандарын соңына ертіп көлден қайтқан қазға ұсап, балаларын шұбыртып ертіп Әмина үлкен жолға қарай жөнелді. Сайды толтырып қыраңға жайыла бастаған су балалар үйінің іргесіне дейін жылысып келіп қалыпты.

Егізкөл жолымен ұшыртып, ағызып екі жеңіл машина келе жатыр. Әмина балаларды жолдың құламасына иіріп қойып, өзі асфальт жолдың қырқасына шығып, қолын

көтерді. Машиналар құйындай жүйткіп өте шықты. Екеуінде де шофердан басқа адам жоқ.

— Иелері қайда қалды екен?— деп ойлады Әмина.

Арт жағы анда-санда тарс етіп қалып газик келе жатыр. Әмина оған да колын көтерді. Саналы адам болу керек, токтай калды да:

— Мира! Бері кел! Мира!— деді.

Шашы желкілдеген кішкене қыз әкесіне қарай жүгірді. Әкесі қызын көтеріп алып, машинаға қайта отырғыза бергенде Әмина оған:

— Машинаңыз бос көрінеді, он шақты баланы ала кетінізші!— деді.

— Біздің үй суға кетіп жатыр! Асығыспын! Қазір осы жолмен біздің жүк машина өтеді. Номері он тоғыз — қырық. Мен лұқсат етті де!— Газик жылжып кетті.

Енді машиналар топталып өте бастады. Әмина бәріне де кол көтерді. Ешкім тоқтамайды. Стол, орындықтар тиеп алған, үйіліп, төгіліп балалар мінген жүк машиналары өтіп жатыр. Жеңіл машиналардың көбі бос, бірақ ешкім тоқтаған жоқ, тоқтар емес, мойын бұрар емес. Үрейленіп, ұшып барады. Ақи көзденіп кеткен.

Су лықсып келіп, жолдың екі жағындағы құламасына жетіп қалды. Ойпаттау жерде асфальт жолын белінен басып өтіп, әрі қарай ақтарылып жатыр. Мұндай жерлерге толқын пайда болды, ағын пайда болды. Әмина балаларын дөңестеу жерге әкеліп, жолдың қырқа жиегіне шығарып куыршақтай тізіп қойды. Өтіп бара жатқан машиналарға Әмина да кол көтерді, у-шу болып балалар да кол көтерді, ешкім тоқтамайды. Ақиланып, үрейленіп өте береді.

Үш жүк машинасы құйрық тістесіп ағып келеді. Әмина екі колын бірдей көтеріп жолдың қақ ортасына барып тұрды. Машиналар өкіріп-бақырып: "Жолдан кет!" дейді. Әмина қозғалар емес. Машиналар да өкіре түсті. Әмина да қатып калды. Аралары жиырма метрдей жақындағанда Әмина жолға көлденең құлады да көзін жұмды. Алдыңғы машина өкіріп-бақырған бойы тізгінін тартқаны сезіледі. Бірақ жыланның қыр арқасындай көп өрнекті резеңке доңғалақ: "Ал бастым! Ал бастым!"— деп жақындай берді. Әминаның мұрнына күйген резенкенің ыстық иісі келді. Қозғалған жоқ!

— Сволочь!— деді шофер машинадан басын шығарып. Балалар шулап келіп, Әмина апасын құшақтап, құлап жатыр. Шофердің көзі бадырайып, есі шығып кеткен.

— Жә, бол, жылдам тұр!— дегенде шофердің екі көзінен жас барлап кеткен екен. Сақылдап-қарқылдап жынданған адамша күледі.

Балалар машинаға тиеліп, аман-есен аудан орталығына жетті...

АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ КҮНДЕРІ

КСРО Жоғарғы Советінің депутаты Айгүл түбекке қайтқан отарының соңында сылпылдап келе жатқалы бүгін үшінші тәулік...

Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол — дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астындағы атыңа ғана, қасындағы итіңе ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып шаңыткан суық сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өңсіз қозғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жеңу бар. Айгүл — соның бәрін жеңген адам. Ыңырсып қана ән салып келеді. Кішірек келген қара дөңгелек көздері әлденені алыстан барлағандай, ойда келе жатқаны да байқалады.

Қой отарының сүйемдеп аяндауына жирен бесті ғана көндіге алмай келеді. Қағазға төнген қалам ұшындай сүп-сүйір құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шаншады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүйрелеп алға қарай жұлқады. Кейде иегін Айгүлдің иығына сүйеп, еріндері жыбырлап қант сұрайды. Құлақ түптерін қасып жіберуді, әлде қай жерін сипап жіберуді өтінеді. Қант кеше біткен. Өзі қанша қалжырап келе жатса да, әйел қолы анда-санда атының мойнынан қағып қояды. Жирен бесті ұзын шылбырды соза жұлқып тағы да алға қарай ұмтылады.

Бүгін таң ата Айгүл отары су жайылып кеткен Ақтақырға келіп түсіп еді. Жаздыгүні бұл — шаңы бұрқырап жататын машина жолына айналған тақыр. Екі жағы көкжиекке дейін кернеп кеткен қиыр-шиыр бұйра құм. Түбекке оралған отардың осы тақырға бір соқпасына амалы жоқ.

Ақтақырдың өн бойын өрлей жарып өтетін жалғыз жолды қазір Сырдария суы басып кеткен. Шегі-шетіне көз жете бермейтін ақ тақыр айнадай жалтырайды. Бүйірі салыңқы буаз қойлар бауырымен су сызып, әрең қозғалып келеді. Қиғаштап түскен күн көзіне шалынғанда қой бауырынан сорғалаған тамшылар шашақты күміс оқадай жарқ етіп қалады.

Су жайылып кеткен тақырға таң ата келіп кездескенде отар ұйлыға беріп, жазыла алмай қойып еді. Мүйіздері айқаса біткен көк ала серке басын бірер шайқап, сақалын сілкілеп аз ғана тұрды да, алға түсіп кетті. Қазір отар жіпке тізілгендей, шұбалып, жарты километрге созылып, жыбыр-жыбыр жылжып келеді.

Резенке етігі біресе күрк етіп қалып, біресе күмп етіп қалып Айгүл де келеді. Бүгін күн бойы, түн бойы, ертең күн бойы осылай жылжи бермек. Жылы қашар, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де, шиыршық атып келе жатқан жирен бесті де шыдауға тиісті. Сол жайлы орынға жеткенше Айгүлдің әні де үзілмеуі керек.

Қайнаған судай көгілдір толқынданған көктем сағымында алыстан бұлдырап жалғыз-жалғыз молалар көрінеді. Әр моланың төбесінде шаншылып отырған бір-бір қара құс көздерін отарға қадап алыпты. Өздері қадалып мола төбесінде, көздері қадалып отарда. Олар отарды кеше де торыған, бүгін де торып отыр, ертең деториды, өмір бойы торып келеді.

Құлпырған сағым құм арасынан көне замандағы адам мекендерін көтеріп шығарады. Бір кезде ел жайлаған, егін еккен жерлерді әлде қай кезде құм басып алған. Қойшы ойына таныс аңыздар түседі. Сырдария көне заманнан бері атағы шыққан мырза су, көне заманнан бері диқаншы бесігі. Күріш те өскен, жоңышқа да өскен. Қарбыз-қауын күзге қарай зеңбіректей гүрс етіп жарылғанда Қазалыдан Қармақшыға естіліп жатады екен...

Сыр еліне қырғын, Сыр бойына қырсық әкелген алғашқы апат Сүбітай[1] соқыр болған ғой. Жуа жеген, сәбіз-шалқан жеген Сыр еліне кездескенде соқыр батыр:

— Шөп жегені несі екен!.. Адам ба, бұлар, айуан ба?— деген ғой.

Содан соң, атқұмар батыр көк дүниенің ішінен екі аяқтыны айдап шығып: "Төрт аяқтыны, аттарды бағыңдар",— деп әмір еткен екен дейді.

Қырдың қуаң бозына үйренген сұр жорға ат — батырдың ең сенімді серігі — Сырдың көк жоңышқасы мен жүгерісінен, арпасы мен күрішінен басын көтермеген күйінде жарылып кеткен екен...

— Атқа ас болмастың адамға не керегі бар?— деп соқыр батыр көк дүниеге бір түкіріпті де, отатып жіберіпті. Сүбітайдың өз қолымен жұлған көктің орнына осы күнге дейін түк шықпай жалтырап жатады екен. Ашынған долы зәр

---

[1] Сүбітай — Шыңғыс ханның қолбасшысы.

сараласа керек. Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындай тазығырдан басталып кетіпті.

Бір кезде алысқа айдап тасталған құм атжалдары осыдан кейін Сырдарияны қайта иектепті. Иесіз қалған арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген.

Осы ұзын Ақтақырдың әр жерінде кездесе беретін ескі арықтың сілемдері де Айгүлге ескі бір аңызды айтып келе жатыр еді.

Сонау Сүбітай заманынан бастап әлекке ұшыраған Сыр бойы тіршілігінің күре тамырындай мырза өзенді әлі жуасытып ала алған жоқ. Сырдария кейде тентек мінезін көрсетіп, салық салып отырады. Бір-ақ түнде жағасын бұзып шығып, бір өңірді астан-кестен етіп, зар қақсатып кетеді.

Сырдарияның мұндай мінезінен Айгүл әр кезде сақтанатын. Биыл да сақтанып, қозы алар түбегіне қарай ертерек ойысып еді. Бірін-бірі із басып қайталап жататын жиналыстардың аяқталуын күте алмай, тентек судың жөней беру қаупі бар-ды. Ол қаупі орынды екен, Сырдың суы, міне, Ақтақырда кездесе кетті.

"Өзбектердің не арманы бар екен!— деп ойлайды Айгүл.— Өзбек жерінде Сырдария қатпайды да, тасымайды да. Қата қалса, бізден жиырма күн бұрын еріп, барлық мұз біздің алқымға келіп тіреліп қалады. Өзбектер бізге ұсап екі жұма бойы мұз бұзып әлектенбейді. Біздің Сыр неше жерден түйіліп, неше жерден кептеліп қалады. Сыр бойына өзбектер қалай ақылды орналасқан, қазақ қалай бейқам орналасқан...

Көрші елмен күндеспегенімен Айгүл өз елінің су шаруашылығына әрі ат үсті, әрі олақ екенін ойлап келеді. Бір кезде Айгүлдің даусы шығып кетті:

— Жалғыз Сырдария ма екен бас асау күйінде жатқан!— деді ол өзіне-өзі. Даусы кектене де кінәлай шықты.— Көшпелі әдетіміз әлі басым. Ұмыта алмай келеміз. Кейде бүгінгіні ғана ойлауға үйменіп қаламыз. Ертеңгінің бар мұңы суда ғой. Тыңдардың тыңы су емес пе. Қазақ жеріндегі жеті жарым мың өзеннің бірде-бірі қолбала болған жоқ. Ғалымдарымыз жер астында жатқан он шақты теңіз барын ашты. Білекті сыбанып жіберіп, балақты түріп жіберіп, қолға алар іс осы емес пе! Құм теңізіне үйренген көз су теңізін іздемей ме екен! Жатсына ма екен!..

Өзімен-өзі дауласып келе жатқанын Айгүл енді ғана байқады. Бұл оның үлкен бір жиында айтуға әзірлеп жүрген ойы еді. Газет-журналдарға әлденеше рет су мәселесін көтерген ғалымдарға үн қоспақ болған екен. Қазір, міне, етігі

күркілдеп су кешіп келе жатқанда көптен кернеген ой еріксіз ақтарылып кетті. Тісі қайраулы жүр екен, әрең тоқтады.

Осындай бір жай Айгүлде әр кезде болатыны бар. Әлденеге ызаланып кілт сөйлеп те жібереді. Үнсіз далада жинала берген ойлар, әсіресе өз тіршілігіне байланыса туып, өсіп-өрбіп жататын ойлар айтылуды керек ететін сияқты. Кейде тіпті ұзақ сөйлеп кетсе, Айгүл өзін бір жиналыста көретіні де бар. Көз алдына жиналыста отырған жүз таныс адамдар — малшылар, күрішшілер, мақташылар, канал қазушылар келеді. Бәрі де айта түс, аянбай айт деп отырғандай болады. Ондай кезде Айгүл тоқтай алмай ұзақ сөйлейді. Көз алдына елестеген адамдармен айрылғысы келмейді. Ойлары салмақты болғанымен, сөйлеу түрі олақтау шығып жатқанына да қарамайды. Кейде ойлары ескі құдық басына үймелеген қойларына ұсап, топырласып кететіні де бар. Қалайда қысы-жазы көбінесе жалғыз жүретін қойшыға ұзақ күнді қысқарту керек. Дала үнсіздігін, қой үнсіздігін жеңу керек. Ондайды көтеріңкі көңіл, көңілді көтерердей ой жеңеді де.

Шұбап келе жатқан отардың алдыңғы жағынан сақ күзетші — Көкдауылдардың бірі қаңқ етіп қалды. Шақырғандай болады. Жас қозыларды тиеп алған түйелі арба сол дауысқа қарай ойысып барады. Тағы бір саулық жол-жөнекей суда қозылағалы жатқаны да. Бұл, міне, он жетінші...

Айгүл көзі алға караса да, ойы тағы да суға оралды. Өткен жазда ғана Сырдариядан отгонға тартылған каналды қазып жатқандарға барып қайтқаны есіне түсті. Ол арадағы сайлаушылары:

— Автолавка айына екі-ақ рет келеді.

— Автоклуб одан да сирек.

— Артистерді, жазушыларды көретін күніміз бола ма?— десіп қалған.

Мұндай арыздарды Айгүлдің өзі айта бастаса, тіпті ащы шығар еді. Канал қазушылар трассаның өн бойындағы бөлімшелердің бәрінде де екі жүздей адамнан құрылған. Ондай бөлімшелер бесеу. Мұндай жерге автолавка да, артистер де тым сирек келмейді. Ал жалғыз жайылған қойшы олардың бірін де көрмейді. Бірақ депутат Айгүл өз зарын айтқан жоқ. Тек көзінің жымиюымен ғана аңғартты да:

— Басшыларға жеткізейін, құлақ асатын болар. Келер,— деді.

Канал қазушылардың әсіресе салмақ сала айтқандары су жайы болып еді. Шөл далада су дегеннің қадірі қандай екенін Айгүл өзі де жақсы біледі. Тер мен шаңнан сіресіп қалған сірі көйлек киген канал қазушылар шомылу дегенді ұмытқан

сияқты. Ішімдік судың өзі тапшы. Цистернамен су келе жатқанда Сарыарқадан самал соққандай сезінеді.

Күн құм қайнаған ыстық еді. Сона мен бөгелектен басқаның тамағынан ас өтпейтін ыстық та.

— Су сендердің қолдарында емес пе, жолдастар. Жүздеген отарлар, мыңдаған қойшылар суды сендерден күтеді. Шөл даланы таспадай тіліп болса да қысқы-жазғы жайылымға су жеткізер мезгіл болған жоқ па? Уәделерің өткен май емес пе, енді қашан?— деп тоқтады Айгүл.

Шаңын бұрқыратып жер қазып жатқан адамдарға шөмылу арман екенін Айгүлге түсіндірудің керегі жоқ-ты. Сондықтан ол бұдан әрі қазбаламай тоқтады. Дөңгелек қара көздерін құрылыс бастығының көздеріне қадап, жауап күтті. Ол тез орнынан тұрып:

— Келер майда бітіреміз... егін жинау кезінде колхозшыларды қуып әкетпесе... енді он шақты экскаватор берілсе...— деді.

Осылай, кейде ермек үшін ескі аңыздарды еске алып, кейде бүгінгі мен ертеңгіні қосақтай ойлап Айгүл келеді. Күн жылып, су жылына бастаған. Туғанына бір-ақ жеті болған жас қозылар жас баладай әлсіз де аянышты маңырайды. Шаршаған бақырлар жатып демалғысы келеді. Бірақ ол демалысқа дейін екі күн, бір түн бар. Ол — осы кешпе суда өтетін күн; ол — осы кешпе суда өтетін түн.

Тас көмірдей жалтылдаған қара қозы әлсіз ғана маңырап қалып, кешіп келе жатқан суға жата кеткісі келген ыңғайын көрсетті. Тізелерін бүге бергенде тұмсығы суға тиді де, селк етіп қайта тұрды. Суды тәлтіректей кешіп қайта жүріп кетті. Енді он қадам жүрсе, құлай кеткелі барады. Айгүл қозысын көтеріп алып, баладай кеудесіне қысты, құмарлана иіскеп-иіскеп қалды. Көздерінен жасы да домалап кетті.

Жас қозыны қолына алса-ақ Айгүлдің есіне екі айға толмай қаза тапқан тұла бойы тұңғышы — Амангелдісі түседі. Ол бір ауыр жылдардың ауыр күндері еді. Айгүл босанардан екі ай бұрын майданға кеткен жарынан да хабар жоқ болатын. Соғыс үстінде туған соң, атын Амангелді қойған баласының суретін әкесіне жіберуді арман етіп еді. Айгүл оны да істей алмады. Жаңа туған жас бала да, күйеуінің отары да жас босанған Айгүлге қарап қалды.

Жалғызға ғана құрсақ көтерген Айгүл жас баланың жылылығын әлі ұмыткан жоқ. Жас қозыны кеудесіне қысса-ақ құлағына сол баланың үні келеді. Жас қозыдан сол баланың иісі келеді.

Қозыны қолына ала бергенде Айгүл аз ғана әлсіреу де сезініп еді. Оның үстіне шыдамсыз Жиренбесті иығымен

соғылып кетті де, қозы шолп етіп суға түсті. Айгүл өзі де аз-ақ құламай қалды. Қозы байғұс сортандағы ашқылтым суға тұмсығын бірер тығып алып, тырбаңдап әрең тұрды. Басын шайқап, екі құлағымен жағын шапалақтап, түшкіріп-түшкіріп қалды. Айгүл қозыны қайта көтеріп алып, қызыл шұбар шәлісімен көздерін, құлақтарын, тұмсығын сүртті. Аты соғылып кеткенде құлай жаздаған Айгүлдің шолақ резеңке етігіне су толып кетіпті. Екі табаны май батпаққа жабысып қалғандай аттай алар емес.

— Жәке, тоқтай тұрыңыз!— деді Айгүл ұзаңқырап кеткен түйелі арбаға қарап,— мына қозыны арбаға аларсыз.

Айгүл су толып кеткен резеңке етігінен аяғын әрең суырып алды да, қозыны көтерген бойы арбаға қарай кетті. Су жылы екен. Кішкене аяқтың қып-қызыл саусақтары су бетіне жымындасып тигендей болады.

Түйе жегілген күркелі арба тоқтап, түйені жетелеген Жәкең шал мұрнын сіңбіріп, жеңімен сүртті. Маңдайынан сорғалаған тер екі миығынан ағып, селдір сақалының ішіне сіңе беріпті. Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап қоршаулаған арбадан Айгүлге балалар даусы естіледі. Орталарына тағы бір қозы келіп қосылғанда, кешелі-бүгінгі туған жас төл шуласып кетті.

— Жиырмадан асып кетті-ау, шырағым? Кешке дейін қырыққа жетіп жүрсе қайтеміз?— деді Жәкең шал бөркімен маңдайын сүртіп тұрып.— Бұдан былай күн-түн демей ақтарылады ғой. Қой ғой, күн-түніне қарай ма ол. План бойынша да осылай ма еді? Кешкі қоналқада біраз қозыны соятын боламыз ба?

— Пышағыңызды жаландатпай, шыдай тұрыңыз, Жәке.

— Мен шыдармын-ау, қойларың шыдаса! Қойдың қашан қозыларын зоотехник екеуің ғой білетін. Ол — оқыған, сен болсаң депутат. Бірақ мен бірдеңе білсем, қозы аз болмас.

Шалдың кінәлай сөйлеуін Айгүл орынды көрді. План да, есеп те дұрыс еді, бірақ соның орындалуына кінәрат араласқанын айтты:

— Жәке-ау, амалым болды ма? Біз қыстаған жерде тым болмаса, бір жел-құдық су берсе, қойды осы жерде-ақ қозылататын едік қой. Ақтақырдың суын кешіп, түбекке ойысатын неміз бар еді?

— Түсінем, шырағым. Биыл қары құрғыр да күрт еріп, бір-ақ күнде жоқ болды ғой. Түбекке көшпесіңе амал қалды ма?

— Көшпесіңе емес, қашпасыңа деңіз, Жәке. Жел құдықтар су тартпай құр қаңқайып қала бармады ма?

— Саясатыңа қарсы келіп қалам ба деп жұқалап жатқаным ғой әншейін... Әйтпесе осыдан артық қашу болады деймісің. Сусыз жерде отар ұстауға болмайтынын білемін ғой.

— Жел құдықтар күздігүні қанатын бұлғап шақырып тұрғандай еді, дәл керек кезінде су бермей қош айтысқандай қолдарын сілтеп қала берді.

— Мидай далада әлде бірдеменің қалқайып тұрғаны теріс те емес шығар... Бастықтар орнатқан қаңқайма ғой, әйтеуір,— деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен.

— Қаңқайып тұру үшін емес, су тарту үшін.

— Ә, түсінем ғой.

— Оны жұрттың бәрі де түсінеді.

— Бәрі де түсінсе түсінетін шығар, бірақ бәрін де түсінеміз демес едім.

Айгүл шалдың оспағын аңғармай қалып еді, Жәкең әрбір қартаң адамның байырғы әдетіне басып, ақыл айта сөйлеп кетті.

— Мысалы, техниканы мен түсінемін бе! Жоқ. Жел құдық деген немене өзі? Бір дөңгелекті бір дөңгелек айналдырып тұрады, сол емес пе? Бір дөңгелектің тістері екінші дөңгелектің тістерінің арасынан шығып кетпесе болғаны да. Шығып кеткен екен — бітті. Біздің зоотехник пен перма бастығына ұсап шартпа-шұрт болады да қалады. Осының өзін сенен басқа қойшы біле бере ме екен, сірә?

Айгүл жәбірленген жоқ. Шалдың өзін сынап тұрғанын шын ауырламады. Шындық көрді. Көзін у-шу болып жатқан "балалар бақшасына", қозы арбаға аударып әкетті. Қолын қозыларға созды.

— Еметін уақыттары болды,— деді шал.

Жас қозылардың жып-жылы тұмсықтары Айгүлдің қолын иіскелейді. Жыбыр-жыбыр еткен жас еріндер жаланып қояды.

— Шыдай тұрыңдар, қошақандарым. Ертең кешке дейін ғана шыдаңдар. Әйтпесе Жәкеңнің пышағы қайраулы көрінеді. Шыдаңдар,— деп, Айгүл әр қозының басын бір сипады.

— Қарағым-ау, жас қозыларға мені жамандағаның не?— деп, Жәкең шал өкпелеп қалғандай жүзін арбадан аударып, айнала қарана беріп:

— Ойбай, әкетті!— деді шошынған дауыспен. Қолын шұбап келе жатқан отардың арт жағына қарай сілтеді.

Даланың үлкен қара құсы, қанаттары суылдай-ысқырып, қара найзағайдай ағып, Айгүлдің суда қалған етіктеріне шаншыла құлап келеді екен.

— Әкетсін, әкетсін!— деді Айгүл сақ-сақ күліп. Дала үнсіздігінде жарыла күлердей қызықтар да сирек. Айгүл мәз болып қалды.

Қара құс етікті қозы деп қалғанын суға таяна бере сезініп, қайқаң қағып қайта жоғарылап кетті. Ұялғандай, жан-жағына жалт-жұлт қаранып барады.

Болмашы қызыққа Айгүл әлі күліп тұр еді, арт жақтан далақтап шауып келе жатқан салт аттыны көрді. Сасқан адамның далақтауы. Алыстан-ақ бөркін бұлғалап, екі аяғы серең-серең, аса бір тығыз жұмыспен келе жатқанын аңдатады.

— Жолдас депутат! Жолдас депутат!

Шапқыншы жақындай берді. Төртінші ферманың қойшысы Берден екені де танылды. Ол бір қорқақ та сасқалақ адам. Жақындаған сайын атын өкпеден тепкілеп, қамшылай түседі. Айгүл оған шиырлыға қарап: "Апыр-ай, құлайды-ау, құлайды-ау!"— дегенше, Берден ат-матымен тоңқалаң асып құлап та түсті. Ат төрт тармақтап барып орнынан әрең тұрды. Қолтығы дірілдеп бар денесімен теңселіп тұр. Берден өзі тақыр басынан май батпақ сорғалап тез тұра алмай қалды. Суға белшесінен батып отырған күйі: "Депутат жолдас! Депутат жолдас!"— деп жатыр.

— Е, не болды, Берден?— деді Айгүл күлімсіреп.

— Енді, жарты сағатта жетпесең, біздің отардың барлық төлі "Қасқырсайда" қалады.

— Неге! Адамдарың қайда?

Берден сөзге, сұрауға құлақ асар емес, өз сөзін айта береді:

— "Қасқырсай" өткізер емес. Су кернеп барады. Өткел берер емес. Соны мәлімдеуге келдім.

— Тағы бір-екі күн ұйқтай түссеңдер еді!— деп Жәкең шал оны кекетіп тастады. Берден оған да құлақ асқан жоқ:

— Депутатқа мәлімдедім, болды. Ендігісін өзі білсін,— деді де өзін-өзі бөксесінен көтермелеп, орнынан тұрды.

"Қасқырсай" дейтін бәлені Айгүл бала жасынан білетін. Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, өткел бермейтіні рас. Қыс бойы құмда бағылатын отарлар түбекке оралғанда осы сайға соқпай өте алмайды. "Қасқырсайдан" Айгүл отары да кешке ғана өткен. Онда құрғақ жатыр еді. Ылғи жымы келіп, қапы соқтыратын Сырдың суы ұрланып келіп басып алғаны да. Енді ол сай салығын салмай өткізбейді. Айгүл ойланып қалды.

— Бізден кейін тағы да көп отарлар келе жатыр. Бәрі де келіп тіреледі соған. Олардың күні өзімен, бізді апаттан құтқара көр, депутат.

Өз отарының қысылысын күйіп-пісіп тұрып айтса, басқалардың мұң-мұқтажы енжар ғана айтылды.

— Немене, сендерде тым болмаса, мынадай арба да жоқ па?— деді Жәкең шал. Арба жайын орынсыз-ақ қыстырғанына қараған жоқ.

Өз қолынан жасап алған, әр жылда бір-екі күн керегі де болып қалатын арбасына Жәкең мардамси қарады. Алдыңғы екі доңғалағы ескі соқалардан қалған темір доңғалақтар, артқы екеуі — мотоциклдікі.

— Арба деп тұрғаныңыз мынау ма? Көрген де емеспін, естіген де емеспін,— деді Берден. Кекетейін, қулық айтайын деген жоқ, арбиған-арбиған бірдемені жаратпай қалғанын тура айтты.

— Өй, ақымақ! Жыл сайын барлық төлдің жанын алып қалып жүрген осы арба екенін естімеп пе ең? О не дегенің екен!

— Жә, "Қасқырсайыңа" қайта бер. Мен де ұзамай жетермін,— деді Айгүл борбайынан су сорғалап әрең тұра берген Берденге қарап.— Жәке, сіз иттерге ие боларсыз, менің артымнан еріп кетпесін. Отарды тоқтатпай, ілгері қарай жылжыта беріңдер. Тұсына жеткенде Әуесбек те келіп қосылар.

Әуесбек — екінші қойшы, бір канистр су, бір шайнек, бір казаншаны бөктеріп алып, ол мана ілгері кеткен. Әр қысылшаңның өз амалы бар, қойшылар кезектесіп ілгері кетіп, судан құрғаққа шығып, жылы тамақ жасайды. Ат шоқырағымен жарты сағат ілгері кеткен қойшыны отар жылжып үш сағатта әрең қуып жетеді. Ол екі арада мызғып алуға да болады.

— Өз қозыларын қойнына тықса да, аман алып қалар еді. Колхоздың қозылары қырылғалы жатқанын саған мәлімдеуге келгенін көрдің бе мұның! Басына мініп отырып, қызыл бұрышты қыстырар ма еді құйрығының арасына!— деді Жәкең шал, атын өкпеге тепкілеп ұзай берген Берденге қарап.

Айгүл үндеген жоқ. Етігінің суын төгіп, жалаң аяғын сұға салды да, атына мінді. Ерігіп келе жатқан Жиренбесті қояндай орғып атыла жөнелді. Атының төрт тұяғынан жарыла шашыраған су күн көзіне шалынғанда, Айгүл екі жағынан қызыл-жасылды маржан шашып бара жатқандай көрінеді екен, Жәкең шал қызыға қарап:

— Ерің де, еркегің де сендей-ақ болар!— деді. Содан кейін Айгүлдің артынан жөнеле берген иттерін шақырды:

— Кәһ, кәһ, кәһ!..

"Қасқырсайға" жеткен соң, Айгүл жұрттың екі нәрседен аңтарылып қалғанын таныды. Тасыған су, кең даланы қапталдай жалап кететін өрт, биік аспанды тілгілеген найзағай сияқты алып күштер дала халқын арбасуға келтірмей жеңе берген, бағындырып алған. Солықтау әлі арылмай келеді. "От пен су — тілсіз жау" деп жай айтылды дейсің бе, келісімге келмейтіндіктен айтылған ғой. Оның үстіне бір саты болса да жоғарыдан бұйрық күту — тағы бір тұсау болып қосылыпты.

"Қасқырсай" кемерінен келіп тола бастаған екен. Ат омырауынан асатын, бұйралана аққан су сайға тығылған қаңбақтарды ағызып әлдеқайда әкетіп барады. Сайдың арғы бетіне үш-төрт отар жиналып қалыпты. Бір-бір киіз үйді артып алған түйелер әр жерге шөктірулі жатыр. Сайдың жағасына от жағылып, шайнектер, қазандар асылған. Еркектер оңаша шоқтарылып әлденені ермек етіп отыр.

Мойындарына ашық түсті қызыл ала галстук байлаған екі жас қойшы судан атпен жүзіп өтті де, Айгүлді бергі жағада қарсы алды. Сайдың арғы бетінен:

— Жеткен екен, жетті ғой депутатымыз,— деген дауыстар естіледі.

— Осыдан бір-ақ жеті бұрын не деп келісіп едік? Уәделерің қайда?— деді Айгүл амандыққа келмей жатып-ақ. Даусында әрең ұстап қалған ызғар бар еді. Қойды ұмытып, қошемет көрсеткелі келген жас қойшылар абыржып қалды.

— Апай-ау, ферма бастығы алдап ұрды ғой. Айтқандарының бірін орындаған жоқ.

— Содан кейін көзімізге көрінген жоқ,— деп жас қойшылар бар кінәны жоққа аударып жатыр.

Жиренбестіні омыраулата жүздіртіп Айгүл сайдың арғы бетіне шыққанда, барлық қойшылар қопарыла көтеріліп келіп қарсы алды. Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез тойтарып тастады.

Болмашыны дағдарыс көріп, болымсызды сөз қылатын мінездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді. Ол — жайылымы кең көрінгенмен, көбінесе жайдақы шығатын ойдың адамы емес, жинақы да шымыр ойдың адамы. Енжарлықтан туатын езбе сөздерді ол айығары жоқ күзгі жаңбырдай сезінеді. Қойшылардың болмашыны сеп қылып, алыстан ағаш жағалтайлап әкеліп бар кінәны ферма бастығына аударғысы келгендеріне Айгүл құлағын да салған жоқ. "Жә, жетер!"— деп айғайлап жібергісі де келді. Бірақ көпшілік алдында көтеріле сөйлеу, зекіп алу Айгүлдің әдетінде жоқ еді.

— Жә, болар іс болып, уақыт өтіп кеткен екен, амал не... Тек ендігі жылы тағы да осыған ұрынбайтын болайық,— деді

Айгүл аз ғана жымия сөйлеп.— Е, талайды ұмыттыңдар ғой, мұны да ұмытып кетерсіңдер!

Уәдеге мырза жүрт:

— Е, неге ұмытайық!

— Есте қалатындай-ақ болып тұр,— десті.

— Онда тұрмайық, үш-төрт керегені қосақтап салы жасаңдар. Әрбір салы ең кемі жиырма қозыны көтереді. "Қасқырсайға" бір қозыны да құрмалдық етпейміз. Ірі қойлар өздері де жүзіп өтеді. Кәне!..

Осы оңай ой қойшылардың бәрінде де бар екен, бәрі де оңай мақұлдады. Тек ерлікке, озық техникаға сүйенген ой болмағандықтан айтуға арланыпты.

Төрт отардың жас қозыларын салымен өткізуге едәуір уақыт кетті. Қойшылар қозыларының араласып кетпеуіне жан салып жүр. Айғай-шулары көп, бөгесіндері көп, бірінебірінің ақыл айтулары көп. Кейбір қойшылар қозылары түгел қырылып қалатын болса да, қалыптасқан әдеттерінен айрылғылары келмейді, жоқ жерден талас шығарады.

Айгүл осы тұста ғана бір айқайлап қалды:

— Тоқтатыңдар босқа даурығуды. Мен жауап берем!— деді. Ызғарлы үнді оңай сезіне қалған қойшылар одан сайын зекіп қалуды күткен жоқ.

"Қасқырсайдан" аман өткен отарлар түн ортасы ауа бергенде Ақтақырдың жайылма суына келіп килігіп еді. Әрі-беріден соң отарлар араласып та кетті. Кешегі-бүгінді туған жас қозыларды кереге-сүйреткіге жегілген түйелер әкеле жатыр. Түйенің үстіне шаңырақ — күрке жасап алып қозыларды соған толтырып алғандар да бар. Бір апаттан аман өтсе де, су жайылып кеткен тақырдың әлегіне отарлар енді кездесті. Жазғытұрғы әрі буаз, әрі жадау қойлар тізеден су кешіп әрең жылжып келеді. Қозылап та келеді, біренсарандап жүруге жарамай қалып та келеді. Қойшылар да қалжырап қалған. Ән де жоқ, елең етер үн де жоқ. Тағы да дала үнсіздігі. Оған қосыла түн үнсіздігі, шаршау үнсіздігі. Тек қана әр отардың иттері сыйыса алмай, әлсін-әлі жанжалдасып, төбелесіп-төбелесіп алады. Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың үйқысын ашатын да сол иттердің төбелесі ғана.

Сәнмен ерттелген елгезек аттарды таңдап мінгендей екі жас қойшы қай отарда қанша саулық барын, қанша қозы туғанын есепке алып жүр. Әрбір жаңа қозылаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі кезектесіп келіп Айгүлге мәлімдеп кетеді. Жас тақымға іліккен жарау аттарын безектетіп келе жатқанда, түнгі тынық

суға үймелене түсіп тұрған шым-шытыр жұлдыздар шатынып жарылып жоқ болады.

Ертендер түбекке жеткен соң осы төрт отардың қойқозысын біріне-бірін ауыстырмай бөліп беру жанжалы бар. Ол, әрине, Айгүлге бір соқпай тына алмайды. Сондықтан Айгүл өз отарына қанша асықса да, әлі кете алмай айналақтап жүр. Байқалатын ынғайлар бар, анықталатын есептер бар.

— Арам қатқыр, жатқың келе ме, немене өзі!— деген дауыс ащырақ шыққан соң, Айгүл әдейі солай қарай бұрылып келіп еді, Берден екен. Кереге-салыны сүйреп келе жатқан дардай атан тұрып қалыпты. Берден атанды қанша жерлеп, қалай ұялтам десе де ол орнынан қозғалар емес. Бақырып-ұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты.

— Демалдырыңыз!— деді Айгүл жақындап келіп.

— Депутат шырағым, әлі кеткен жоқ екенсің ғой. Енді өз отарына жүре бер. Бір апаттан алып қалдың, рақмет депутатымызға. Барлық бұйрығынды бұлжытпай орындаймыз,— деді Берден.

— Мен бұйрық бердім бе?

— Өз қолыңмен істеп көрсеткен соң бұйрықтың керегі не! Сен келмесең, төл түгіл ірі қойдың шығыны аз болатын ба еді? "Жігіттер, мұның жайын депутатымызға жеткізбесек болмас",— деген едім әуелі, аузыма құдай салған екен...

Берден бұдан гөрі де де шұбалта сөйлемек еді, әлденеден сүйретпеде келе жатқан қозылары шу ете түсті.

— Ей, не болды? Неге шулап кеттіндер?— деп Берден қозылардың қасына барды да,— ойбай, су көтеріліп кетіпті... Қозылар суға кететін болды. Кетіп қала көрме, жолдас депутат!— деп тағы сасқалақтап қалды.

— Оңға кездесіп қалмасаң, бұл арада су көтерілмейді, сасқалақтама!— деп Айгүл аттан түсіп еді, су қайта таязданып қалғандай екен. Кереге-сүйретпе жерге жабысып қалыпты.

Біресе атанын жұлмалап, біресе қозыларына жүгіріп абыржып қалған Берден:

— Ей, мына бөрік қайда барады? Сырдарияға қарай тартты ғой!— деді.

Шалдың басынан ұшып түскен бөркін су ақырын ғана жылжытып әкетіп барады екен. Бет алысы, шын-ақ, Сырдарияға қарай. Айгүл қуанып кетті. Қойнында жүретін қол орамалын суырып алып тастап жіберіп еді, орамал тіпті тезірек жылжып кетті. Оның бет алысы да Сырдария.

— Тоқта, шал! Әуреленбе, құтылдық, құтылдық!

Айгүл атына қарғып мініп алып, қалғып тұрған қараңғы түнді жарып жібергендей ашық дауыспен:

— Тоқтандар! Тоқтатыңдар отарды! Таңертең құрғақпен қозғаласыңдар. Канал бітіпті! Канал, канал! Жайылма суды сол тартып әкетіп жатыр. Канал, канал!— деп шұбаған отардың алды-артына шауып барып, оралып әрең тоқтады. Әуелі көтеріңкі шыққан даусы енді бір кезде дірілдеп, жылап жібергені байқалады. Қалғып-шұлғып келе жатқан қойшылардың бәрі де сергіп, үнсіз түн гуілдеп кетті.

— Канал, канал!..

Сусыз дала өгей шеше ғой, ұзақ түндер түгіл, ұзақ ғасырлар бойы жыласаң да еміренер ме, былқ етер ме!

Жайылған судың кейін сырылуы жаңа каналдың біткені де! Бетімен жайылған суды сораптап сорып әкетіп жатқан сол канал болад та.

Қойшылар Айгүлді тағы да қоршап алып:

— Каналда да сенің еңбегің бар ғой.

— Сен болмағанда, тағы біраз сарғайтатын еді ғой!— десіп қошемет көрсете бастап еді, Айгүл оны естіген жоқ.

Жиренбестінің басын алға қарай бұрып алып жөнеп берді. Ат та ұшып келеді, Айгүлдің өзі де ұшып келе жатқандай.

Өзі үшін де, өзгелер үшін де әлдеқандай үлкен бір қуанышты айтып кетіп барады. Ол өлең айтып бара жатқандай. Өлеңнің сөзі емес, сазы қалады ғой есте. Айгүл жүрегінен атқылап келе жатқан да сондай бір саз еді.

АЙЖАН ҚОЙШЫНЫҢ ТҮНДЕРІ

Бүгін Айжан құм мұхитының ортасында жалғыз өзі қалып еді. Күн жылынса-ақ малшының арқасы кеңейе бастайды. Жыл бойы елден-жұрттан шет жүретін малшылар орталықтағы ойын-күлкі түгіл, көбінесе үйреншікті көлемде ақыл айтып, үйреншікті көлемде ұрсып жіберетін жиналыстарды да сағынады. Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шаға, кәрі-құртаңдары да бар емес пе? Күн бір жеті бойы қайта жылынып, күзгі қар еріп кетіп еді, түнгі күзетші екі күнге сұранып үйіне кетті. Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аягөзді түске тармаса совхоз орталығына алып кетті. Онда Аягөздің әжесі мен атасы тұрады. Сонымен жалғыз қалған Айжан қазір ат үстінде бір отар қойдың бетін қораға қарай беттетіп келе жатыр еді. Астындағы жирен аттың оң жағына жығылған жалы кенет үрпиіп алай-түлей көтерілді де, сол жағына қарай құлай берді. Жирен аттың кекіліне от тигендей лапылдап кетті. Жалқау жайылып жатқан алты жүз қой қасқыр тигендей бір

уыс болып жиналып аң-таң қалғандай айнала қарасып тұр. Жайылған отарды қабырғалай жортып жүретін үш иті қынсылап келіп аттың ық жағына тұра қалып, үрейлене үре бастады. Үндерінде қауіп-қатер сезінгендік бар. Бұлар — асыл тұқымды иттер емес, бірақ ата-тегінен бері малшының манайында өсіп-өрбігендіктен дала табиғатына таныс, жайдан-жай өршеленіп үре бермейтін иттер.

Қауіп-қатердің не екенін, қай жағынан келе жатқанын Айжан аңғарып болғанша даланың "жынды бораны" жер бетінің ұйқы-тұйқысын шығарып соғып жүре берді. Даланың қара дауылы мен атақты "жынды бораны" бірге келген екен, ығы-желін аңдатпай айнала боратып кетті. Үнлеп, ұлып соғады. Қойны-қоншыңнан кіріп алып, ең жылы деген жерлерінді мұздата соғады. Айжанның астындағы аты қалай қарап ықтарын біле алмай, басын екі тізесінің арасына тыққысы келгендей, тұқырып, шырқ айнала бастады. Айжан тезірек қора маңайына жету керектігін түсінді.

Нағыз меңіреу хайуанның бірі — осы ақ қойлар. Біріне-бірі тығылып, бастарын көтермей төмен қарап алса болғаны, қанша айдасаң да жүрісі өнбейді.

— Елу миллионға жетуге уәде берген біз емес. Елу миллионға жету біздің қолда емес, бақташы келіншек, сенің қолыңда!— дегілері келетіндей, айдағаныңды елемейді. Жылы қораға тезірек жетейік дегеніңді ұқпайды.

Отарды алға салып айдаудан еш нәрсе өнер емес. Айнала соққан дауылды боран қалай қарай бораса, қойлар солай қарай бұрыла салады. Құм мен қарды қоса қопарып сабалаған дауыл қарсы алдынан соқса, отар кейін қарай бүрсеңдейді. Дауыл артынан соққанда да, отардың ілгері басқаны өнетін емес.

Айжан атынан түсіп, жетелеп алды да, отардың алдына түсті. Шөрелеп көк ала серкені шақырды. Иттеріне ысқырды. Алдарындағы ат пен серкені көрген соң қойлар да жер кенедей жыбырлап қозғала бастады. Күтпегенде көлденеңнен соққан дауылды боранна әуелі абыржып қалған иттер де енді есін жинап, отарды алға қарай ығыстыра үріп айдап келеді. Айжан әрең дегенде отарын қорасына қамап, үйіне кірді. Бұл кезде дауылды боран құтырына түсіп, жарық дүниені қараңғы түнге айналдырып жіберіп еді.

Жас әйел, күндізгі қойшы Айжан, екі жылдан бері қыска қарай шегі-шетіне көз жетпес құм мұхитының ортасында тұрады. Екі бөлмелі тас үй. Ауыз бөлмеде сексеуіл жағатын казандық — пеш. Екі бөлмені де жылытатын сол ғана. Үйге жапсыра салынған отын сарайы. Ішкі-сыртқы дүние хабарларын, көркем сөз, көркем өнер жаңалықтарын жеткізіп

тұратын транзистор. Бұл үйдің баға жетпес қымбаты да, айнымас дос-серіктері де сол. Айжанның өзі де, жолдасы аға шопан Танаш та үйге кіре бере транзисторды сөйлетіп жібереді. Содан кейін шешінеді, содан кейін үй шаруасына оралады. Айжан қазір де соны істеді.

Айжан үйіне кірсе, мана терезеден күн түсіп тұрғанда жып-жылы үйі мұздап кеткен екен. Терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да суық соғып тұр. Жазғы ыстыққа қаңсыған үйдің саңылаулары енді біліпті. Бір құшақ жарылған сексеуіл әкеліп, пешке от жақты. Пештің шойын дөңгелектерінің үстіне шайнек қойды. Әлдеқандай жеңіл металдан жасалған қазаншық қойды. Шайнегі мен қазанына су құйғанда, бакта бір шелектей ғана су қалғанын көрді. Оған өкінген жоқ — аппақ қар үйіліп жатыр ғой. "Танаш қайтып келе жатып мына жынды боранға ұрынбаса жарар еді",— деп ойлады. Танаш совхоз орталығына кетіп бара жатқан ферма бастығы Жанысбектің машинасына мініп кеткен. "Балондарым қырық жамау, мен бүгін қайта алар ма екенмін",— деп әрең көніп еді қайтпаса жақсы болар еді...

Үй іші қап-қараңғы болғанымен уақыт әлі ерте, кешкі беске жете қоймаған екен. Айжан жылы киініп алып, қайта далаға шықты. Қаңқайып тұрған түйе қорасы ғана әрең-әрең елестейді. Қасындағы ат қорасы көрінбейді. Одан әрі жетпіс метр жердегі қой қорасы әлдеқайда ұшып кеткендей, орай-орай соққан жынды боранға жұтылып кетіпті.

Әуелі ат қораға кіріп, екі аттың үсті-басын жауып кеткен қарын сыпырып, жабуларын жауып, жас сексеуілден әрең қиыстырып, жасаған оттыққа байлады. "Бір-ақ түнге жететін шөп салынған екен-ау",— деп ойлады. Танаш — ақ жарқын, қабағын шытпайтын, қалжыны таусылмайтын жігіт. Бір-ақ ауыз өлеңнің бір-ақ жолын біледі. "Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы..."

Жүйрік ат дегені — өзі мініп жүретін сұлуша келген торы төбел ат. Аты тіпті жүйрік емес. Сұлу қатын дегені, әрине, Айжан. Айжан — тіпті сұлу емес, аласа мұрынның ұш жағы аз ғана көтеріңкі біткен дөңгелек жүзді, торғыл түсті адам. Ауасы жетіп жатқан, ыстық-суық желі одан да көп далада осындай аласа мұрынның өзі жақсы... Жалғыз сұлулығы қаз-қатар меруерттей тізіліп тегіс біткен тістерінде ғана.

Танаш сол жүйрігіне бір-ақ түнге жететін шөп салып, сол сұлуын екі ат, бір түйе, алты жүз қоймен жалғыз қалдырып кетті. Жаз бойы барлық жұмысы киіз үйді бір сайдан екінші сайға көшіріп беріп, ауыз су тасу болған семіз сары атанның екі өркеші қораның төбесіне аз-ақ тимей тұр екен. Айжан оны сабанға шөгеріп, қомдап қоюды мақұл көрді. Сары атан

осы күйінде он күн тырп етпей жата алады. Қой қораның қақпасын әлгінде ғана мықтап бекіткен. Енді иттерін тамақтандырып, өз жайын ойлау ғана қалды.

Айжан малын жайлап, қақпаларын жауып болған соң дәретхананың тарс-тұрс соғылып тұрған есігін де дұрыстап жауып тастағысы келіп соған бұрылып еді. Жазғы ыстықта кеуіп-қаңсып қалған дәретханаға "суық атаңның" өзі кіріп орнығып отырып алған екен. Қар кеткенше қозғалар емес. Айжан бұрылып үйіне қарай жүре берді.

Пеште гүрілдеп сексеуіл жанып жатқанымен, үй әлі суық еді. Жазғы ыстықтарда кеуіп аралары ашылып кеткен тақтай еденнің астынан, терезе жақтауларының саңылауларынан соққан суық жел әлгі әзірдегіден де ызғарлы сезіледі. Кірпіш пеш кеңірдегін көкке созып, бар даусымен гүрілдеп тұрса да, арқасы енді-енді жылынып келеді. Мынау үйді адам тұратын қалпына келтіру үшін мына әкелген бір құшақ сексеуілі түкке тұрар емес. Айжан тағы екі құшақ сексеуіл әкелді. "Бір түнге үш құшақ отын кетсе, кейбір шаруашылықтардың жыл жарымға деп әзірлеген мал азықтары жарты қысқа әрең жететіні сияқты, Танаштың бір қысқа деп әзірлеген отыны қаншаға жетер екен",— деп ойлады. Ол мұны күйеуін сынайын деп, не болмаса отын жетпей қалар-ау деп қауіптеніп ойлаған жоқ. Қандай жайда болса да Танашын еске ала жүретін әдеті бойынша ойлады. Жарып, ұсақтап, сандықшалап жиып қойған сексеуіл сарайда толып тұр.

Отынды енгізіп алды. Танашты еске түсірді. Енді көңілі орнығып жайлап отырып тамағын жеді, шайын ішті. Пеш айналасы жылынып, Айжан сырт киімін тастады. Транзистордың құлағын облыс хабарларына тосты. Облыс дүрлігуде екен. Сөйлеп отырған облыстық ауыл шаруашылығы жұмыстарын басқаратын Даукенбаевтың маңдайынан тері сорғалап отырғандай сезіледі. Даусы қарлыққан. Күн бойы ауландар мен совхоздарға телефон арқылы көп айқайлаған болу керек. Радиоға кешке қарай көшкен болар. Өзі қарлыққан дауысты "жынды боран" үзіп-үзіп жібереді. Қанша қадағалап тыңдаса да, Айжанның түсінгені төрт-ақ ауыз сөз болды: "Стеклон үш күн соғады..." Айжан еріксіз езу тартты. Дардай қызметкердің циклон деген сөзді дұрыс айта алмағанына намыстанып та кетті.

— Жә!.. Енді өзіміздің қойларымызға оралайық!— деді Айжан, әлде қай кітаптан ұстап қалған бір сөйлем есіне түсіп кетіп,— циклон үш күнге созылса, ең берісі бес күннің жайын ойлау керек. Танаш енді келе алмайды. Орталықпен екі арада бес-алты сай бар. Сайлар бүгін ақ қарға толып қалды. Трактор түгіл, бульдозер өте алмайды. Хош делік... қойлар

бес тәулік аштан-аш қорада қырылып қалмас па екен? Аттар ше? Сары атаннан басқа малмен қоштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да...

Айжан әуелі өзіне-өзі дем бере, келе жатқан қауіпті жеңіл көретіндей сөйлеп отырса да, ұзамай ауыр ойларға кетті. Сырмалы курткасы мен шалбарын, қаптал қара тонды, қара пиманы, су өтпейтін плащты, ондатра құлақшынын есіне алды. "Бәрін де отын сарайынан үйге әкеліп қою керек. Бес күнге жететін отынды да ауыз үйге үйіп алған дұрыс болар. Хош... бес күндік азық-түлік дегені тағы бар екен-ау..."

Осынша ауыртпалықты жалғыз өзі арқалайтынына Айжан қапаланған жоқ. Істеуге керекті істерін бітіріп жатып қалды. Бүгін дұрыстап бір ұйқтап алғысы келді. Суық төсегіне жатып, қос қабат көрпе жамылып, көзін жұмды.

Түнгі бес кезінде оянды. Үй мұздап кетіпті. "Жынды боран" үйге кіріп алғандай. Жаз бойы кеуіп-қаңсыған үй даладан соққан дауылға үн қоса ұлып тұр. Айжан тезбе-тез жылы киініп алып, пештің шойын суырмасын ашып, от жағып жіберді. Кешке үйге кіргізіп алған сыртқы киімдерін тағы бір түгендеп шықты. Транзисторды бұрап еді, дүние түгел ұйқыда екен, ешбір үн қатқан жоқ. Даланың жайы сыртқа шықпай-ақ танылып тұр.

Таң атып, күн шығар кезінде Айжан сыла ғана тамақтанып алып далаға шығып еді, есіліп-көсіліп, жоталанып жатқан күртікті көрді. Жоталанып-жонданып алған күртік қар нығайып алған. Айжанның салмағын елеген жоқ. Қолында күрегі, Айжан қой қорасының алдын күрей бастады. Ондағы ойы — шамасы келсе, ілда-алда жол салып қойларын шөп маясына жеткізу еді. Метрге жақын түсіп қалған қар ол ырқына көнер емес. Мая жүз метрге жақын жерде. Ол екі араға қой жүре аларлық жол салу үшін ондаған еркек керек болатын шығар. Айжан енді қайтерін біле алмай, он метрдей жердің қарын едәуір аршып тастады да, күрегін қарға шаныша салды. Жалғыз екен, әйел екен, жәрдемсіз екен. "Еркек бірдеме ойлап табар еді-ау"— деп жылап жіберді. Түнде: "Қойларды қайтсем де маяға жеткізермін-ау",— деп тыныш ұйқтап қалып еді. Онысы ең бір орындалмас ой болып шықты.

Айжан ат қорасына келгенде, жаңадан ешбір ой келген жоқ еді. Аттары да жем сұрап оқыранып тұр. Оттықта бір тал шөп қалмаған. Иттері де әлдене сұрап қыңсылап ат қораға бірге кіріпті. "Апыр-ау, барлық малдың қорада қырылғанына қарап қала барам ба? Ата-бабамыздан бері мал бақкан елдің осындайда тапқан бір амалы бар шығар-ау..."

"Бар екен, Айжан қарағым, бар екен... Ойыңа жақсы түскен екен. Қазақ халқы қазақ атанудан әлдақашан бұрын мал баққан ел. Төрт түлік малына — Қамбар ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Шопан ата деп ат қойғалы қашан?! Бабаларымыздың бабаларынан да арғы замандарда! Мал жайындағы аңыз-әңгімелері де көп. Ауыр қысқа кездесіп отырғаны биыл ғана емес. Табандап жатқан көк тайғақтың үстінен жылқы малын бірнеше рет айдап өтсең, көк мұз быт-шыт болып, қой деген малға тебін ашылмаушы ма еді? Жылқы бар жерде қой өле ме екен?"

Айжанның осы сияқты ойлары қандай шараларға апарып соғарын біле қою қиын еді. Әлденеге бел байлағаны ғана танылады. Боранмен боранша, дауылмен дауылша алысуға бел байламаса қайтсын! Тегі, соған кетсе керек. Ат қорасына кіріп, бір атқа жайдақ мініп алып, бір атты жетелеп шөп маясына қарай шаба жөнелді. Екі аттың сегіз тұяғы сегіз темір күректей қопарып, кесек-кесек қарды жан-жағына лақтырып кетіп барады. Маяның ыққа бейім тұмсығына дейін көсілтіп барды да, қайта оралып қой қорасының қақпасына дейін шауып келді. Осылай маяға дейін жеті рет шауып барып оралғанда, мая мен қой қорасының арасына жосылып жатқан жол түсіп қалды. Тағы да байырғы әдетінше өзі отардың алдында, абалаған иттері отардың соңында, жалғыз әйел жанталасып жүріп қойларын маяға жеткізіп алды.

Отарды маяға жеткізіп алғанымен, қиындық аяқталған жоқ, қайта жалғыз әйел үшін молая түсті. Мая мен маяға келіп тіреле тоқтаған күртік қардың арасы ашылмаса, қойдың аузы шөпке тиер емес. Әрбір көлденең бөгесіннің ық жағына айдама қар сол бөгесінге тірелмей тоқталатын әдеті бар. Бұл жолы да бір жарым метр қар маяны түгел қаусырып алмаған екен. Бірақ дауылды боран кейде орай соғып, кейде борай соғып жүріп, маяның ық жағын да бірталай жауып кетіпті. Айжан қолына темір күрек алып, қарды төрт бұрыштай ойып алып лақтыра бастады. Ендігі жолды қойларына күрекпен ашуға тура келді.

Айжан мая мен қардың арасын едәуір аршып алған кезде, түске тармасып қалып еді. Соңынан шұбырған қойлары да аршылған шөпке үймелесіп қадалып жатыр. "Алты жүз қой сыярлықтай етіп қарды үңгі алды ма екен, жоқ па? Ә, ол қайдан бола қойсын... Қарын ашқанды, шаршағанды ұмыта тұру керек болар. Бұл күндер менің құдайдың құдіретімен алысатын күндерім болғалы тұр, білем. Қойға мен елге сыймай келгенім жоқ. Ел менен құтыла алмай қойға жіберген жоқ. Бораны бар, жұты бар, сондай күн туғанда алысуға шыдар, ықтамас деп сеніп жіберді. Байқал маңайында күнде

боран, күнде суық. Мендей жастар сол жағдайда тағы дүниені талқандап жатқан жоқ па? Құдай демекші, біз құдай бар ма, жоқ па деген таластан көп кейін, құдайдың жоқтығы дәлелденіп болғаннан кейін тудық. Менің ойыма келген — әжемнен қалған сөз. Меніңше, құдайдың құдіретімен алысам деген мағынасыз сөз. Жоқпен алысамын деу түк істемеймін дегенмен бірдей. Мен амалым не, дауылмен, жынды боранмен алысып жүрмін. Осылармен алысамын, жеңілмеймін. Жеңемін деп алысуым керек..."

Күн кешкірді білем, қараңғылық тым қоюланып кетті. Айжан аттарын қойып кеткен ықтасынға келді де, таң қалды: қойлары мая мен күртіктің арасындағы коридорға түгел кіріп алған екен. Суық боран енді солтүстыққа шығып алыпты, күшеймесе, әлсіреген жоқ. Бір атқа мініп, бір атын жетелеп үйіне қарай шауып жөнелді. Жаяу кетсең адасатындай екенсің. Аттары қорасының алдына келіп бір-ақ тоқтады.

Үйі азынап тұр. Даладан үйі суық сезіледі. Шам жағып еді, қалың қырау басқан терезелері түксие қарады. Табалдырық астынан сыртқы қар үйге кіре бастапты. Айжан таңданған жоқ, былтыр да бір рет осылай болған. Пешті жағып жіберді де, шайнек пен қазанды дөңгелектеріне қойды. Тез пісетін қуырдақ бар, шай бар, картоп әзір үсімепті. Қарбыз-қауындар тастай болып қатып қалған. Пеш гуілдеп кеткен соң, ыдыс-аяқ шкафынан бір ащы құрт алып аузына салып сора бастады. Қыс бойы көретін ақ тұқымы — осы ащы құрт болатын. Танаш қой, жылы үйде жаны рақатта жатыр деп ойлады. Өкпелеп ойлаған жоқ, күн бойы Танашты есіне алмаған екен, сағынып ойлады. Күнделікті өмірлерінде жолдасымен ылғи қалжындасып жүретін еді, әлде соны сағынды ма екен. Жақсы көретін қызын да Танаштан кейін есіне алды. Іші елжіреп, жүрегі лүпілдеп кетті де Айжан өзін-өзі тоқтатып:

— Мені ойламай-ақ жата беріңдер демалып. Тек есіме түсіп мазамды алмаңдаршы! Уақытым жоқ. Екі-үш күнге неғып шыдамайсыңдар!— деп ұрсып алды да күліп жіберді.

"Есік алдына фонарь іліп қойған теріс болмас" деген ой келіп, Айжан темір торлы фонарьді алып есіктің маңдайшасына іле беріп еді, қатты жел қолынан жұлып әкете жаздады. Тек іліп көр, маңдайшаңа бір соққанда быт-шытын шығарайын деп тұр.

Айжан фонарін түйе қорасына қарай алып кетті. Байғұс сары атан жалғыз жатыр ғой, серік болсын деді. Жарыққа қасқыр жоламайтынын да есіне алды.

Айжан түйе қораға жақындай бергенде фонарь жарығына алты көз келіп шағылысты. Көгалжым жарқырайды, Айжан

қасқыр екен деп шошынып кейін шегінді. Қасқырдан басқа не дейсің, мына сұрапылда қаңғып жүрген! Сары атанды жеп қояды-ау енді. Алты көз жарқыраса, қасқыр үшеу болғаны да.

Айжан отын сарайына кіріп, Танаштың сойылдарының оңтайлы біреуін алып, түйе қораға қайта жақындады. "Кет!"— деді еркек даусына салып. Қасқырлар қозғалған жоқ. Иттерін шақырды. Не ілгері, не кейін шегіне алмай, тұрып қалды.

Шапқыласып, шабаланып иттері жеткенше, Айжан қасқырларының не екенін біліп те қалып еді. Үшеудің біреуі мүләйім маңырап жіберген.

— Ойбой, сорлылар-ай!— деді Айжан, сорлылар дегені ақбөкен екенін танып.— Немене, Сарыарқа қуып жіберді ме сендерді?— Ол екі арада жетіп қалған иттері де ақбөкендерге жабыла кеткен жоқ, қайта Айжанның өзіне арсаландап, бұл бейшараларға тиме деп жалынатындай еді. Ешкі дей ме екен, қой дей ме екен?

Үш ақбөкен дір қалтырап тоңып тұр. Терілері сүйегіне жабысып қалған арық та, іштері белдемелеріне жабысып қалған аш. Екеуі мүйізді, біреуінде мүйіз жоқ.

Айжан шамын ықтасынға қоя салып, үш ақбөкенді үш рет көтеріп апарып, жатқан сары атанның ық жағына қоя берді. Сары атан бұларың кім деген жоқ, ұзақ ертегідей күйісін де бұзған жоқ.

Сары атанның оттығында бір құшақтай шөп қалған екен. Айжан шөпті әкеліп атанның ық жағына шашып салды да:

— Ал осыған риза болындар, меймандарым... басқа берерім жоқ. Екі алтын мүйіз бір сылаң қыздың соңында жүріп, қайдан шыққандарынды білмей де қалған шығарсындар... Сары атан деген алыптың ығына жетіп тоқтадыңдар. Ығына жатып демалыңдар. Оттаңдар, шөпті көп жеп қойып іштерің ауырып жүрмесін...

Айжан үйіне келіп иттеріне кесек-кесек ет, кеміретін сүйек берді. Таласып қалмасын деп, ауыз үйге кіргізіп берді. Үлкен қара ала ит екі кішірегіне езуін ыржитып еді, оған ұрсып тастады:

— Аға болған ит інілеріне зорлық қыла ма екен? Ұятың қайда?— деп ұрысты. Қара ала оны қалай түсінгенін кім білсін, әйтеуір, езуін ыржитуды тоқтата қойды. Иттеріне кешеден қалған сорпаны қанжылым ғана жылытып беріп:

— Таласпай ішіңдер. Сендердің шайларың осы ғой. Адам бойын жадырататын барлық тамақтың ішінде ең қадірлісі — осы шай... Ал, енді қойларыңа барыңдар...

Айжан ысқырып қалды. Иттері үйден атыла жөнелді.

Адам баласы күніне бірталай сөз сөйлемесе дүлейленіп кетер еді. Қанша сөйлеу керек, ғалымдар оны өзір анықтаған жоқ. Қалайда, ішетін тамақ, ойын-күлкі, демалу сияқты сөйлеу де нағыз мұқтаждың бірі. Айжанның өзімен-өзі сөйлесіп кейде қалжың айтып жүргенінің бір себебі осында болу керек. Танашты азырақ қыжыртып алды, ақбөкендерге ұрысты, иттеріне ұрысты, қалжыңдасты, енді өзіне ұрсары ғана қалғандай:

— Әй, сен көп оттап кеттің ғой, қойсайшы. Қойына қасқыр шауып жүрсе, ұрысқанның әкесін сонда естірсің! Тамағыңды тез ішіп-же де жөнел!— деді.

Қатқан етті балтамен шапқылап, картопты қабығымен салған қуырдағы піскен сияқты. Табаға салып пештің үстіне қойған нанның сырты күйіп бара жатыр, іші ғой әлі мұздай.

— Ал жей бер шетінен... Бефстроган дегені осы болады. Шайыңды іш. Қойыңды толтыра ащы құрт салып ал да жөнел!

Айжан пештің шойын суырмасын жапты да, үйдегі шамды азырақ бұқтырып, сөндірмей кетті. Ақбөкендерін тағы бір қарады. Аяқтары дірілдеп, шымқып-теріп оттап жүр. Ертең шөпті молырақ әкеліп тастау керек екен. Енді өле қоймас... Айжан бір атқа мініп, бір атын жетелеп маяға қарай шаба жөнелді.

Айжанды иттері арсаландап, еркелеп қарсы алды. Қарнымыз тойды, тонымыз жылы, малымыз аман дегілері келгендей. Айжан иттерін ертіп, маяның ық жағын бір шолып қайтты. Жел ауысып, маяға тіреле тоқтаған қарды маяға жапсыра бір сипап кетер ме еді деп ойлады. Сонда күн бойы жасаған коридордың төбесі жабылып қалар еді-ау... Қайтып келіп коридормен де біраз жүрді. Қойлары маяға жабысып астын кеулеп барады екен. Ұйлығып-ұйлығып жатқандары да бар.

— Тапсырдым Шопан аталарына!

Айжан үлкен қара тонды қаусыра жамылып, аттарына жақындап келіп, арқасын маяға сүйеп отыра кетті. Иттері де осы араға келіп, тұмсықтарын шабына тығып орналаса бастады. Айжан енді ғана байқады — солтүстыққа шығып алып, бір сарынды ырғақпен соққан жынды бораннан маяның түбі дірілдейді екен. Шіркін-ай, бір сағат ұйқтап алар ма еді деп ойлады. Кимыл шынықтырады, ұйқы тынықтырады дейтін бе еді? Дұрыс қой, дұрыс! Бірақ бүгін мен мұның бас жағын ғана қабылдаймын. Аяқ жағын қабылдамаймын. Бір жазушының "Ұйқы — өлімнің есінеуі ғой!"— дегені де есінде жүр екен.

Қазір Айжанға осы сөздер нағыз досының сөзі көрінді. Есіней бастасаң ұйқың келгені, ұйқтасаң өлгенің емес пе? Оған жынды боран күлмесе, өкінер ме? Жаназаңды өзі шығарып, өзі көміп, тағы бір ұйқтап қалғанды іздеп жөней бермей ме?.. Тағы бір жазушы "Қазақ — ұйқысы қанған ел!"— депті. Ашынғандықтан адал ойын дұрыс айта алмапты. Мен жазушы болсам: "Қазақ — ұйқысы ашылған ел!" дер едім. Сонда да ұйқтап кетпейінші... Сойылмен темір күректі ұрып қалып еді, күректің қаңқ еткені онша әлуетті болған жоқ. Қап!.. Су тұратын бакты осы араға қойып, ұйқы келе бастағанда сойылмен бір періп қалсам ғой, таң атқанша ұйқым келмейтін болар еді. Ертең солай етейінші.

Әрбір ертеңге қалдырған істің өкіндірері бар. Айжан ойын аяқтап болғанша қасқыр ұлыды. Иттер атып тұрып шабалана бастады. Е-е, қасқыр құдаң торлап жүр екен ғой.

Иттердің жабайы тұқым екенін танығандай, екінші жағынан тағы бір қасқырдың жақынырақтан ұлығаны естілді. Ие, қазір қасқырдың ылығып жүрген кезі. Арландары сідік масы, қаншықтары қай ерлеуіне бейім жүреді де, түптеп келгенде, қай жеңгенімен кетеді. Дүниедегі барлық арландарды оп-оңай құтыртып, желіктіріп, ерлендіріп жібереді. Осы кезде арланның тайсалары да жоқ, бас салмасы да жоқ.

Күректің қаңғырлағанынан қасқырлар біраз тынып қалды. Еркек пе екен, әйел ме екен? Еркек болса ендігі айғай салар еді, мылтық атар еді. Иттері шамалы болар — бір-ақ асам. Екеуі кішкентай, біреуі ғана естияр. Алайда бақылай тұрайық. Жер бауырлап жылжып жақындай берейік...

Таң алдында қасқырлар да тым жақындап келіп қалды білем, үлкен қара ала ит абалап күртіктің үстіне қарғып шықты. Айжан да темір күректі қатты ұрғылай бастады. Атылған мылтық даусына жеткізем деп ұратын сияқты. Қара аланың артынан екі жастау иттер де ұмтылып еді, біреуі қара алаға арқаланып тым алға шығып кетті білем, қасқырлар қағып әкетті. Қаңқ етті де үні өшті. Қалған екі ит ол баландықты істеген жоқ. Күртіктен түскен де жоқ, әрі қарай жүгіре де жөнелген жоқ.

"Үш ақбөкен олжа, бір ит — шығын",— деді Айжан ішінен.

Бүгінгі түн осымен тынды. Ертеңгі түнге Айжан мықтап әзірленді. Қара тонды бір айыр, бір күрекке жауып, басына бөрік кигізді. Қолына сойыл ұстатты. Бос тұрған бакты әкеліп күртікке орнатып, сойылмен періп жібергенде, зеңбірек атылғандай гүрс ете түсетін болды. Бұл түні қасқырлар жақындай алмады. Таң ата боран басылып, күн ашылып кетті.

Боран басылып, күн ашылғанымен суық-ақ. Айжан мотордың гуілін күн шықпай тұрып-ақ естіді. Өзіміздің ыржақ Жанысбайдың тырқылдағы ғой деп тани кетті. Айжан қалжыңдағанымен осындай бір "А, пірім?" кезінде алдымен жететін — осы вертолет. Орталықтың радио құлағына шалына бермейтін тағы бір жаңалығын жылы күйінде әкеліп қуантатын да сол. Бұл жолы, әрине, Танаш пен түнгі күзетшіні де әкеле жатыр. Ақыл жоқ Аягөзім де келе жатпаса жарар еді. Тоңып қалады-ау...

Вертолет Айжанды көріп, маяға жақындап келіп төмендеді. Алдымен Танаш түсті. Бөркін қолына алып бұлғап келеді. Не айтып келе жатқаны естілмейді. "Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы..." деп келе жатпаса қайтсын. Одан соң ферма бастығы мен түнгі күзетші шықты. Танаш жақындай беріп:

— Жарығым-ау, амансың ба, әйтеуір?— деді.

Ферма бастығы:

— Малың аман ба?— деді.

Айжан біреуіне де жауап берген жоқ. Жылағысы келіп тұрып күліп жіберді.

Айжанның бет-аузы үсіген — қара ала, торы ала еді. Оны әлі өзі де көрген жоқ-ты. Тырысып-құрысып, ашыған кезде сары май жағатын да жүре беретін. Айнаға қарағысы келмейтін. Оны Танаш та көрген жоқ. Тас түйін, буынып-түйініп қарға шанышқан күрегінің сабына таянып тұрған әйелін құшақтай алып, олай да бұлай шайқап тұрып:

— Әзірлен. Қазір қалаға қайтасың. Аягөз шақырып жатыр. Ойыншық сары итімді ала келсін деп тапсырды,— деді.

Суық күн жылынып жүре берді...

АНА ЖЫРЫ

Жұмақта әйел жынысынан жалғыз жаралған Хауа қыздың ылғи іші пысып жүретін еді. Осынша кең, осынша бай, осынша көркем дүниенің осынша кең, осынша бай, осынша бос тұрғаны, осынша қызығы жоқтығы жаратылысы әйел, бірақ өзінің әйел екенін әлі білмейтін Хауа қыздың ішін пыстырады. Күні-түні тыншыға алмайды, көңілсіз-ақ.

Әсіресе өзі сияқты жер басып жүретін екі аяқтылар аз: дәл ұқсайтыны біреу-ақ, шалалау ұқсайтыны екеу. Сол-ақ не бары. Дұрысында Хауа қыз сол көркемдікті де, кең дүниенің бос тұрғанын да білмейді, сезінумен жүреді. Жұмақтағы барлық жан-жануарлар сияқты. Хауа қызда сезіну ғана бар.

Ағаш басында өсетін жемістер татып кеткендей дәмсіз де тұзсыз сияқтанып барады. Бір кезде Хауа қыздың қызығып жейтіні алма, өрік, хұрма, мейіз, анар, жаңғақтар болушы еді, қазір бәрінен де жеріпіп кетті. Сусыны ағаш сүті, ағаш сырасы, соратыны қайың балы еді, осы күні Ғайнелхият бұлағының мөлдір суынан басқаны ішпей жүр.

Лә иләһа елла Алла — Алладан басқа Алла жоқ... Алла ұлы ғой, данышпан ғой. Онысына кім таласар?! Әттең барлық жан иелерін бір қалыппен жасап, өзінен басқаны ойлай білмейтін, бітеу етіп жаратқаны несі екен?

Ұлы Алланың әлденеден қаупі бардай ең сүйсініп жаратқаны періштелері болыпты. Бәрі де қос қанатты, бәрі де найзағайдай ұшқыр. Барлық дүниені, барлық жанды-жансызды өзі жаратқан Алла неден қауіптенеді екен?

Алланың бес ұлы періштелері бар: қаһар майданында Ғазыраил, елшілікте Жебіраил, сыртқы істерде Мекаил, ішкі істерде Есрафил. Көркемөнер, бау-бақша жұмыстарына — Ғазазіл.

Келер бір заманда, адам деп аталатын жан иелері өліп-қырылып таусылғаннан кейін Есрафил бір сұрапыл айғай салады. Әне, айғай деп соны айт! Барлық өлген адам баласы шошынып оянады да, көрінен атып шығады. Саудыраған қу сүйек қаңқаларды сырт-сырт билетіп қылдан жіңішке, қылыштан өткір көпірмен айдап Есрафил Алланың өз алдына алып келеді. Әне, сонда тартасың жазаңды! Ұрыларға, өтірікші-өсекшілерге, парақорлар мен жемқорларға, маскүнемдерге, саудагерлерге сонда бір қиыншылық болса керек...

Бұлардан кейінгі кіші періштелерде сан жоқ. Бәрі де Алланың қызметінде: бір тобы Алланың аяқ-қолын сипап отырады (аяқта сарсық бар), бір тобы белін уқалайды (белде құяң бар), бір тобы шалды желпіп тұрады (шыбын көп), бір тобы шалдың шүмегіне алтын ләген тосып тұрады (несібі тоқтамайды), бір тобы тамақ беріп отырады (шалыңыз қартая келе жебір-жемқор болып кетті)...

Кіші періштелердің миллиондаған көпшілігі күні-түні бір әуенмен, бір ғана сарынмен салауат айтып тұрады.

— Лә иләһа елла Аллаһу, лә иләһа елла Алла!..

Күні-түні бір сарынмен, тоқтаусыз айтылып тұратын салауат Хауа қыздың құлағын тұндырып болды. Өзгерілмей айтылып тұратын төрт ауыз сөз — Алладан басқа Алла жоқ!— Мағынасынан айырылып, құлағына тұрақтамайды екен. Хауа қыздың құлағына: "Жоқ, жоқ!-Лә!"— деген бір-ақ сөз тұрақтап қалды.

Салауаттан безініп болған Хауа қыз жұмақ дүниесін кезеді де жүреді. Сол үшін үннің жетпейтін, естілмейтін түкпірлерін іздейді. Жұмақ бақшаларын қанша кезсе де ондай жер жоқ. Жыраларға, апандарға барып тығылады. Бәрібір салауат сарыны құтқармайды. Қандай қалың тоғайдың ішіне барып ұйқтап қалса да естіп жатады. Жүйке тамырлары ылғи шертіп-шіреніп тыныс таба алмайды.

Хауа қызды құдіреті күшті Алласы балшықтан илеп жаратқан. Әуелі екі маймыл, бір адам жасап шығарып еді. Қалыбы келіспей маймылдары көнтек ауыз, тайқы маңдай, сайқы-мазақ болып шықты. Адамы салпы ауыз, тұнжыраған тұғыр топырыш болды. Жегені нан, ішкені сыра, шүмегі салбырайды да жүреді. Дүмбілез жан. Салауат оның құлағына да кірмейтін болу керек. Тып-тыныш ұйқтайды да жатады.

Содан кейін Алла тағала Ғазазілге әмір беріп жаңа қалып жасатып алды да, Хауа анамызды сол жаңа қалыпқа құйып шығарды. Қыз қыпша бел, дөңгелек бөксе, көзінде сиқыры бар, сымбатты да сұлу болып шықты. Алдынан қарасаң да, артынан қарасаң да ойпат-ойпаңдарының бәрі әдемі сызылған, бәрі жарасымды екен.

Алланың өзіне жаңа қалып жасап берген Ғазазіл періштенің кеудесіне осы күннен бастап бір тәкаппарлық орнай қалды.Тәкаппарланбасқа болмайтын да еді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мүсінінің қалыбын жасады ғой! Қандай сипат, қандай мүсін! Еркек адамның сақал-мұртына кететін, онысы-мұнысы деп аталатын олпы-солпысына кететін қанша қымбатты саз балшық сақталып қалды. Алланың өз жаратқаны бәрі бір өңкей болса, бұл сұлулықты жасады ғой!

Күн жел еді. Илеуі жете қоймаған саз балшыққа Седратил Мұнтаһа бақшасында өсетін шынар ағаштың бір гүлі ұшып түсті де бірге иленіп, қалыпқа бірге құйылып кетті. Содан болу керек, болашақ анамыз әрі көркем, әрі нәзік сезімді болып жаралды. Хауа қыздың тынышсыздығы да, бір өңкей жұмақ өміріне наразылығы да сол гүлдің табиғатынан еді.

Бұрын шынар ағаштың өзі де басқа ағаштар сияқты қисық-қыңыр болатын. Гүлдері де көз тартпайтын. Жапырақтары жансыз, гүлдері бояусыз еді. Ол күнге ұмтылды, жапырақтарын жаңбырға тосты. Суықтан, желден ықтамады. Бойындағы көнбістік, керенаулық, бейжайлық құрттарын күн күйдірді, жаңбыр жуды, жел ұшырып әкетті. Қазір Седратил Мұнтаһа бақшасында бұдан көркем бір ағаш жоқ. Гүлдері қандай! Қызыл жұлдыздай жарқырап, жайнап, меруерттей тізіліп биік шынардың ұшар басына дейін құлпырып тұрады. Хауа қыздың тыныштық тауып, демалар

жері де осы шынардың түбі. Шынар ағашқа Хауа қыз шешесіне келгендей қуанып келеді. Таңдана қарайды. Жас қыз осы шынар ағаштай болып өсер еді, әттең мұның тамырлары да жоқ, жапырақтары да жоқ. Қалай жаралды, солай қала барды.

Жұмақта дамылсыз ұшып, әлденені ізденіп, әлденеге наразы қалпында жүретін жалғыз ұлы періште — Ғазазіл. Өзге ұлы періштелер Алланың өзімен бірге ғаршыда тұрады. Алланың өзімен табақтас болғандарына мәз. Қарын тоқ, жұмыс жоқ, жалқауланып барады, жата берді.

Ғазазілдің жаратылысына не араласқанын кім білсін, әйтеуір, ол дамылсыздығымен, жарқылдатып ұшатын қанаттарымен, жұлдыздай жарқыраған көздерімен Хауа қызға қатты ұнайды. Қанаты болса бірге ұшар еді, бірге қонар еді. Алласы бұған қанат бермеген, Ғазазіл төбесінен ұшып өткенде бір самал жел ескендей болады. Оның тынышсыздығында Хауа қызға бір рақат тыныштығы сезіледі. Бойын сергітіп жібереді.

Бір күні Алла тағала бар жұмысын бітіріп, барлық жан-жануарды көрмеге шақыртыпты. Не жаралды, не ұмыт қалып барады,— көру керек болған сияқты. Жұмақ дүниесі салауат сарынынан күңірене түсті. Сансыз періштелер салауат үстінде Алланың келуін күтті. Тағы да сол бір үн, тағы да сол бір сарын, тағы да сол төрт ауыз сөз.

— Лә иләһа елле Алла...— Алладан басқа Алла жоқ...

Атамыз Адам сыраға мас, ұйқтап жатыр. Маймылдар қисаң-қисаң билеп жүр. Хауа қыз еш нәрсеге таңданбайтын, қызықпайтын қалпында шынар ағашқа сүйенді де тұра берді.

Жоғарының жоғарысы Ғаршыдан ақ бұлтқа оранған, қолында қара шұбар жылан қамшысы бар Алла тағала түсіп келеді. Салауат басқа дыбыстардың бәрін басып тұншықтырып жіберді. Жапырақтардың сыбдыры, ескен желдің сыбыры бәрі тынып қалды.

Төрт ұлы періштелер тізе бүгіп, бас иіп қалыпты. Ғазазілден басқа періштелер түгел соны істеді. Бас имеген, тізе бүкпеген жалғыз Ғазазіл! Басын жоғары ұстаған тәкаппар қалпында тұра берді. Көздері жарқырап от шашады.

Құдіреті күшті Алла көздерін Ғазазілге қадап қара шұбар жылан қамшысымен жерді нұскады: бас и, тізе бүк дегені де. Ғазазіл басын бұрынғысынан да жоғары көтеріп қарқ-қарқ күлді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мүсінін жасап берген Ғазазіл басын неге исін!

— Лағанат!— деді Алла.— Лағанат!— Қара шұбар жылан қамшысы Ғазазілдің мойнына келіп оралды. Дүниеге келген бесінші сөз "лағанат" еді. Алладан басқа Алла жоқ... Бас ию,

құлдық, құлшылық сөзі. Енді, міне "лағанат"— құлдыққа көнбегенге қарғыс! Алланыздың мінезінде осындй қаталдық та бар екен.

Ғазазіл мойнына оралған қара шұбар жыланды жұлып алып Алланың өзіне қарай лақтырып жіберді де, күлген бойы ұшып кете барды. Наразы кетті, құлдыққа мойын сұнбай кетті. Құлдықтан құтылғандай қуанып кетіп бара жатқанға ұқсайды, мазақтап бара жатқанға ұқсайды.

Ғазазіл ұшып кеткен соң Хауа қыз да жиынды тастап кетіп еді. Ғазазілдің Аллаға көрсеткен қарсылығына жылан лақтырысатын ойынды көрген жас балаша қуанды. Ойын бітті. Ойнаушының бірі Ғазазіл біреуін танымайды да білмейді. Содан басқа ойын болмаған соң осы күнгі жас баладан да жас Хауа қыз кетіп қалды.

Ғазазіл Хауаға келер күні кездесті. Өзі жасаған мүсіндегі қыз оған да ұнайтын. Ол бір сорлы жан ғой. Қанаты жоқ, ойы жоқ, ойыншық. Періштелер "Өлмес" ағашының жемісін жеген. Олар Әлмисақтан бұрын жаралды, мәңгі-бақи өлмек те емес. Өлмейді. Ал, мына ұшып кететін қанаты жоқ қос аяқты бейшараның күні не болмақ? Өз қолыммен жасаған осынша сұлу жаралған қызды тағдырдың ойыншығына қалдырып кете беремін бе? Мен неменеге тәкаппарландым? Алланың өзі жасай алмаған сұлу мүсінді жасағаныма тәкаппарландым емес пе? Жоқ, мен бұл мүсінді Алланың жаратқаны есебіне қосып қалдыра алмасам керек.

Ғазазіл әуелі Хауа қызға да "Өлмес" ағашының жемісін жегізуге ұйғарды. Онда не болар еді? Мәңгілік азапта қала бармас па? Кешегі жанжалдан кейін өлмес жанның қандай азапта боларын өзім де сезіне бастадым емес пе? Жоқ, мен бұған "Білім" ағашының жемісін жегізуім керек. Ең болмаса, тіршілік азабынан қалай құтылуды білетін болсын. Бақыт ұзақ өмірде емес, қызықты өмірде болатын шығар. Дүниеге бірінші болып келген жалғыз сұлуды қорлық азабына қиғанша өлімге қияйын. Жоқ, сұлуым, мен сенің кім боларыңды білемін. Сен барлық жаралғанның ішіндегі ең асылы болатын адам баласының анасы боласың. Саған өлмеу керек емес, білу керек. Сен бұл күйінде сезінесің, безінесің, қуанасың. Бірақ, неге екенін білмейсің. Жаралғанның ең асылының анасы болу үшін білу керек. Мен саған "Білім" ағашында өсетін жалғыз жемісті жегіземін. Сенен басқаға оның лайығы жоқ!

Ғазазіл Хауа қызды құшақтап көтеріп алды да жұмақ дүниесін айнала ұшып, кезіп кетті. Періште құшағы қандай таңданарлық еді! Жылы дүниеде жүрсе де Хауа қыз құшақ жылылығын бірінші рет сезінді. Бұл ерекше жылылық екен.

Жүйке тамырларының бәрін желпіндіретін жылылық. Періштенің қауырсын қанаттары қандай жұмсақ тиеді. Хауа қыздың барлық денесі балқып, еріп бара жатқандай, есі болса есінен айрылғандай еді.

Ғазазіл өз қалыбынан жаралған сұлу қызды күшақтаған бойы ұзақ ұшты. Өлімге қия алмай ұшты. Періштелер еркек те болмайды, әйел де болмайды. Оларды ақылды Алласы солай жаратқан Алласын қарғап, балағаттап та алды. Ғазазіл енді мүсінді емес, қызды қия алмай ұшып жүр. Аяғында "Білім" ағашының төбесіне келіп аялдады да, Хауа қызға жұдырықтай ғана алтындай жалтылдаған жалғыз жемісін үзіп берді. Хауа бір тістеді де, мамықтай жұмсақ жылы құшақтың не екенін түсіне қалды. Періштенің өзін құшақтай алды. Әттең, періштенің аты — періште, ғазазіл ләззат алған жоқ.

Көзін ашып-жұмғанша Хауа қыз өзін Адам атамыздың қасында көрді. "Білім" жемісін оған да бір тістетті. Бұған дейін жабайы, тұғыр көрінетін Адам атамыз да түлеп сала берді. Жымиып күліп тілге келді.

Хауа анамызың бірінші сезінгені де, білгені де ұят түсінігі еді, ұялу керектігі еді. Кейінгі ұрпақтары ұят пен ұятсыздықты айыра білер ме, жоқ па, оны анамыз қайдан білсін, әйтеуір, оның Адам атамызға бірінші айтқаны "Ұятынды жап!"— деген екі ауыз сөз болды. Соны айтты да өзі де алдыңғы жағын гүлді жапырақтармен жауып алды. Адам атамызға да соны жасап берді.

Атамыз ұятын жапса да ұяла қоюға мойындаған жоқ. Екі қолын бірдей оңтайлап құшақтай алғысы келетін сияқты. Қыздың денесіне көзін қадай қарап қалыпты...

— Әй, сен не ойлап тұрсың?— деді Хауа қыз қазақша.

— Сен не ойласаң, мен де соны ойлап тұрмын,— деді Адам атамыз.

— Өй ұятсыз!— деді Хауа анамыз.

Осыдан кейін Хауа анамыз бен Адам атамыз ерлі-байлы адамша шынар ағаштың көлеңкесінде күні-түні бірге тұра бастады.

Бұл сұмдық хабар Алланың құлағына шалынбай қалар ма! Тез жетті. Бау-бақша жұмыстарын басқаратын Ғазазілден айрылған. Көлденең сөзге сене бермей Алланыз Хауа анамыз бен Адам атамызға өзі көз салып еді. Бұл қылықтарына қарағанда ол екі хайуан көп ұзамай жұмақ өлкесін адам баласымен толтырып жіберетіндей көрінді. Әрине, бұл екеуі "Білім" ағашының жалғыз жемісін жеп алған! Әрине, бұл Ғазазіл араласқан жұмыс, "Білім" ағашын білетін жалғыз сол!

Алла Есрафилге аллаша әмір етті:— Өлсін "Білім" ағашы, екі хайуанға көлеңке болған шынар ағашы барлық гүлінен айрылсын. Екі хайуан жер деген шөл далаға айдалып кетсін!

Есрафил үш рет үріп қалды: бірінші үргенде "Білім" ағашы өртеніп кетті. Екінші үргенде шынар ағашының гүлдерін өртеп жіберді. Үшінші үргенде Адам атамыз бен Хауа анамыз өздерін көгілдір мұздың үстінде көрді.

Сол күні қашанғы әдеттерінше екеуі шынар ағаштың көк бұтақтарынан тоқыған шелекшемен әр түрлі жеміс теріп әкеле жатыр еді. Шынар ағаштың гүлдері лап бергенде Хауа анамыз: "Лағанат!— деп аспанға қарай оң қолын созды.— Өз айтқаның өзіңе! Лағанат саған, жауыз Алла!" Одан арғы жағы өң мен түстей: көк мұздың үстіне қалай келіп құлағандарын екеуі де білмей қалды. Анамыз шалқасынан құлапты, атамыз — етбетінен.

— Суығын-ай!— деп анамыз қызара қалған бөксесін сипалап тұра келді.

— Несін айтасың!— деп атамыз тізесін сипалады.

Сол суық әйелдің отыратын жерінде, еркектің тізесінде мәңгі қаларын екеуі де білген жоқ.

Жұмақтан айдалып кеткен екі адамның құлап түскен көк мұзы Балқаш көлі еді. Қар кеткенімен мұз әлі бұзылған жоқ-ты. Екі жалаңаш адам оңтүстыққа жарқырап тұрған күнге қарай жүгіре жөнелді. Нан жемеген, май жемеген, семірмеген адамдар ор киіктей орғып, түз тағысындай жүйткіп жөнеліп еді. Сол күні Алатаудың етегіне жетіп тоқтады. Жүре келе жылынды. Тұрақтауға да болады екен. Жұмақта жоқ жемістер өседі екен, оған да үйренуге болатын сияқты. Екеуі шелекшелерінде қалған жалғыз алманы бөліп жеді де жатып қалды.

Ертеңіне екеуі әлі де оңтүстыққа қарай жүріп кетті. Түнеген орындықтарында алманың тұқымы ғана қалды. Алатаудан гөрі де жемісі көп, жылырақ мекен іздеді. Ол кезде Сырдария мен Амударияның бойлары әлі жалаңаштау еді. Тоғыз ай жүріп тұрақтай алмай, алғашында қонып кеткен Алатаудың қойнауына қайта оралып келді.

— Әй,— деді Адам атамыз қазақша,— мына қара, жазғытұрым қонып кеткен жерімізге бес түп алма өсіпті.

— Е-е!— деді Хауа анамыз.— Қонған жерімізде жұмақ алмасының тұқымы қалды ғой, содан өскен болар.

— Тұқымнан өсетін болса Сырдария мен Амударияның бойында құрма, анар, өрік, мейіз, жаңғақ өсетін болғаны да! Қонған жерлерімізде қалды ғой, біраз тұқым!

— Шынар ағашының бұтақтарынан өрген шелекшеміз де сол жақта қалып еді. Шынар ағаш та өсер ме екен?

— Сөз жоқ, өседі!

Таң атып келе жатқанда Хауа анамыз босанды. Бір ұл, бір қыз тапты. Үшеу-төртеу болар деп күтеді екен, ренжіп қалды. Осынша кең жерді адамға қашан толтырамыз деп қайғырды.

— Алма бес түп болып өскеніне қарап, баламыз бесеу болып туар деп едім...— деп аз ғана кідірді де Адам атамызға наздана карады.

— Неге олай қарайсың?— деді Адам ата,— Мен аянып қалып па едім?— Үйішілік кикілжің басталып кете жаздап барып әрең тоқтады... Онда да Хауа анамыздың әңгіме бетін аударып әкеткені себеп болды.

— Әй, сен қалай ойлайсың, жұмақтан құтылғанымыз жақсы болды ғой?— деді Хауа анамыз.

— Жақсы болғанда қандай! Осы мекенге екеуміз ғана ие емеспіз бе!

— Алласы жоқ, салауаты жоқ мекен екен де? Бақытты екенбіз. Балаларымыз ешкімге бас имей, ешкімге салауат айтып зарланып тұрмай еркін өсетін болды. Бақыт деген еркіндікте емес пе!

— Мен де солай шығар деймін.

Атамыздан гөрі көбірек ойланып жүретін анамыз:

— Бір кезде осында да Алла шыға келіп, күні-түні салауат айттырып жүрмес пе екен?— деп ең үлкен қаупін білдірді.

— Алласы жоқ, салауаты жоқ мекен болмасқа керек!— деп күні кешегі топырыш адам философиялық жауап қайтарды.— Мен көк аспанның күркіреуінен қорқамын. Осы күркіреу жер тәңірісінің үні болмаса қайтсін!

— Менің қорқынышым басқада!— деді Хауа анамыз.— Мынау ұлымыз бар-ау, осының өзі ожарлау бола ма деп қорқамын. Бір емшегімді қыпыл-құпыл сорып алады да, қызымыз еміп жатқан емшегіме жармасады.

— Сонда сен жер тәңірісі біздің балалардың бірі бола ма деп қорқасың ба?

— Оның аты тәңірі бола ма, Алла бола ма, білмеймін. Әйтеуір бір құрсақтан бірге туған балаларымыздың біреуі озбыр болғаны ұнамайды маған.

— Олай болмасын десек, не істеуіміз керек?

— Судың тазалығын үйретейік, желдің еркелігін үйретейік, ағаштардың жайқалуын үйретейік. Күннің жылылығын үйретейік. Ата-ананың достығын үйретейік. Біздің салауатымыз осы болсын, ән болсын! Өйткені, осы жаңа дүниеміздің өзі маған ән салып тұрғандай, мейірім төгіп тұрғандай сезіледі.

— Сенде болмаса, менің ішімде ән барлығы сезілмейді.

— Сен жұмақта да көп жүрмейтін едің, оны қоятын бол. Арала жаңа дүниені, шарлай бер. Құстардың әнін алып кел.

Балалар емшек сұрап ыңырси бастады. Ананың емшектерінен сүті саулап кетті. Бала емізу деген қандай қуаныш, қандай рақат еді! Махаббат, мейірім деген өз бойыңнан төгіліп тұрғандай болады екенсің.

Балалар анда-санда ыңырсып қояды. Ана екі баласын құшақтай отырып, балаларының ыңырсуына өзінің ыңылдауын қосады. Осылай-осылай өңдене келе, кейін бесік жыры деп аталатын бірінші ән аяқтана бастады... Өмірді ой туғызады, ән көркейтеді емес пе! Адам өмірі орнығып, ақырын-ақырын көркейе берді.

Хауа анамыз тағы бірде ойланып отырды да:

— Адам!— деді,— енді біз басқа мекен іздеп жүгіре бермейік. Қайдан келіп, қайдан түссек те біздің мекен осы. Мына бір екі ағаштың басын иіп, балаларға баспана жасап берші, түптердің түбінде адам баласы деп аталатын асыл заттың ата-анасы болудан артық бақыт болмайтын шығар. Балаларымызды әуелі ата-ананың мейіріміне, ата-ананың махаббатына бөлейік... Көп елдер адам баласының бірінші бесігі болған біздің жер деп таласады. Олар осы күнгі жылы да көркем табиғаттарына сүйенеді. Қазақ жерінде тіпті дауласуды көтермейтін дәлелдері барын естімеген тәрізді.

Адам баласының бірінші бесігі жылы жер болса, еркектің тізесінде, әйелдің отырар бөксесінде қала барған суық қайдан пайда болмақ? Ол біздің Балқаш көлінің мұзынан қалған суық! Біздікі!

Алатаудың бір қойнауында осы күні апорт деп аталатын алма өседі. Бұл алма Алатаудың қойнауынан басқа, дүние жүзінде бір жерде өспейді. Сонда осы алма жұмақтан келмей қайдан келмек? Хауа анамыз бен Адам атамыз жер бетіне бірінші түнеген орындарында алманың тұқымдары қалғаны қайда? Мұны ұмытуға болмайды.

Жер жүзінде қазақ әйелдерінен басқа да бір әйел құдайын қарғай алмайды. Дұрыс қой?! Қазақ әйелі бұзауы еміп қойса да, сүті тасып кетсе де құдайын іркілмей қарғайды. "Қу құдай! Шұнақ құдай! Құдайы құрғыр",— дей береді. Қазақ әйеліне құдайды қарғау түкіріп қалудан қиын болған емес... Хауа анамыз шынар ағаштың гүлдері жанып лап ете түскенде алласына "лағанат!" демеді ме? Қазақ әйелінің құдайды қарғауы сол Хауа анамыздан қалғанына кім дауласар екен, кімнің бостан-бос даукес атанғысы келер екен?!

Осындай нақтылы дәлелдерден кейін, адам баласының бірінші бесігі қазақ жері болғанына енді ешкім таласпас дейміз!

Дұрысында таласудың өзі де орынсыз, баяғы бір жершілдіктің қыңыратпасы. Адам баласының бір ата, бір анадан жаралғанына дүние жүзі әлдеқашан мойындап қойған. Бүгінгі ұрпақ адам баласын алаламай, тең көріп, тең ұстау жолында. Ұлы ата-анамыз жер деген мекенді ұрпақтарына түгел арнаған. Адам баласының бесігі Алатау емес, жер. Жер-Ана!

Ұлы анамыз Хауа, ұрпақтар анасы, барлық адам баласының анасы! Құрметтейік, бас иейік бүкіл адам баласының анасына! Құрметтейік, бас иейік адам баласының мәңгілік ортақ бесігі Жер-Анамызға!

АТАҚТЫ ӘНШІ МАЙРА

Біз Орынбордан шыққан үш оқушы жеті күн жүріп Керекуге әрең жетіп, поездан түстік. Бұл екі араға он күн жүруге де болады екен. Поезд жүрісі әлі дәлденбеген кез. Біз тез жүріп келіппіз.

Күннің көзі екі жағынан да құлақтанып, ауа шаңытып тұрған суық екен. Сібірде қандай атақты суықтар болса, соның ең сойқандыларының бірі осы болар. Тап осындай суықта кәдуілгі құстың сағы сауысқан, зәуі сайтан, телеграф сымына қона қалса, үш рет шық-шық еткенше ұшып түседі дейді біздің ауыл. Ал, енді біздің ауыл деген аумаған сіздің ауыл сияқты, білмейтіні жоқ...

Поездан түсе салдық та үшеуіміз үш жаққа жүгіре жөнелдік. Күн кешкіріп барады, тым болмаса, бір түн паналап шығатын үй іздедік. Менің қасымдағы екі жігіттің кигендері: солдат шинелі, бастарында Буденный жауынгерлерінің сұр құлақшындары, маңдайларында айбарлы қызыл жұлдыздары да бар. Менің үстімде қазақы қойдың қазақша илеген терісінен қазақша тіккен тоным бар. Менің қала деген жерге биыл ғана келгенімді осы тонымның кете қоймаған малма иісі недәуір жерден аңғартып тұрады. Не қаусырынғанда, не түймелегенде екі етегі екі жағыма қарай делдиіп кететіні болмаса тоным — тон-ақ... Басымда Орынбор базарынан бір сом жиырма бес тиынға алған қара бүйра бөркім бар. Желке жағы азырақ қырқылған, басыма азырақ сиыңқырамайды, дегенмен бір сом жиырма бес тиынға сутегін арзан. Оң жақ шекеме қарай ауыстыра кисем, өзіме өзім айта қалғандай ұнап кетемін. Үшеуіміздің де аяққа кигеніміз қара ботинка, галош.

Вокзал маңайында үй көп емес, түгел түртініп шықтық. Бір үй есігін ашқан жоқ. Ол кездегі ұры-қары кезбелердің

көбі-ақ солдат киімінде жүретін. Тегі, бізді де солардың бір филиалынан келгендер ғой деп ойлай ма, немене, есіктен аз ғана сығалап қарайды да, сарт еткізіп жауып, тырс еткізіп кілттеп алады...

Вокзалға қайта келіп кірдік. Поезд жүрерде қоңырау қағатын шалдан басқа жан қалмапты. Қалың көк ала сақал-мұрттың арасынан қою көк түтінді бұрқыратып, бүйірі қызарған темір пештің аузына таман жақындау жерде сол шал отыр. Шалға аты-жөнімізді айтып, бір түн паналап шығатын "бұрыш" тауып бер деп жалындық. Вокзал тұрғындары бізді кезбелер деп ойлай ма, немене, есіктерін аша беріп жауып алады дедік.

Темір пештің қасында темекіні бұрқыратып отырған адамда қандай асығыс болсын, шал әуелі біраз тарихи жағдайлардан хабар берді:

— Қоянды жәрмеңкесі жабылғалы Эдельманның қонақ үйі де жабылған,— деді шал.— Ұмытпасам, Қоянды жәрмеңкесі шүу деп ашылғалы биыл жетпіс бес жыл... Эдельманның қонақ үйі салынғалы қырық жылдан асқан жоқ-ты. Үй-ақ еді, шіркін!.. Қаламыздың көркі болатын. Жабық тұра берген соң бәрібір шіріп кетеді деп, қала тұрғындары үйге қол сала бергенде бір тыйым салынып еді... Одан кейін қай уақытта, қалай жоқ болып кеткенін айта алмаймын... Ұшты-күйді жоқ болды. Осы күні кейбіреудің үйінде терезелері, енді біреудің үйінде есіктері таңылып тұрады.

— Қысқасы, қазір ол қонақ үй жоқ қой? Басқа қонақ үй бар ма?

— Басқа қонақ үйді кім салады? Құлап қалған патша сала ма? Қалтасында копейка жоқ сполком сала ма? Эдельмандар зым-зия болғалы, ұмытпасам, биыл алты жыл...

— Сонымен, біз бір түн қайда паналап шығар екенбіз?

— Сіздер ме? Сіздер қазір далаға шығыңыздар. Вокзалға шөп таситындардың қазір қалаға қайтатын кезі. Бос қайтады. Сол бос қайтып бара жатқан шаналарға құлай-құлай кетіп, қалаға жетіп қалыңдар... Біреу болмаса біреу аяр, бір түнге қондырып шығар... Ақшаларың бар ғой қалталарында?

— Бар. Первый советский червонец!

— Оларыңды жұрт алар ма, жоқ па, оны мен білмеймін... Ал, енді шай мен кездемеге қырылып қалады... Өзі жататын төсегін саған береді. Қазақтар бес кез ши барқытты астындағы атын беріп алады.

— Ондайымыз жоқ біздің... оқушымыз...

Шалдың сілтеген жағына қарай далаға шықсақ, төрттен-бестен тізбектелген шаналы аттар қалаға қарай ағылып барады екен. Алдыңғы шаналарда бірер адам бар да, артқы

шаналарда жоқ. Тоңған аттар безектеп желіп қатты кетіп барады. Азырақ абайлап алып, бір кезде қасымыздан өте берген бос шаналарға, шал айтқандай, құлай-құлай кеттік. Қаланың орта тұсына жеттік-ау деген кезде шанадан көшеге сұлай-сұлай кеттік...

Тағы да жүгіріп жүрміз... Көшенің екі бетін үй тастамай сүзіп келеміз. Кейбір есіктер үн шығармайды. Кейбір есіктердің үн шығарғаны құрысын. Сені бір қаңғырма көріп жер-жебіріңе жетіп барып, сыртқы есік сарт ете түседі, ішкі кілт тырс ете түседі. Сенің мұрның қыстырылып қала жаздағанында жұмыстары жоқ. Осыны істейтіндердің бәрі әйел болғандықтан, біз де әйел атаулымен өмір бойы татуласпастай жауығып келеміз.

Бір төрт бұрышты ағаш үйдің ауласынан қорапты шанаға үйеме қылып кесек-кесек қар тиеген қоңыр атты жетелеген қазақ жігіті шыға берді.

— Бұл кімнің үйі?— деп сұрадық.

— Кімді іздеп жүр едіндер?— деді жігіт. Сұрауымыздың сорақылығын түсінсек те, бізге баспана керек. Тағы бір сорақы сұрау бердік.

— Қазақ үйі ме?

— Қазақ үйі.— Жігіт одан әрі сөйлесуге ынғай көрсетпей жөнеле берді.

Бұдан бұрын екі қазақ үйінен жүрегіміз шайлыққан болатын. Бір қорадан бізді: "Сендерді казармадан[1] шығарып жіберген кім?"— деп айдап шықты. Бұл — бір түлкі тымақ киген, белінде наганы бар, сұлуша жігіт еді. Күн батып бара жатқан кез, түлкі тымағы мен қара саннан келетін саптама етігінен басқа киімін мен түстей алмадым.

Екінші бір қазақ үйінің ашық ауласында бір москалдау әйел түз-дәрет үстінде отыр екен. Арт жағында мөлиген бір ит, бір қаз мойын Бұхар құманы тұр. Әйел отырған бойы арт жағына бұрылып:

— Әй!.. Ахмет, Шаяхмет! Манағылар келді тағы да... Қайсың барсыңдар!.. Қуып тастаңдар әрі,— деді.

Біз қуып тастауды күткен жоқпыз, қақпадан өзіміз шығып кеттік.

Енді мынау үйге кіруге де жүрек керек болып тұр. Жаңағы жігіттің сөйлескен түріне қарағанда, бұл үйдің де өзіндік мінезі бар болу керек. Жүрексініп тұрмыз. Жаңа ғана тауымыз шағылып, бетіміз қайтып қалған шақта тағдырымызды сынға салуға бата алмадық. Әзірше бұл үйді

---

[1] Баяғы казарма осы күнгі жоскын-боскын кезбелер жатағы болса да, бұрынғы аты сақталып қалғанын кейін естідік.— Ғ. М.

есте ұстай тұрып, тағы да көше бойлап бағымызды сынап көріп едік, жолымыз болмады. Бір отырғанда үш қалашты көз ілестірмей жеп қоятын үш жалмауызды осындай суықта кім сағынып отыр дейсің! Салбырап жаңағы үйге қайта оралдық. Кірейік, бар өнерімізді, барлық тіл байлығын, барлық батылдығымызды салайық деп келістік...

Қар төгіп жүрген жігіт жұмысын аяқтап, қақпаны жапқалы жатыр екен. Біз оған аз ғана мұрын шүйіре қарап, үйге қарай өтіп кеттік.

Үш тіркес тақтай баспалдақ. Киіз ұстаған есік. Тарлау ғана коридор. Екі-үш аттағанда төрт бөлменің есіктері тарайтын орталыққа жетіп тоқтадық. Коридорда жанып тұрған бестік шам бұл бір таза тұратын үй екенін аңдатады. Үй ішінің иісі де сол тазалықты айтып тұр. Кейінірек сездік — аяғымыздың астында қаланың тақыр кілемшесі жатыр екен. Құдай қырсықтырғанда, бір қала байының үйі болмаса игі еді. Сол ойымыздың елесі сияқтанып бүйірдегі бір есіктен орта жастағы қазақ әйелі шыға келді. Адымдай басып келді де, алдымызды орай тұра қалды. Қабағы қатыңқы екен, көздері бізді түгендей қарап ұната алмай тұр. Сөзге келмей, "шығыңдар!" деп жүрмесе қайтсын. Өнерің болса көрсете, орай сөйлеп арбай бастау керек-ті. Сөйлеу кезегі менікі еді, мен неден бастарымды таба алмай тұрғанда уақыт өте берсе керек, сөзді естиярлау Ержан бастап кетті. Мен оған алғыс көзіммен бір қарадым да шегіне бердім.Мен бұл кезімде сондай болатынмын...

— Шешей!— деп бастады Ержан. Өзі қартаң басқан әйелге шешей деп қартайта сөйлемей, апай деп жасарта сөйлеу керек еді деп ойладым мен. Ең болмаса, жеңеше демес пе!

— Шешей, біз арнаулы мемлекеттік жұмыстармен Орынбордан Керекуге келе жатқан студенттер едік. Ең алдымен...

Әйел оның сөзін бөліп жіберді:

— Бұл — қонақ түсетін үй емес,— деді үзілді-кесілді.

Ержан да бөгелген жоқ.

— Ең алдымен, сіздің үйге кездескенімізге қуанып тұрмыз. Өйткені...

Оның қуанғанына әйелдің іші жібімеген екен:

— Қуанып тұрғандай, бұл үйде не нағашың, не жиеніңді көріп тұрған жоқ шығарсыңдар! Көз барда сол нағашыларыңды тауып алғандарың дұрыс болар!— деп, өзі шыққан есікті қаттырақ жауып жіберді.

Ержанның батылдығы әлі мойрылған жоқ екен. Тағы сөйлеп кетті:

— Өйткені, шешей, Қазақстан қызыл тулы ел болып, өзінің экономикалық байлығын, ұлттық, рухани байлықтарын

жаңа жинап жатқан дәуірінде,— дей берді де, тілі байланғандай оқыс тоқталып қалды.

Ержан патетикаға ауыса бергенде мен ботинкамның мана жүгіріп жүргенде үзіліп кеткен бауын жаңа көргендей, төмен қарап қалып едім. Бұған не болды деп басымды көтеріп Ержанға қарасам, ол орталық бөлменің есігіне қарап тұрып, қатып қалған екен...

Сол есіктен бір қыз періште шыға келіпті... Сол періштеге қарай беріп, мен де қатып қалдым...

Революцияның алды-артындағы жылдарда Қазанда "Ғалия-бану" деген иісті сабын шығатын еді. Сыртқы қабында бір сұлу татар қызының суреті болатын. Біз оны Ғалия-банудың өзінің суреті деп ойлайтынбыз. Атақты әнші Сара Садықова "Ғалия-бану" әнін салғанда (пластинка) сол сабын қабының сыртындағы Ғалия-бану келетін көз алдымызға. Қазір сол Ғалия-бану біздің қарсы алдымызда тұр. Бұл — бір көркем сурет, құдай деген суретшінің өзінің салған суреті, есіктің жақтауларына керілген кенепте тұрғандай. Жаны бар. Бізге жылы қарап тұрған көзі бар...

— Апа, балалар тоңып қалыпты ғой... лұқсат етсейші...— деді "Ғалия-бану". Апасы лұқсат ете қалса, мен бұл үйге қонып шығуға өзімді-өзім қомсына бастадым. Осы келіншек Ғалия-бану болып шықса, онымен не сөйлесерсің, қалай сөйлесерсің!

— Мейлің,— деді шешесі.

"Ғалия-бану" бір кішкене бөлменің есігін ашып, ондық шамды тұтатып, дөңгелек столдың үстіне қойды да:

— Осы бөлмеде боласыңдар, балалар. Осы ең жылы бөлмеміз,— деп қара қаңылтырмен тыстаған голлан пешіне алаканын тигізе беріп тартып алды. Келіншек шығып кетті. Біз шешіне бастадық. Қазақ жігіттерінің әдеттегі бірінші әңгімелері де басталып кетті:

— Әй, мына келіншек кім болды екен?

— Ол саған не керек?

— Білгім келіп өліп барам.

— Өлгің келсе, өле бер. Бірақ аузыңа да, көзіңе де, сөзіңе де ие бол!

— Өйтпесең өлімің бізден болады!

— Шіркін-ай, өз қолынан өлер ме едім!

— Ол сенің қара қанына аппақ саусақтарын былғамайды! Жаңа көрдің ғой, сүйіктей аппақ саусақтарды!

— Тәуекел ет те, тас жұт, ажалың құдайдан деген бар емес пе!

— Жоқ, бізден болады!..

Келіншек бізге қайта келді.

— Балалар, әрі ұзақ жол жүріп, әрі тоңып келіпсіндер. Моншаға түскілерің келетін шығар?— деді.

— Түскіміз келгенде қандай!

"Ғалия-бану" сыртқы есікті ашып, манағы жігітті шақырды.

— Толыбай аға, мына балаларды Шерметтің моншасына түсіріп әкеле қойшы...

Шерметтің моншасында да біз ұзақ болғанымыз жоқ. Толыбай деген жігіт — үйге қайтатын уақытым өтіп барады, шетіректе тұратын едім деген. Шалалау жуынып, асығыс киініп тез қайтып келдік.

* * *

Шай қайнап, самауыр сирақты күрең столдың үстіне орнап қалыпты. Бұл — қалалық өмірмен үйреніскен үй. Шыныаяқ, шайнек, тарелкелері тұқымдас, күміс қасықтарының да ен-таңбалары бар. Күрең стол мен орындықтары да бір бөтен елдікі, Париж ба, Вена ма екен... Қалайда үй иелерін көркемдік пен жарасым жағынан сынай алмасаң керек.

Менің көзім бөлменің ішін қыдыра қарап жүріп, бір суреттерге ілегіп қалды. Бірге түскен кемпір-шалмен, бірі домбырамен, бірі сырнаймен өлең айтып отырған екі қыз екен. Бірі жалаң бас, бірінің басында үкілі құндыз бөрік. Екі қыз біріне-бірі недәуір ұқсайды екен. Даланың аңқау баласы бұл үйдің тағы екі қызы бар екен-ау деп ойлап қалды. Ержанды шақырып көзіммен қыздарды ымдап едім, ол:

— Мынасын қойшы, мынасы енді періште ғой!— деді домбыралы қызды көрсетіп.

Қыздарды қайта сорттап, қайта бір бағалап шықпақшы едік, коридорда "Ғалия-банудың" даусы естілді. Біз стол басына оралдық.

Үйішілік киімінде "Ғалия-бану" келді. Үлкен тана көзді, сұңғақ денелі сымбатты адам екен. Қалың қара шашын бостау өріп, сол жақ иығынан кеудесіне қарай тастай берген бұрымы ауыр сезіледі. Қаз жұмыртқасындай қасына отыра беріп:

— Ал, бауырларым, енді апаларыңа аты-жөндерінді айта отырыңдар,— деді.

Біз аты-жөнімізді айтып болған соң, "Ғалия-бану" өзінің аты-жөнімен таныстырды.

— Мен Майра деген апаларың боламын. Қараөткел, Кереку елдері ептеп біледі мені. Орынбор жағы біле бермейтін болар,— деді.

Біз орнымыздан ұшып түсе жаздадық. Майраны көрермін деп кім ойлаған! Атақты әнші Майра бізді үйіне қондырып, моншаға түсіріп, бізге шай құйып отырар деп кім ойлаған! Оның араласып жүрер адамдары да, ішер асы да бөлек болу керек қой... Тіліміз тағы да байланып қалғандай... Ержан мені тізесімен түртеді. Ол екі арада Майра шай құйып, бір-бір шәшкені біздің алдымызға қойып та үлгерді... Ержан мені тағы да тізесімен нұқып-нұқып қалды. Мен тірі күнімде сират көпірден бірінші болып өтуге әрең бел байладым. Мән беріп, баптап айтар сөзді дем алмай, бір-ақ жолы ақтара салдым:

— Жоқ, Майра апай, сізді ең жақсы білетін жер де, ел де Орынбор болар,— дедім.— Орынборда он бес шамалы орта дәрежелі оқу орындары бар. Бірінде болмаса, бірінде күн сайын ойын-сауық болып жатады. Қандай ойын-сауық болса да сіздің әніңіз бір шырқалмай қалмайды...

Бұған дейін Майраның жүзінде қуаңдық бар еді. Қара көздері тұнық қара судай тым тұнық еді, енді сол тұнықтың бетін самал лебі сипап өткендей, қара көздер жарқырап, жүзіне ыстық қан жүгіріп сала берді...

Бұл кісінің тіршілігі де, әңгімесі де сол көркемөнер жағында ғана болып шықса, студенттерге оңай да бола бермес. Рабфактың оқушылары студент деп саналатынында ол кісінің не жұмысы бар!..

Шай ішіп болғанша Майра апай біздің көркемөнер жағындағы қалтамызды қағып та болды. Оның үстіне Ержан екеуімізді бауырым, інім деп нақталап алды. Біздің үшінші жолдасымыз — Қайырбек Қазақ Халық ағарту институтында оқитын қырықтар шамасындағы адам еді, оны ағай деп жүгендеп алды. Бәрі де ерікті түрде, сана-сезімің ояу, ақыл-ойың дұрыс кезінде. Бір де бірі бұлжымайтын түрде. Жастар жағынан ағаттық бола ма деп қауіптенгендей, бірімізді аға, бірімізді іні етіп табан аудармастай орналастырды. Бізге тигені — үйіндегідей еркіндік, бас бостандығы. Әрине, мұндай үйде бұл да аз емес.

Кешкі тамақтан кейін бойымыз үйреніп, әнші апайды енді өзіміз айналдыра бастадық.

— Лебіз, бұлбұл апа, лебіз!

Майра жалындыратын да, сәнденетін де адам емес екен. Өзінің бөлмесінен домбырасын да, сырнайын да алып келді. Домбырасы сау қарағайдан ойып жасалған кәдуілгі сегіз пернелі екен де, сырнайы пәленше тілді болғанымен баян да емес, аккордеон да емес.

Салалы саусақтары домбыра пернелерін сыдырта тексеріп, ерсілі-қарсылы ойнақтап шықты. Бұл — табиғи түріндегі саусақтар. Тырнақтары сүйірленбеген де, боялмаған. Бұл —

өмір бойы домбыра пернелерінде, сырнай тілдерінде миллиондаған қимылдар жасап келген спортсмен саусақтар. Домбыра ішектері, сырнай тілдері бұл саусақтар тиіп кеткенде не шала-жансар үн, не жалған дыбыс бере алмауы керек.

— Бауырларым, мен бірталайдан бері ән салуды сиретіп алған жайым бар еді, оның үстіне үш-төрт күн тымауратып бүгін ғана тұрып едім. Айғайы бар әндерді айта алмаспын, қинамассыңдар...— деп бір тоқтады да, баяулатып ән сала бастады.

Бұл — қазақ халқының төрт тұстығында туған ән-күйлерінің әлі жиналмаған кезі ғой, Майра өңкей Арқаның әндерін салды. Бізге соның өзі тосын әндей естілді. Өңделіп, өзгеріп кетіпті. Кейбір құлақта бар собалақтау әндер Майра айтқанда жаны кіріп сала береді екен. Тегінде, жақсы ән, жаман ән дейтіндеріміз айтушысына қарай не өңделген, не өңінен айрылған болу керек.

Майра үш-төрт ән салғаннан кейін өзінің дағдылы қалпына түскендей, қарашыға жақындаған еркін жүйріктей масайрап кетті. Жарқыраған көз нұры жүзіне төгіліп, жасарып барады. Бұл — ән салғанда қуанатын, бақыт сезінетін әнші.

Жазу үстінде "Сылдырап өңкей келісім" ой мен көркемдік тең түсіп отырғанда ақын не сезінеді? Қуаныш сезінеді. Бұл — оның ең бақытты кезі.

"Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз".

Ақын-жазушының бұдан қымбатты, бұдан бақытты кезеңі болса ол ақын да, жазушы да емес, басқа біреу. Көркемдік туғызатын ой, ой туғызатын көркемдік ақын-жазушының өзіне де күнде келе бермейді. Ал, енді келген уақытында ол саған бала-шаған барын, кәрі-жас екеніңді ұмыттырып жібереді. Сен тап-таза бақыт құшағындасың.

Біз Майраның осындай, бар дүниені ұмытып кеткен бақыт құшағындағы бір кезін көрдік. Жазу үстіндегі ақын мен ән салып тұрған нағыз әншінің айырмасы болмау керек. Екеуі де өз өнерінің үстінде. Етікшілік емес, тігіншілік емес, көркемөнер үстінде. Бұл кездерінде олар данаға да ұқсайды, балаға да ұқсайды, қайсысына ұқсаса да бақытты, қайсысына ұқсатсаң да қателеспейсің.

"Қоянды базары жабылғалы Эдельманның қонақ үйі де жабылды" дегендей, революцияның алды-артындағы аласапыран арпалыс жылдарында Майраның тыңдаушылары да

азайған сияқты. Майраның өзі де әнін тыңдайтын, қуаныштан басқаны ұмытып, аузын ашып алақан соғатын халықты сағынған. Бүгін сол сағынған тыңдаушысы біз болыппыз, не бары үш оқушы...

Майра асқан домбырашы болу керек. Ән араларында домбырасын үзбейді. Сондай бір тұста, саусақтары домбыраның сағалығын бунап жымыңдасып қалғанда мен әлдегінде көрген суреттегі домбырашы қыз Майраның өзі екенін таныдым. Жас кезі ғой. Қазір де отыздан аз-ақ асқан жаста болар. Ән салмаған кезінде жүзі азырақ солғындап, әлдеқандай арман-өкініштердің ізі шыға келеді. Ән салғанда жасарып кетеді. Бұл кезінде Майраның өзі де ән, өзі де поэзия. Тек қана ән, тек қана поэзия.

Қыза келе Майра апай өзінің атақты әнін де айтып берді. Даусын тот баспаған. Желді күн тотықұстың зеңгір көк ала құйрығын қалай құлпыртар еді, бұл әнге салғанда Майраның даусы да сондай құлпырып кетті.

— Майра, Майра,
Қызыл тілім сайра, сайра,
Сайра осындайда!..

Ет келді. Жедік. Қазақтың қарны тынышталса, өзі де тынышталады. Ұйқыға кеттік...

Ертеңіне Ержан екеуміз:

— Балалар тұрыңдар! Шай!..— деген дауыстан ояндық.

Аға жодасымыз — елде мұғалім болған тәртіпті адам, ерте тұрып кетіпті. Үшеуіміз де Кереку, Баянауылда сауатсыздықты жою жұмысы қалай жүріп жатқанын тексеріп қайтуға жіберілгенбіз. Ержан екеуіміз рабфактан, жолдасымыз Халық ағарту институтынан... Тексеру жұмысының молырақ салмағын сол жолдасымыздың мойнына артуға жолшыбай әзірлеп те келгенбіз. Момын адам, мойындаған...

— Сіз мұғалім болған адамсыз. Істің жөнін білесіз... Біз болсақ боз өкпе оқушы...— Сол еңбегіміз ақталып ағамыз ерте тұрып іске кірісіп кетіпті. Тегінде, өзі бастап үлгі көрсетпесе, біздің іс білетіндігімізге сене алмаған да болу керек.

Жуынып болып, сүртініп жатқанымызда Ержан түн бойы мазалап шыққан, ұйқтатпаған ойын ашты:

— Қыздары қайда екен бұл үйдің?— деді.

— Қайдағы қыздары?

— Ана суреттері тұрған қыздары ше? Көрінбейді ғой?

Маған бір харам ой келе қалды. Өзімнің жорамалымды оған айтпадым.

— Не Семейде, не Омбыда оқып жүрген шығар,— дей салдым.— Жүр, шайға барайық.

Самауыр кешегі орнында. Майра да кешегі орнында. Шайға отырдық. Ержан көп ұзамай ойлаған жерден шыға келді.

— Майра апай, анау екі қыз бала сіздің сіңлілеріңіз болар... Бір жақта оқып жүр ме?— деді.

Майра мырс етіп қалды, мен шайымды төгіп алдым...

— Әй, сен құдай ұрған, бірдеме білген екенсің ғой?— деді Ержан маған түйіле қарап.

— Жоқ-е... бірге келдік, бірге жүрміз. Мен қайдан білейін.

— Екеуі де менің суретім,— деді Майра.— Жас кезімізде олай да, бұлай да суретке түсе беруші едік. Қоянды базары жабылғалы суретке түскен емеспін. Қалды ғой бәрі де...

Ержан қызарып кетті. Майраның үні мұнды шықты. Күлкі де тоқталды. Қоянды жәрмеңкесі — осы жақтағы елдің де, Майраның да түгел көре алмаған қызығы, түгел тата алмағанның ауызда қалған дәмі сияқты екен. Әлденелер басталып аяқталмай қалған. Қояндыға Майраның қандай қатынасы болғанын сұрауға ыңғайлана беріп едім, кеше бізді қорасынан айдап шыққан, белінде наганы бар сұлуша жігіт кіріп келді. Майра оған шайға да кел деген жоқ, отыр да деген жоқ. Жігіт сол сырттан келген киімшең бойы біздің кетіп қалған жолдасымыздың орнына келіп отырды. Біз оны таныдық, ол бізді таныған жоқ.

— Майра, сен таңертеңгі дәмге отыр деп те айтпадың-ау, бұл қалай болғаны?— деді жігіт.

— Сен өзің ше? Осы үйге қонып шығып па едің? Таң ертең келген үйіне амандаса кірер болар,— деді Майра.

— Жарайды, сен жеңдің... Таңертеңгі дәмнен өзім-ақ ауыз тиейін,— деп бір бауырсақты шайнай отырып,— Майражан, кешке қарай бір болыс, бір прокурор, бір кооператив сені қонаққа шақырады. Баратын жеріміз алыс емес, көпірдің арғы түбінде ғана,— деді.

— Мені әурелеуді қойсаңдар қайтеді... Шақыруларың жетті ғой!— деді Майра.— Рахмет...

Жігіт тағы да қолқалай беріп еді, Майра шешімі табылмас жауап қайырды:

— Жарайды, барайын. Құмартқандарың менің әнім болса — әнімді де салып берейін. Бірақ болысың да, прокурорың да әйелдерімен жүрсін. Жүрерде әйелдері мені ала кетсін. Өзің де Айбала сұлуыңды ала жүр. Сәлем айт, қалмасын,— деді.

— Жоқты айтатын болғансың ба, немене,— деп жігіт шығып кетті. Біз күлісіп қалдық.

Оқу бөлімінің бастығы Бугаев деген кісі екен, орынбасары қазақ. Біздің жолдасымыз Қайырбек те Бугаевтың кабинетінен табылды. Әшейінде момақан жігіт оқу

жұмысына келгенде мығым болу керек, Бугаевты жан терге түсіріпті. Бұл кезде сауатсыздықты тамыр-тұмырымен жою үшін ЧЕКА құрылған-ды.

Біздің жігіттен өлкелік ЧЕКА-ның бірнеше қаулы-қарарлары табылмай Бугаев қатты қысылыпты. Ол өзі әскерден былтыр босанып келген, оқу-ағарту жұмыстарынан хабары аз адам болып шықты. Біздің жігіт Қайырбек ЧЕКА деген атауды аузына алған сайын қысыла түсетін көрінеді. Сол қысылыстың үстінде бізге барлық аппаратын босатып берді. Қалада қанша ликбез бар, қанша адам оқып шыққан, қанша адам оқып жатыр, соны үш күннің ішінде анықтап беретін болды. Оқу бөлімінің бір арық торы аты бар екен, кешке қарай оқу жүріп жатқан жерлерін аралауымызға атын да берді. Біз іскер жолдасымызды мадақтап, екі жағынан қолтықтап алып, жатқан үйімізге қайттық.

Майра апай бізді асыға күтіп жүр екен. Біз қайтып келгенде, қуанып кетті. Түскі шайды екі рет қайнатып, екі рет бұқтырыпты.

— Ал келген жұмыстарың қалай, кінәратсыз жүріп жатыр ма екен!— деді Майра.

— Жүруі жүріп жатқан көрінеді. Бірақ барлық мәнжайын анықтау үшін екі-үш күн керек сияқты,— дедім мен.

— Екі-үш емес, төрт-бес күн керек болса тіпті жақсы болар еді,— деді Майра ойнақы дауыспен.

— Ойбай, неге Майра апа?

— Сендер кеткен соң жалғызсырап қалатын түрім бар. Апаларың бір үйірсек сорлы болатын.

— Жарайды, Майра апа, бес күн болса — бес күн болсын.

— Мен алты күнсіз жолға шыға алмасам керек,— деді Ержан тым маңызды ересек даусына салып.

— Апасын ең жақсы көретін інісі Ержан бауырым екен ғой!— деді Майра.

Ержан маған ірілік көрсете қарап:

— То-то!— деді орысша.

— Жақсы, шайға отырайық.

* * *

Майра апай кеше қара көлеңкелеу шам жарығында періштедей жарқ етіп көрінсе, бүгін күндізгі жарықта да ажарлы кісі екен. Сыры аздап кетіңкіреген, сыны қаз-қалпында болу керек. Сымбатты адам. Сын-сымбаты тәрбие көрген, толықпаған. Әп салғанда жайнап, жасарып кетеді. Жазушыға оқушысы керек, әншіге тыңдаушысы керек. Жазушы мен әнші қыз ағалы-қарындас, ақын мен әнші қыз — егіз туғандар

еді. Даланың әнші қызының тыңдаушысы көп болатын кезі Қоянды жәрменкесі екен. Айға созылатын жәрменке кезінде көш жерге созылатын Талды жазығының үстінде ертелі-кеш сайрайтын бұлбұл — Майра екен. Дүниежүзілік бірінші соғыс орталай келе жәрменке де жабылған. Содан бері Майраның да, міне, он жылға жақын қалың топ тыңдаушысы да жоқ.

— Енді бірер жыл осылай отыра берсе, дауыс та тотығар, саусақтар да икемділіктен айрылар, апаларың да қартаяр,— дейді Майра мұңайыс салмағын сездіретін күрсініспен. Домбырасы "дың-ң!" етіп қалады.

Бұл жағынан әнші апайдың көңілін көтерер біз де еш нәрсе айта алмаймыз. Астанамыз Орынборда бір ғана орыс театры бар. Концерт беретін ұйымдар атымен жоқ. Барлық ойын-сауықтар оқу орындарында болады. Қазақ балалары ән салады, орыс балалары қарап тұрады. Орыс балалары билейді, қазақ балалары қарап тұрады. Орынборда еңбек ақы алатын бір әнші бар деп естіген емеспіз. Әміре деген бір атақты әнші Парижға барып ән салып, алтын медаль алып келген екен. Естуімізше, ол да еліне кетіп қалса керек. Майраға тыңдаушы қауым керек. Ол — әншілік өнері тоқыраған адам емес, пісіп, толықсып тұрған кезі. Отыз тістен от шашады!

Әңгімеміз қоңырқайланып бара жатқан соң, әңгіме бетін Майраның өз өміріне аударғым келіп:

— Майра апа, сіз неше жаста ән сала бастадыңыз! Қалай басталды? Есіңізде ме?— дедім.

— Неге есімде болмасын. Талай адам сұрап, талай адамға айтып жаттанды болған әңгіме ғой. Бірақ ескерте кетейін, бас жағын өзім білем, орта кезін басқа адамдардан естідім, аяқ жағын тағы өзім білем... енді тыңдай беріңдер:

— Алтыбақанды бірге теуіп, әнді қосылып айта жүретін, жанымдай жақсы көретін досым, серігім Кербез деген қыздың ұзатылатын тойы еді. Екеуіміз құрдас едік. Бесікте жатқанда екеуіміздің қайсымыз жыласақ, шешелеріміздің қайсысы бұрын естісе, сонысы келіп емізіп кете береді екен. Үй арасында үй жоқ, Кербез екеуіміз екі шешені бірдей еміп, егіз баладай болып өсіппіз. Мен есім кіргенше менің шешем қайсы, үйім қайсы екенін айыра алмаушы едім. Бала бір шешеден туа ма, екі шешеден туа ма, ондай сұрау ойымызға да кірген емес. Екі шешеміз бар, кез келгенін еме береміз, екі киіз үй бар, кешке қарай ойнап келіп қай үйге кірсек те, бәрібір, ұйқтай береміз. Бір-бір әкеміз бар, екі-екі шешеміз бар балалардай өстік...

Солай өскен қыздардың екеуі де бала кездерінде айттырылып қойған екен. Оны біз білген емеспіз. Он беске

толар-толмаста Кербез ұзатылатын болды. Мен оған әуелі қатты өкпеледім, ұзатылатыныңды жасырғаның нең деп өкпеледім.

— А, сен өзің қашан ұзатылатыныңды білмей жүрмісің?— деді Кербез.

— Мен бе, мен неге ұзатыламын?

— Сенің де айттырып қойған күйеуің бар, Майра. Ұзатыласың бір күні. Әкем қайтыс болғалы біздің үй кедейленіп қалды ғой... Әкбар жиырма беске келді. Оның қалыңдығына төлейтін мал керек...

Ар жағы ішектей шұбатылған ұзақ әңгіме... Кербез ұзатылғалы жатыр. Мен де ұзатылады екенмін...

Қазақ тойына шақырылған ел де, шақырылмаған ел де келе беретін әдеті бар ғой. Жаздыкүнгі қолы бос жұрт көп жиналыпты. Той еті желінген, той қымызы ішілген, бәйге де өткен. Балуандар күресі де аяқталып келе жатыр еді, тағы да бір он шақты жігіттер келіп қосылды. Қалың топ оларға орталарынан ойып орын берді.

— Әсет! Әсет!— десіп қалды әр жерден.

Әсет — әрі балуан, әрі әнші, әрі сері деп атағы жайылған жігіт болатын. Той иесі біздің ауыл оған бас балуанның жолын істеп, үстіне зеңгір көк ала шапан жапқан, тай жетелеп апарып тартты. Тайды жолдастары жетелеп әкетті. Әсет шапанды қасына қойып, шешіне бастады. Көркем де көріністі жігіт екен. Балуандар күресетін ортаға шығып отырды. Шапанды жамыла шығыпты.

— Мына бас балуанның бәйгесін біреуімен күресіп, жығып, алмасам арам болатын шығар,— деп шапан жамылған иығын бір көтеріп қойды. Мұнысы — кім болса да күресетін жігіт шақырғаны ғой. Оның ойында мақтанайын, мазақтайын деген ешбір ниет байқалмайды. Балуан жігіт күрескісі келеді. Өнерін көрсеткісі келеді. Жүзінде жайдарылық қана бар. Оған күресу керек.

— Той иелері шығарсын бір балуанын!— деп мазақтай шыққан дауыстар жан-жағымыздан гуілдесіп кетті. Біздің жақтың көздері жерге қарап, бастары төмен салбырай бастады. Бәйгеге қосқан екі атамыз жүлдеге іліге алмай, балуанға түскен жігіттеріміз жығылып қайтқан.

Қыдыралы десе Қыдыралы, ауылдан ауыл қыдырып жүріп өлең айтып қу құлқын тамағын асырайтын бір шолақ ақын бар еді. Аулына Қыдыралы келіп кетсе, дүниеде ақыннан жексұрын адам болмайтын шығар деп ойлап қалатынсын. Сұраншақ, беймаза, әдепсіз. Не салған әнінде, не айтқан өлеңінде он тиындық өң болмайтын. Қашанда күштіні мақтап, әлсіздің иығынан түспей езгілей беретін. Сол

Қыдыралы Әсеттің қасына келіп отыра қалды да, мақтай жөнелді. Біздің ауылды жер-жебіріне жетіп қорлай бастады. "Ат мініп көрмеген, есек мінген,— деді.— Жігіттері қортық, қыздары мыртық, киіз үйлері жыртық",— деді, әйтеуір, қорлай берді.

Аулымыздың Есеке деп аталып кеткен ақсақалы бар еді. Сол кісі қатты назаланып:

— Ұл өсірмей, құл өсірген екенбіз ғой!.. Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді демейтін бе еді? Ешқайсың қозғала алмасаң, жетпіске келген мен түсетін болам да балуанға!— деп алдында отырған үш жасар немересін ырғытып жіберді. Мен кәрі атамыз балуанға түсе ме деп қорқып кеттім. Ар жағы есімде жоқ.

Апамның айтуынша, мен орнымнан ұшып тұрып шар ете түсіппін. Ән саларда тамақ кернеп алатын айғайы болуы мүмкін. Содан бірталай уақыт тоқтала алмаппын. Кейде бір айтайын дегенің аузыңа түсе қоймай шыр айналатыны болады ғой адамның, мен соған ұшырасам керек. Қыдыралыға тиісіппін, жырқылдап отырған жабыларға да тиісіппін. Жұрт жым болыпты.

Әсет балуан жібек шапанды біздің Есекеңе әкеліп жауыпты.

— Есеке, бүгінгі тойдың бас балуаны — сіздің қыз баланыз болды!— депті.

Құдайға аян, мен өзім қандай өлең айтқанымды да, қандай ән салғанымды да осы күнге дейін есіме түсіре алмаймын. Кербез екеуіміздің алтыбақанда "Желбір жекен, желіп жүрген жапанда біз бір бөкен" деген сияқты халық әндерін салып жүретін кезіміз ғой. Әннің мәнінен гөрі "Біз бір бөкен" деген сөзіне қызығып, өзімізді-өзіміз бөкен көріп, мәз болатынбыз.

Есекең жібек шапанды менің иығыма жауып, арқамнан құшақтап алып келе жатқаны есімде, ұзын бурыл сақалында бір-екі тамшы бары есімде.

— Қарағым-ай, құлыным-ай, неге еркек бала болып тумадың!— дегені есімде.

— Біздің үйге жақындай беріп Есекең:

— Уәли!— деп айғай салды. Әкем далаға шыға келді. Қызының жұрт аузына ілінгеніне қуанышты екен, үйден жүгіре шықты.

— Мына жібек шапан — Майражанның бірінші алған бәйгесі, тырнақ алдысы, ешкімге де берме! Тырнақ алды бәйгені сандықтың түбінде сақтайды. Оны білетін бе едің?— деді Есекең.

— Білем, білем!— деді әкем. Менің жұрт алдында ән салуым осылай басталды.

Осыдан кейін ауыл арасында болатын жиын-тойда өлең айтып жүрдім. Аймауыт деген ағаш өнерпазы сау қарағайдан домбыра жасап берді. Мынау — сол домбыра.

Ауылда ешкі сойыла қалса, ащы ішегін маған беретін әдет туды. Домбыраға ешкі ішегі үндірек болады. Ақ шимен тегіс сыдыртып алсаң, ешкі ішегінен жарықшақ дыбыс, сыбызғы-ызыңы шықпайды.

Біздің елге ән мен өлең Көкшетау мен Шыңғыстау елдерінен келеді. Арада "Карқаралы", "Баянауыл" сияқты жаңа шыққан әндерді не түзеп, не бұзып жіберетін бір ордаларымыз тағы бар. Абай атамыздың өлеңдері бізге әуелі өз әндерімен келді. Оңай жаттадық. Шынымды айтайын, мен әні жоқ өлеңді осы күнге дейін жаттай алмаймын. Әні болса, өлеңі өзінен-өзі жатталып кетеді.

Он беске жеткенде мен үлкен тойларға арнап шақырылатын, шапан жамылып, тай-құнан жетелеп қайтатын әнші болдым. Даланың байлары мен сауыққой адамдары біріменбірі бәсекелесіп, әкемнің шамалы шаруасын көтеріп тастаған бір кезі де бар. Менің домбырама сырнай келіп қосылды.

Кербез дұрыс айтқан екен, бір күні Майраның да айттырған күйеуі ұрын келіпті. Бұл — күйеу мен қалыңдықтың бірінші кездесер келісі болады. Мұны ауылдың қулары — қыздың паспортын тексеру келісі деп те айтады. Күйеудің өзінің паспорты жырым-жырым болса да оқа емес. Қалыңдықтың паспорты шаң тимеген болу керек.

— Күйеуімнің атын естігенде, төбе шашым тік тұрып, тұла бойым мұздап кетті,— дейді Майра.

Құдай ұрғанда, күйеуінің аты — Күйекбай болып шығыпты. Малжанды қазақ күйек алынып, қошқар мен қойға еркіндік тиер кезде туған баласына сонша сүйкімсіз атты қоя салыпты.

— Өзі — біреудің ерке өскен жалғызы. Бейпіл ауыз деген даңқы да келіп жататын. Әкесі Қоянды базарының қасапшыларына қой жеткізіп тұратын саудагер болса керек... Әйтеуір, қойы ма, қошқары ма, күйегі ме, Күйекбайы ма — бәрі араласып, мені кеудемнен кейін итеріп бездіретін де тұратын.

Майра бұдан ар жағын айтқысы келмейтіндей бөгеліп барып жалғастырды:

— Екі жеңгем мені шымылдық ішіне әкеліп кіргізді. Көзім бір түсіп кетіп еді, тани кеттім — күйеуім пенжак түймелері қарнын үш жерден буылтықтап бунап тұрған семіз жігіт екен. Өз аулын басынып алған, "қой қасында қошқар,

қошқар қасында өзі қой"— бір жігіттер болады осындай. Қасындағы жолдасы төменірек ысырылды да, күйеу жоғары қарай ысырылып, маған екі аралықтан орын көрсетілді.

— Күйеужан, өзің де төменірек ысырыл. Қайын жұртына келгенде күйеу жоғары отырмайды, қалыңдық жоғары отырады,— деді Айжидек деген жеңгем.

— Онда сіздің елде қалың мал төлейтін күйеу емес, қалыңдық болды ғой!— деді Күйекбай.

Айжидек тілді адам еді.

— Шырағым, құдай қосқан жарың болсын десең, сауда-саттығыңды бұл араға әкеліп тықпалама!— деді.

— Қазақта сатып алмаған қатын бар деп естіген емеспін!— деді біздің болашақ жарымыз.

— Шырағым, күйеужан, білгің келсе, қазақта саудагер деген арам сирақ шыққанша бір қыз сатылған емес! Қазақтың "қалың мал" деп алатыны — жасау деп беретінімен түп-түгел қайтарылып отырады. Оның шын аты — екі жақтың да балаларына бөліп шығарған еншісі болатын. Аулыңда бір есі дұрыс ақсақалың болса, әуелі содан сұрап келіп айтыс менімен!— деді Айжидек.

— Мен жыл сайын төлеп отырған малымды ешкімнен сұрамай-ақ білемін.

— Қалқажанның екі құлағындағы екі алтын сырғасы — сенің берген екі құлынды биеңнен екі есе қымбат екенін де білетін шығарсың?

Мен әлі түрегеліп тұрғамын. Екінші жеңгем күйеудің алдына дастарқан жая бастады. Күйеу мені қолымнан тартып қасына отырғызғысы келіп еді, мен шегініп кеттім. Аяғында күйеуден жоғары да, төмен де емес, қарсы алдынан отыруға тура келді.

— Қалқажан, дұрыс отырдың,— деді Айжидек.— Күйеужан түсіне білсе, біріміздің-біріміз жоғары да, төмен де болмайық дегенің емес пе?

Күйеу де сөзден ұтылғысы келмей:

— Еркек — бас, қатын — мойын демейтін бе еді!

— Деуін дейтін шығар. Бірақ мойын болмаса, бас дегенің — мойны жоқ домалақтардың біреуіне ұқсап домаланып жерде жатар еді,— деді Айжидек.

Күйеуімнің "қатын-қатын" деп отырғаны мен, әрине. Менің ойын-тойда ән салып, әркімдердің көзіне түсе бастағанымды білетін болу керек. Мені осы бастан-ақ қатын деген атқа мойындатып, бұқтырып алғысы келетін сияқты. Енді бір рет "қатын" деп қалса, сөз жағаласына мен де түсуге әзірлендім. Ет келді. Еркектер жей бастады. Қыз-келіншектер

сыныксып әлі қолдарын табаққа созған жоқ еді, апамның "Майра!"— деген даусы келді.

— Майра, ойбай, Майра!— деген ащы даусы анық естілді. Мен жүгіре шықтым...

Күйеуге арнап оңашарақ тігілген отау мен біздің үйдің арасы алшақтау еді. Түн көзге түртсе көрінбейтін қараңғы. Апам даусы құмығып шыға бастады. Барымды салып жүгіріп келем... жүгіргенім өнбей келеді. Өзіміздің үйге жақындай бергенімде, ақырын ғана шыққан еркек даусы "Майра!"— деді, мен "Әу!"— деппін. Екі жігіт мені бас салып ұстай алды да, салт атты біреудің алдына өңгеріп берді. Ол бір аты да, өзі де қарулы жігіт болу керек, мені бір қолымен қапсыра құшақтап, оң жақ тізесіне қондырып алды да, шауып жөнеле берді. Үн шығара алмадым. Арт жақтан "болыс, болыс!" деген айғайды бір естіп қалдым. Одан кейінгісі — қатарласа шапқан ат дүбірі... Анда-санда: "Болды ғой жолымыз!.. Арманың жоқ, Майражан!"— деген дауыстарда дұшпандық мазағы сезілмейді. Бір күшті адамның оң жақ тізесінде құшақталып отырған бойым кете бардым...

Кейін естідім, ауылдың у-шуы былай басталып, былай аяқталыпты. Әкем қашанғы әдеті бойынша, "жасиық" деп аталатын, жатар алдында оқылатын намазға әзірленіп аяғын жуып отыр екен. Шешем айран ұйытуға жылытқан сүтін кішкене қазанмен үш аяқ ошақтан көтеріп ала беріпті. Тап осы тұста екі жігіт кіріп келіп: "Уәлиеке, орныңыздан қозғалмаңыз, апай сіз де қозғалмаңыз. Дыбыс шығарманыздар. Өзіңіздің құрметті болысыңыз Тайшыбек сіздің қызыңыз Майраны алып қашып келуге жіберді бізді. Майрадан басқа еш нәрсеңізге тимейміз, дыбыстарыңыз шықпасын!"— депті.

Апам осы кезде: "Майра!"— деп айғай салыпты. Апамның айғайына мен жүгіре шығайын. Екі жігіт мені қаңбақтай қағып әкетіп, ат үстіндегі біреуінің тізесіне қондырып берсін...

— Қызыңды Тайшыбек аулынан ізде! Бізді жіберген сол — болыс, болыс!— деп жігіттер бірнеше рет айғай салып, тартып жөнеліпті.

Бұдан кейінгі күлетін бір қызық жай тағы да Күйекбай күйеу мен Айжидектің арасында болыпты. Айжидек күйеуге:

— Ой, сен немененің қызығына қарап отырсың? Көз алдында қатыныңды біреу тартып әкетіп бара жатқанда, жаның болса қумаймысың!— дейтін көрінеді.

— Он жігітті жалғыз қуатын мен жынды емеспін!— депті күйеуіміз.

— Тым болмаса, атыңа мініп шауып шығып, болысты бір боктап қалмаймысың!

— Бір қатын үшін болысты боқтап басың кетсін деймісің? Мал болса, қатын табылады,— деп бір-ақ қайырғанда, Айжидек жерге бір түкіріпті де, жүре беріпті...

Тау арасын жаңғырықтырып шауып келеміз... Жігіттер бірінен соң бірі маған жақындап келіп:

"Бағың ашылды, Майражан! Құтылдың бір нас өгізден!"— деп құттықтау айтып келеді.

— Ау, жігіттер, мені бағлан қыз деп ойласаңдар, соятын уақыттарың болды ғой!— дедім мен, азырақ наразылық білдіріп.

Мені тізесіне отырғызып әкеле жатқан жігіт аттың тізгінін кілт тартып қалып тоқтатты да,мені оң қолымен көтеріп алған бойы жерге түсті. Басқалары да аттан түсіп, біздің қасымызға үйіріліп қалды.

— Жігіттер, енді Майражанға бетімізді ашып, кім екенімізді білдірейік,— деді мені алып келе жатқан жігіт.

— Әуелі өзіңнен баста!

— Өзіңнен баста, Әсет!— десіп қалды жігіттер. Мен тап қуанып кете қоймасам да, соған жақын бір ыстық лептің тұла бойымды шымырлатып өткенін сезіндім.

— Жарайды, өзімнен бастасам, өзімнен бастайын. Мен — Әсет деген ағаң боламын, Майражан... Одан ар жағын отырып тында... Бірдеме төсеңдерші, жігіттер.— Жігіттер ат көрпе әкеліп төседі. Дөңгеленіп отыра бастадық.

— Жанторсықта іштеме қалып па еді?— Қымыз келді.— Әуелі Майражанға бер...

— Майражан, істің ұзын-ырғасы былай: осы он шақты жігіт — ойымыз бір, ұшып шыққан ұямыз бір, дос жігіттерміз. Көптен бері сенің атың бәріміздің аузымызда болатын. Майра сияқты аспаннан анда-санда бір-ақ түсер қызды бір хайуанға қор қылып беріп жіберіп, қалай отырамыз үйде деп күнде бір айтып қоятынбыз. Бұл — әңгіменің бір жағы. Сені, Майражан, өзімізден басқа тірі жанға қия алмағанымыз. Оның ар жағында осы жігіттер — сырлас достарым ғой. Менің ішімдегіні де біліп жүреді екен. Мына бір жігіттің аты Тастан, осы ит бір күні маған:

— Қашан аттанамыз?— деді.

— Қайда?— дедім.

— Майраны алып қашуға деймін?— дейді байласып қойған уәдеміз бардай.— Осыдан басталып кетті де, біз сені алып қашуға әзірлендік... Алып қашудан бұрын не өзіміз, не көлденең бір сенімді адам арқылы өзіңнің ризалығыңды алмақшы болдық. Тастан екеуімізді болыс шақыртыпты. Болыс бізді ауылдың сыртына алып шықты да:

— Жігіттер, екеуіне екі ат мінгізейін, Уәли ноғайдың әнші қызын маған тартып әкеліп беріндерші,— деді. Біз "ашық ауыз аңқаулыққа" бастық:

— Оның аулы қай жерде болушы еді... Көрген-білген емеспіз...— дестік.

— Сұрастырып тауып аласыңдар ғой. Алдымыздағы сәрсенбі күні — онысы, бүгін — қыздың күйеуі ұрын баратын көрінеді. Одан бұрын қимылдамасаңдар, еңбектерің зая кетеді.

Болыс біздің тырп ете алмасымызға тәңірінің өзіндей сенетін болу керек, осыны айтты да, аулына қарай аяңдап жүре берді.

— Енді сөздің түйініне келейік, Майражан... Өкпелемей, ренжімей тында!

Сені алып қашып келе жатқан — мен, Әсет. Өзім үшін, өзіме жар етуге алып қашып келемін. Алдын ала хабарласа алмағаныма өкпелесең де ренжіме. Уақыт айналымға келмей қалды. Қазір атқа мінеміз. Сенің атың бос жетекте келеді. Мін де, аттың басын қалаған жағыңа қарай бұрып ал да, жүре бер. Бірінші, аулыңа қайтсаң да еркің. "Бұзақы жігіттерді өнеріммен жеңіп, босанып келдім",— десең, саған сенбеген, риза болмаған бір жан болмайды. Ол — сенің қолыңнан келетін іс. Мен өзім не айтқаныңа атша шұлғып бас игелі отырмын. Екінші, болыстың аты болыс. Атыңның басы солай қарай бұрылса, амал қайсы, қарсылықсыз көніп соңыңнан ере береміз. Үшінші, сені жан-тәнімен сүйген бір жігіт, өмірінде қабағыңды бір шыттырмауға ант беретін жігіт қасында отыр... Кәні, атыңа мін де, бастай бер бізді...

Түнде түстей алмадым — күрең бе, торы ма, әдемі бір жарау ат менің алдыма тосыла берді, міндім де:

— Ал, жігіттер, баратын жағымыз қайсы еді, жүріңдер!— дедім. Әсет менімен қатарласа берді, жүріп кеттік...

* * *

— Мен қазақ әйелінің басынан өтпей қоймайтын дәуірлерінің бірде-бірін өз басымнан түгел өткізген емеспін. Үй ұстаған әйел болғаным жоқ, аналық көргенім жоқ. Жасым әлі "қырық қайда, біз қайда!" дейтін шамадан аспаса да, бұл екеуінен үмітім де жоқ.

Өз басымнан өтіп келе жатқан өмірімнің үш кезеңі бар ғой деп ойлаймын. Ол кезеңдерімнің екеуі ерте басталып, мәңгі-бақи оралмастай ерте аяқталып қалды. Енді бірі — ойға сыймастай ерте басталса да, өзімнің өміріммен бірге аяқталады-ау,— деймін...

Майра соңғы бір сөздерін айта беріп сонша мұнды түрде езу тартқанда, көзіне ие болу қиын-ақ екен. Домбыраны сағалығынан басып отырған саусақтары екі ішектің бірін "дың-ң!" еткізіп қалды. Кейін еске түсті — өз жайын айтып отырғанда сорлы әнші әйел ылғи осылай домбырасын "дың!" еткізіп қалады екен. Әттең, ол "дыңның" не айтатынын біз ұғынбай да ойланбай кете барыппыз. Бізді ойландырғысы келмегендей Майра әңгімесін тез жалғастырып кетті.

— Он жеті жасына дейін Майра қыз,— деді Майра,— Қыз. Содан кейін жыл жарым келіншек... Оның бер жағы осы күнге дейін үзілмей келе жатқан жесір жүрген әйел... Апаларыңның бұл жайы қалған өміріне өзгеретін емес.— Домбыра шегі тағы бір "дың!" етті.— Дың-ң!..

— Қыз кезімді біраз айттым ғой деймін. Ол бір алаңсыз өткен кезім екен. Дүниеде бақыт дегеннің барын кім естіген. Жастық шағыңнан артық бақыт бар деймісің! Мына жігітпен бақытты болам ба, жоқ па деген ой күйеуімді көргенде есіме түсті. Оған дейін күн санап түрлене түскен даусымнан, құлпыра түскен әнімнен басқа, құдайға аян, ойым болған емес. Қараөткел, Қарқаралы, Баян, Кереку топырағында болатын ойын-тойлар — түгел менің "Саржайлауым" болатын. Сол армансыз, алаңсыз кезім бір кешке аяқталды да қалды. Онысына өкіндім десем асылық болар. Өкінген жоқпын, бақытыма бақыт қосылғандай қуандым! Оның аты — Әсет еді. Әсет... Дың...

Келіншек кезім екі жаз, бір қысқа әрең-әрең жетіп үзіліп кетті. Әсеттің аулына түн ортасы ауған кезде жеттік. Ауыл ұйқтамапты. Алтыбақан құрулы, қыз-бозбала, үлкен-кіші — бәрі сол жерде. Жалыны аспанға шапшып лаулап жанған от. Бұл оттың жарығын мен алыстан көргенмін.

— Біздің ауылдың оты!— деген Әсет.

Жақындап келген соң қарасам, от жалпақтығы үй орнындай, биіктігі кісі бойы тастың үстіне жағылған екен. Арша мен қарағай иісі — дүниедегі ең қымбат саналатын жұпар иісіне бергісіз — аңқып тұр.

Әлдекімдер бізді аттан түсіріп алып жатыр. Жас жігіттер қыздарға қосылып Әсет екеуімізге "Ау, жар" айтады. Біз оны шын көріп бас иіп тұра қалсақ, олар қоя қойып, мәз болып күліседі. Бір-екі әйел менің басымдағы бөркімді жұлып алып, басыма шәлі жауып жіберіп "Беташар" айтып жатыр. Бұлары да ойын екен.

Өзің, жатып байыңды
Түр-түрлама, келіншек.
Қаптың аузын бос түр деп,
Күрт үрлама, келіншек...

Лаулап жанған жұпар иісті от?.. Жастардың ойын-күлкісі... Әсет екеуімізге шашу шашып, бақыт тілеп тұрған шешелер мен иек сипап бата беріп тұрған аталар... Барлық көздерден қуаныш төгіліп тұрғандай! Осының бәрі біріне-бірі қосылып, мені бауырмалдық, бақыт құшағына орап алды да кетті. Нағыз өз аулыңа жаңа келгендей, нағыз бірге туған бауырларыңды жаңа тапқандай, теңеуі жоқ қуанышқа шыдай алар жүрек керектігін мен өмірімде бір-ақ рет осы жерде, осы оттың қасында сезіндім. Көзім осы оттың жарығында дәлдеп бір түсіп кетіп еді — Әсет те жігіттің жанып тұрған маңғазы екен-ау!..

Ертеңіне мен кештеу оянып едім. Қасымда Әсеттің апасы Шәрбану отыр екен. Мен оған еркелегім келіп кетті. Кеудесіне қарай оң қолымды создым. Шәрбану менің басымды жастықтан көтеріп алып, өзінің тізесіне салды. Мен бүкіл арқа жағыммен түгел Шәрбанудың қолтығына кіріп кеттім. Шәрбану мені аяқ қимылымен тербетіп, сол қолымен құшақтай отырып, мені қашан көргенін, ән салғанымды қашан естігендерін айтты.

— Жігіттер бүгін Қоянды базарына барамыз десіп жүр, сен шаршап қалған жоксың ба?— деді бір кезде.

— Мен де барамын ба?

— Екеуіміз де барамыз. Атқа мінбегелі көп болып па еді?

— Былтырдан бері атқа мінген емеспін. Барлық денем сынып қалғандай. Мен бүгін атқа міне алмасам керек...

— Онда жат етпетіннен! Мен сені біраз сылап-сипап берейін. Қалай құр аттай болмас екенсің.

Шәрбанудың темірдей саусақтары, мамықтай жұмсақ алақандары желкемнен бастап башпайларыма дейін умаштап, ысқылап, уқалап илеп, сылап-сипап әлденеше рет қайталап шықты. Жұдырықтары омыртқаларымды бойлай сыдырғанда дүр-дүр еткені естіледі.

— Болды. Далада сені қыздар күтіп жүр. Суға түсіп келіңдер!

Он шақты қыз-келіншек суға түстік. Қазақ әйелі осы күнге дейін суға тыр жалаңаш түседі ғой, біз де солай шомылдық. Бұл — бай ауыл болмағанымен, әлдеқандай өзіндік дәстүрі бар, таза тұратын ауыл болу керек. Әйелдердің денесінде тырнақ таңбасы да, қотыр таңбасы да жоқ. Тізелігіне дейін дене бітімі де сұлу, тізеден табанға дейін салт өмір жіліншіктің бұлшық етін сыртына қарай ойыстырып, өзін аздап иіңкіреп жіберген.

Түс ауа Қояндыға қарай жүріп кеттік. Кешегі тобымызға Нәзір дейтін күйеуімен Шәрбану қосылды. Қояндыға күн бата жете бергенде-ақ қызыққа кездестік. Базар көшесіне

кірген соң бәріміз бірге қатарласпай, жасы үлкен Нәзір бастаған бес-алты салт алдымызда, біз екі әйел бір топ жігіттермен кейінірек келе жатқамыз. Ұзамай алдыңғы тобымызға әлде қай жақтан шауып келіп жолығып, қайта шауып кеткен үш жігітті көрдік. Одан кейін екі-екіден келе бастады...

Әсет ат басын тежеп бізге қосылды.

— Қызық болып барады, Майражан. Біздің жайымыз Қоянды базарына түгел тараса керек. Бізді қонақ етеміз деп жол тостырып қойғандар бар сияқты. Шәрбану, сен білетін едің ғой, қайсысына барғанымыз дұрыс болар екен?

Әсет үш-төрт адамның атын атап еді, Шәрбану ұнатпады.

— Олардың бәрін де қоя тұр, Әсет. Бұлар Тайшыбектің қарсыбектері мен тойшыбектері шығар... Бүгінше осы арадан төрт шақырым жерде Ырысалдының аулы бар, сонда қонып шығайық та, ертең бос тұрған бір-екі үйді жалдап алармыз. Бос үй көп болады мұнда.

Бұл Қоянды базарының қайнап тұрған кезі еді. Сібірде адамның жанынан басканың бәрі табылады дейтін базар осы. Сауда дүниесінде адамның жаны, жүрегі, ар-ұяты бар-ау деп ешкім ойламайтын да, сұрамайтын да. Орынбор, Омбы, Селебе, Қорған, Қызылжар, Қазан, Ташкент саудагерлері арқылы дүние жүзінің сауда бұйымдары да көп келіпті, "Мак-кормик"— шөп машинасы, "Зингер"— іс тігетін аяқты машина, велосипед, грамофон... Тігулі басқаша асыл киімдер... хош иіс сабын, опа-далап, айна-тарақ...

Көше-көше магазиндер.

Қазақ даласының барлық төрт түлік малы, барлық ақ үйлері, барлық еркегі осында көшіп келгендей. Талды өзенінің бойында бір көш жер сол ақ ауылдар, отарлы малдар. Осы өңірдегі бес-алты болыс елдер түгіл, Қарқаралы, Шыңғыстау арасындағы елдердің байлары мен саудагерлері, болыстары мен билері түгел осында сияқты. Олар барлық бәсекелері мен бақастық бақталастықтарын, көре алмау — күншілдіктерінің бірін қалдырмай ала келіпті.

Әсеттер базардың орталаған кезінде келіп, екі киіз үй жалдап алып сонда түскен. Таңертең Майра мен Шәрбану Талды өзеніне барып жуынып келе жатыр еді, ақ жал күрең ат жетелеп келе жатқан салт аттыны көрді. Жетектегі жаратып жүрген ат болу керек, ойнағысы келіп сылаң қағып келеді. Басқа малды білмеймін, маған, әйтеуір, жылқы баласы өзінің дене сұлулығын сезінетіндей, сол сұлулығын сақтай қозғалатындай көрінеді. Аттың жалы мен кекілі таңертеңгі қиғаштай түскен күн көзіне шағылысып, күмістей жарқылдайды.

— Мұндай да сұлу жылқы бола береді екен-ау, Шәрбану апа!— деді Майра.— Сататын болса, мені сатсаң да осы аттан айрылма дейінші Әсетке. Әсет!..

Киіз үйдің қасында жігіттерімен қалжыңдасып тұрған Әсет "Әу!" дегенше, ақ жал күрең Майраның алдын орай тұра қалды.

— Майра қарындасым!— деді ақ жал атты жетелеп келген жігіт.— Мынау ақ жал бесті — Беке ағаңның былтырдан бері мойнында жүрген берешегі екен. Кешіктіріп алғанына кешірім сұрайды Беке ағаң. Ат сіздікі, міне, шылбыры.

Майраның атқа қызыққаны сонша екен, әдеп сақтап болса да, алмаймын деген жоқ, шылбырға жармаса кетті.

— Беке ағаң Майражанның бұлбұл даусы Қоянды топырағында бірінші рет біздің үйде шыкса екен деп тілейді. Бүгін түскі тамаққа конаққа шақырады,— деді жігіт.

— Беке ағаның үйіне өзім де ең алдымен кіріп шығармын деп ойлап едім,— деді Майра. Елші жігіт шоқытып жөнеле берді.

Алтынсыз, күміссіз, сүйексіз, салпыншақсыз, сылдырмақсыз жасаған былғары ер-тоқым, қала қолынан шыққан қос нокта, биші қыздың киіміндей сұлу денелі жарау атқа сонша жарасымды екен. Аттың өзі де көз тиердей сұлу денесін көз алдыңа түгел тосып, ойнап тұр.

— Мен Татьянаның әнін осы Беке ағамнан үйренгем. Көп қайталатқаным жоқ-ты. Сырнайға қосып, өзіне айтып бергенімде Беке ағаң:— Қыздың әнін қызға айтқызу керек екен-ау... Мен өзім бұдан былай бұл әнді айтпайтын болармын,— деген.

Әсет жігіттерімен менің қасыма келді.

— Беке ағаң жіберіпті,— деді Майра. Одан арғы жағын Әсеттің өзі де білетін.

Қан жайлау, қан сорпа той еді. Балуандар күрескен, бәйге де өткен. Содан кейін Майра ән салғанда, қалың жұрт тарай алмай қойған. Той иесі Бекенің жамағайыны Берсен деген кісінің Майраға жасаған сыйлығын олқы көріп, өзі де бұрын ән салған, балуанға да түскен серілеу адам Беке: "Майражан, атың менің мойнымда",— деген.

Мынау ойнақтап тұрған сол ат...

Бекеден кейін шақырушылар да көбейді. Бірінен-бірі асыра берген сыйлықтар да көбейді.

— Келесі жылдарым да осылай өте берді,— дейді Майра.— Мен ән салмай отыра алмаймын, ел маған ән салғызбай отыра алмайтын болды.

Қоянды базарының ертең жабылар күні. Тайшыбек болыстан бір суық хабар келді. Бұған дейін әр үйде қонақ

бола жүріп, онымен екі рет кездескеміз. Әсет екеуі тіс жарып, тіл қатысқан жоқ-ты. Мен болса-болмаса да. Таң ата тағы да Беке ағайдың үйінен қайтып келе жатыр едік, алдымыздан екі салт атты көлденеңдей берді. Бізге арқан бойы жақындап келіп тоқтады да:

— Әсет, мойныңды бұра кетші,— деді біреуі. Әсет соларға бұрылды. Біз Шәрбану екеуіміз, тұра қалдық. Ұзамай Әсеттің: "Өйтіп ұятқа қалмасын!"— деп күлгені естілді.

Тайшыбек болыс ұялмай-қызармай маған Беке ағаң берген ақ жал атты сұратыпты.

Әсет ел ішінде аман-есен отырғысы келсе, ақ жал атты маған берсін. Маған алып-қашып әкеліп берем деген қызды өзі зорлап ұстап отыр. Ақ жал атты берсе, ол айыбын кешіремін. Қызда да жұмысым болмайды,— депті.

Бұл енді қазақ даласындағы күштілердің қисынсыз зорлығы. Болыстың көңілі ауып, зорлықпен алдырмақшы болған қыз сүйгенімен кетіп қалса, сол болысқа айып төлеу керек екен. Менің көзім түскен қызды менің рұқсатымсыз алып кеткені үшін Әсет балуанның айыпқа төлеген аты деп, Ақжал күреңді ақ үйдің белдеуіне байлап қойса, болыстың беделі қандай көтерілмек! Осындай қылықтар ғой болыстың атақ-даңқын көтеретін!..

Біз болыстың ызғар көрсеткенін елеген жоқпыз. Елге жеткенше әлденеменеге байланысты есімізге түсіп кетсе, күлісіп келдік. Езу тартқаны болмаса, Шәрбану жарыла күле қоймай келе жатқан. Мен оны шаршаған ғой дегенмін. Ауылға жақындай бергенде ол ұзақ-сонар қауіп барын айтты:

— Ел-жұрт білетін Тайшыбек осымен тоқталып қалмайды, жігіттер. Ұзамай тағы бір белгі берер. Сақ жүріңдер!— деді.

— Ол — басып озғаның түгіл, алдынан кесіп өткеніңді көтермейтін адам.

Тайшыбек көп күттірген жоқ. Екі жұмадан кейін ауылнай келді.

— Әсет, сен маған өкпелеп жүрме, болыс жұмсайды, ауылнай орындайды. Он жылдан бері мойныңда отыз сом недоимке жүр екен ғой. Соны әкеліп төлесін деді болыс. Содан соң, паспортсыз жүрген көрінесің ғой?

— Содан соң?

— Содан, біреудің қызын тартып әкетіп, еріксіз ұстап отырсаң керек... Приставқа өзіңді де, тартып әкеткен қызыңды да болыстың ортағына алдырып, жауапқа тартсаңыз екен деген қағаз да кетейін деп жатыр...

— Тағы да бар ма?

— Бар. Алып қашып кеткен қызына қалың мал төлеп қойған адам бар екен. Оның малын да қайырып беретін боларсың.

— Тағы?

— Болысекең тағысын тағы да ойлануда ғой деймін...

Ауылнай бізбен жылы қоштасып жүріп кетті. Бізге деген достығы аңғарылып тұр. Бірақ болыспен арамызға арашаға түсер шамасы да жоқ.

Болысымыз бізді бір күн тыныш отырғызбауға бел байлағанға ұқсайды. Шәрбану — бәрімізден ақылды адам.

— Әуелі екеуіңді де жаяу қалдырады. Ол — ұры ұстайтын адам. Терістаңба, Адырбай, Демесін деген үш ұрысы, құдай біледі, біздің ауылдың ойы-қырын тіміскілеп жүр...— деді.

Бірер жеті аз ғана ауыл күні-түні күзетте отырды. Бір күні ауылдың екі аты жоғалып кетті. Бұл — Әсеттің өз аулы емес. Жездесі Нәзірдің аулы болатын. Бұлардың күйзелісі бізге қатты бата бастады. Бір күні әнеукүнгі ауылнайды ертіп болыстың поштабайы келді. Атынан түспей тұрып "Әсет!" деп айғай салды поштабай. Әсет далаға шығып амандасты, сәлем берді. Біз Шәрбану екеуіміз босағадан сығаладық. Әсеттің түсі тым ширақ көрінді.

— Ей, сен, болыс шақыртқанда келмейтін кімсің!— деді поштабай.

— Сенің болысың мені шақырта алмайды. Мен бұл болыстан шығып кеткенмін,— деді Әсет.

— Қашан?

— Былтыр.

— Қайда кеттің?

— Казак-орыс болып кеттім.

— Қай қалаға кеттің?

— Онда сенің жұмысың болмасын.

— Бұл ауылда неге жүрсің?

— Жездемнің үйінде қонақ болып жатырмын.

— Болыс сенің қылжағыңды көтермейтінін білетін шығарсың?

— Болыстың қылжағын мен де көтергім келмейді.

— Солай де!

— Иә, солай!

Поштабай атын тебініп қалып жөнеле берді.

Поштабайлар кеткен соң біз Әсетті ортаға алдық.

— Ойының ба, шының ба?

— Шыным. Бұлар бізге күн көрсетпейді. Күні-түні өзімізді-өзіміз күзетіп қалай күн көреміз? Осы ауылға да қанша обал болайын деп тұр. Тезірек кетейік бұл ауылдан.

— Қайда кетеміз?

— Не Желтауға, не Балағашқа!

Еркектер күмілжіп қалып еді, Шәрбану бірден көнді.

— Болыстың қорлауына көнгенше шоқынып кеткен жақсы. Бұлар Майраны жауапқа шақыртып, ит әуреге салады. Мазақтайды, қорлайды. Тезірек орыс арасына барып қоныстансаңдар, Тайшыбек болыс төбеге ұрған мысықтай жым болады,— деді.

Белағаш казак-орыс станицасы екен. Жіңішке ғана өзеншені екі жағынан да бойлай салынған. Қаладан төменірек алпыс-жетпіс үйлі "қырық ру" қазақ жатақтары бар. Бұл сорлылар қазақ болыстарына қарайды. Өз айтуларына қарағанда, болыстарының зорлық-зомбылығынан құтыла алмапты.

Әсет бір-екі күн толқып жүрді де, казак-орыс станицасының тұрғыны болып жазылып, жаңа паспорт алып келді. Екі бөлмелі үй сатып алдық. Бізге жер беріпті. Шөп шаптық. Менің сырнайым көрші шөпшілер үшін үлкен көңіл ашар болды. Онай үйлесіп, достасып кеттік.

Қысымыз ойлаған шамадан анағұрлым жақсы өтті. Күйекбайдың дау-дамайын бітіріп, менің әке-шешемді көшіріп алдық. Орыс пен татар қылжалақ-қалжың ән-күйлерін мен бір естісем болады, өздерінен кем ойнаған емеспін. Қазақтың ойын-тойларымен бірге Әсет екеуіміз казак-орыс ойын-тойларына да көп шақырылатын болдық.

Келер жылғы Қоянды базары мен үшін үлкен мейрам болып өтті. Өзіміздің үйді көшіріп апарып тіккеміз. Алдымен Беке ағаңды өзіміз қонақ еттік. "Қанша адаммен келсеңіз де өзіңіз біліңіз, тай союлы, сары қымыз сапырулы",— дедік. Бекең бес болыс, он екі би алып келіпті. Мен түн ортасы ауғанша ән салдым. Үйде қонақтар, үй айналасында Қоянды базары түгел деуге болатын еді. Базар отыз күн болады екен, мен отыз күн ән салдым. Өмірімде бұдан артық қызықты күндерім болған емес. Әсет екеуіміз қол ұстасып барамыз. Ол кезде қолтықтасу дегенді қазақ баласы білмейді, қол ұстасып қайтамыз. Кейде қайтып келе жатып тағы ән саламыз.

Беке ағаң шақырған күні жұрт мені Тайшыбекке шығарған өлеңіңді айт деп қысталады. Өзімнің де айтқым келіп жүретін, іркілгенім жоқ. Тайшекең біздің жұртымызды иіскелеп қалғанда не тапты екен дегенім де бар еді, тыңдаушыларым соны "тоғыз саққа жүгіртіп, тоқсан рулы елге" таратып әкетті.

Қоянды базары өткен соң, казак-орыстар көп ұзамай шөп шабуға шықты. Біз де шықтық. Аз ғана жерімізді бір жұмада шауып, үйіп-жиып болған күні кешке көрші шөпшілерді шайға шақырғамыз. Қымыз, шай. Әрине, гармонь. Орыстар

да еркек-әйелі қосылып өлең айтты, биледі. Әсет екеуіміз де өлең айттық. Бір кезде орысша "ұры, ұры!" деген әйел даусы ашы естілді. Еркектермен бірге мен де жүгірдім. Ақжал ат ноқтасы басында арқандаулы тұрған. Мен ұры келсе Ақжал атқа келеді деп ылғи түйсіктеніп жүретінмін. Әсет екеуіміз қатар жеттік. Бір еркек пен бір әйел ұмар-жұмар алысып жатыр екен. Ақжалдың шылбыры әйелдің қолында сияқты. Мен шылбырға жармастым. Әсет жігітті әрірек сүйреп әкетті. Мені сүйсіндірем деп Әсет менің көзімше ешкімге күш көрсеткен емес-ті. Әріректе шаба жөнелген қос аттың дүбірі естілді. Ұрының ат ұстап қалған серігі болу керек. Қолға түскен Тайшыбек ұрыларының бірі екен, оны орыстар қалаға айдап әкетті.

Мен орыс тілінде "бір сүйер" деп аталатын адаммын. Қазақ тілінде оның аты жоқ. Аты жоқ болса, өзі де жоқ болғаны шығар. Сүйген жігітім біреу-ақ болды — Әсет. Жан болып өз тіршілігімде сүйгенім — ән. Өмірімнің сәні де, мәні де — осы екеуі. Сол сияқты аттың да біреуін ғана жақсы көрдім — ол Ақжал. Шылбырына ұры жармасып жатқан Ақжал есіме түсіп кеткенде, әлі күнге дейін тұла бойым дір ете түседі.

Сол жылы күздігүні Әсетті әскерге алып кетті. Үлкен соғыс басталғанын жаздыгүні естігеміз. Казак-орыстың жастарын бірден сыпырып әкеткен. Екінші ме, үшінші ме, әйтеуір, бір кезекте Әсет те алынды. Содан бері, міне, он бір жыл мен жесір қалған әйелмін. Әсеттің әйелі болған кезім екі жаз, бір қыс — бір жарым жыл.

Осы тұста домбыра тағы бір "дың" етіп қалды.

— Ері майданға алынғанда жыламаған әйел болмайды. Бұл жағын айтпай-ақ қояйын... Әсет майданға алынғаннан кейін екі жыл бойы Қоянды базарынан қалмай жүрдім. Баяғы Шәрбану, баяғы Нәзір, баяғы Тастан... Бірге барамыз. Бірер жылдан кейін Қоянды базары жабылды. Мен де ең көп тыңдаушыларымнан айрылдым.

Бұл кезде казак-орыс әйелдерінің күнде біреуі "жесір қалдың" деген қағаз алып тұратын. Бір күні менің де кезегім келген екен, мен де алдым... Нағыз жылаудың кезі осы да...

— "Дың-ң!..."

— Мен он бір жыл жесір отырмын дегенде, Әсеттен кейін күйеуге шықпаған екен деп қалмандар. Бір емес, екі рет шықтым. Бірақ екеуін қосқанда бірге тұрған күндерім тоғыз айға толмайды. Тидім де айырылдым. Мен "бір сүйер" адам екенмін. Жаңа тиген күйеуімнің үйіне кіре бергенде, Әсет есіме түседі де, жаңа күйеуімнен безіне бастаймын. Оның үстіне алғаш кездескенінде әп-әдемі, есті болар-ау деген

жігітім екі күннен соң маған жақсы келін болуды үйрете бастайды. Үлкендерге тізе бүгіп, сәлем ету керек екен. Үй ішінде от орнынан жоғары шықпау керек екен. Тезек теріп, сиыр сауып, өгіз арбамен су әкелу келіннің міндеті екен. Өзін-өзі құрметтейтін ауылда сырнай тартып, ән салу деген ұят екен. Мен шақырған ойын-тойларға да бара алмайтын болдым. Мен мұндай келін бола алмадым...

Аяқтап келгенде, құдай мені енді қайтер екенсің деп сынағысы келгендей сезіндім. Малға сатылатын қазақ қызы қалай жалғыздыққа шыдар екенсің, қалай бір боқмұрынға тимей кетер екенсің деп қарайтын сияқтанды. Сол ерегіске апаларың да шыдады. Әнімен ғана қалған жайы бар.

Мен сорлы өзгесіне көнсем де, домбыраммен ән салуға жасалған бөгетке көне алмадым. Ән — менің бар өмірім. Мен ән салғанда, тыңдаушы жұрттың жүзінен төгілген қуанышты көргенде, сол жұрттың бәрінің алақандарында тербеліп отырғандай сезінем. Әншіге одан артық не керек? Маған бақытты бол деу — тыңдаушыларың көп болсын дегенмен бірдей. Артық та емес, кем де емес.

Майра апамыздың ең бақытты кезеңі — ән салып тұрған кезі екен...

— Жалғыз қалған жылдарымда мені пірімдей қолдаған аты қазақтан екі-ақ адам болды. Біреуі — Беке аға. Екіншісі — әйел. Әйел менің өміріме не бары бір-ақ рет араласты. Сонысы бүкіл өміріме серік болып келе жатыр. Тағы да сол Қоянды базарында мені Тәуекел деген болыс қонаққа шақырып еді. Мен сырнайым иығымда, азырақ кешігіп келгемін. Үй толы болыс-билер екен. Бірден Бекеңді таныдым. Оған таяна ірі денелі, еркек пішінді, орта жастардағы әйел отыр екен. Одан әрі болыс-билердің арасында күрек тістері астыңғы ернін қапсыра басып ырсиып тұратындықтан суырға да ұқсап кететін Тайшыбекті оңай таныдым.

Үй иесі Тәуекел болыс орнынан тұрып, Беке аға мен екі арадан орын көрсеткен ишаратын істеді. Мен солай қарай беттеп едім, әлгі әйел Беке ағаға қарап:

— Беке, сен әрі ысырылшы. Майра менің қасыма отырсын, — деді.

Мен сол апайдың қасына отыра бергенде: "Енді Қыдыралыны шақырып әкеліп төрімізге отырғызу ғана қалды ғой. Жеткен екеміз арманымызға!"— деді бір еркек даусы. Мен ішімнен Тайшыбек шығарсың деп ойлап едім, сол болып шықты.

— Әй, сен, Тайшыбек қарақшы, не оттап отырсың?— деді әйел ірі денесімен оң жағына қарай еңсеріле бұрылып.

— Ойбай, Ақ-келін апа, сізге емес, Тәуекелге ойнап айтып жатырмын,— деді Тайшыбек.

— Кімге айтсаң да, кімді қорлағың келіп отырғанын білемін. Сенің қырсығыңнан Әсеттей арыстанымыздан айрылдық. Сен қарақшы Майраның жалғыз атын ұрлап әкелуге жұмсаған екі жігіт түрмеде отыр...

Әйел ағытылды кетті, ағытылды кетті... Ар-ұяты бар адамды өрт бұлай өртей алмаса керек. Оның барлық айтқанын мен айта алмаймын, әрине. Ең аяғында: "Енді Майраның маңайына жуып көрші, алдыңғы сайлауда өзің не көрер екенсің!"— деп тоқтады.

Әйелдің құтырынған дауылдай соғатын күші барын мен бірінші рет көріп отырмын. "Шіркін-ай,— деймін ішімнен,— әнді де осылай дауылдата салар ма еді, әсіресе біреумен қақтығысқанда!.."

Мен қасына келіп отырған соң, Ақ-келін апай енді аз-кем жұмсағырақ сөйледі.

— Болыс болып сайланарда бермейтін уәделері жоқ, түге. Сайланып алған соң аспанда құдай барын, ел-жұрт алдында абырой-ұят барын бәрі де ұмытып кетеді.

Содан кейін маған бұрылып:

— Майра балам, мен де өзіндей талай тамұққа түсіп шыққан адаммын. Қазақтың өсек-аяңынан жаман тамұқ жоқ. Аяғында елдің осындай куларының бәрін жеңіп, Ақ-келін атандым. Бұл — менің өз атым емес, баяғыда бір ауылдың Ақ-келін деген келіні болған екен. Болыс сайлауында сол келін бір болыс елдің бар еркегін жеңіп, болыс болыпты. Аса қадірлі адам болса керек, ол өлгеннен кейін болыстың атын "Ақ-келін болысы" деп атапты. Сол осы күнге дейін сақталып келеді. Еліміз маған да сол атты берді...

Осы Қоянды базарының үстінде ояздық сот мүшелігіне екі би сайлау съезі өткен екен. Сол екеудің бірі болып, жиырма бес жасынан болыстық би сайланып келе жатқан осы апай.

Ақ-келін апай маған: "Әйелмін деп ығыспа, өленді топандай қаптат, әнің аспанға өрлесін",— дейтін секілді. Мен ол кісіні осылай түсіндім. Содан кейін әндеріме асау лептер қосыла бастады.

Дың-ң!...

БІРІНШІ ФОНТАН

Асанбай үйіне амалсыз қайтып еді. Мұнай бұрғышыларының екі кезегін бірге өткізіп, үшінші кезек басталғаннан кейін қайтты. Қауырт күндер өтіп, қауырт

сағаттар басталған кез еді. Түнгі сағат төрт болып қалған екен, амалсыз қайтты.

Тәулігіне үйіне бір соқпасына амалы жоқ. Ол үш кезекті тұтас өткізіп қайтса да келіншегі Ажар кірпік қақпай күтіп отырады. Жиналған төсек бұзылмастан тұра береді. Соның салдарынан болу керек, босанғалы төрт ай болған жас әйелдің сүті азайып барады. Төрт айлық Телғараны тамаққа көшіруге жақын жүр.

Асанбай үйіне кіріп келгенде, дудырап кеткен ұзын қара шаштарын аппақ шаң басып, қысқы аязда ұзақ жолда кездесер ақ бас қара бура сияқты еді. Қою біткен қаскірпіктерін, жарқабақтан құлай түскен дөңкес мұрынның екі сайын, бет-ауыздың саяң-ояндарын түгел ұлпа шаң жауып кетіпті. Көлегейсіз жарқыраған жалғыз шам есіктен кіре берген Асанбайды ылғи осылай көрсетеді.

Айлап, апталап құшағында болмайтын жұбайын осындай айбынды түрде көру жас Ажарға күнде бір жаңа қуаныш әкелгендей болады. Бар қызылы бетіне шығып, кішірек келген қара көздері қара көк нұр төгіп, ерекше жарқырап кетеді. Оның ұйтамай күтетіні де Асанбайдың осы бір жаңа кескіні, айбарлы кескіні сияқты. Қысқы аязда қырау басқан ақ бас қара бура ызғарлы-ақ емес пе!.. Қырдың қызы осы бейнеге қызыға қарайды.

Ажар атылып келіп Асанбайдың мойнына асылды. Асанбай оны бір қолымен ғана көтеріп алды. Қыз мүшесі бұзылмаған, белі әлі жіп-жіңішке, құмырсқа бел қалпында.

— Тағы да ұйқтамапсың ғой?

— Ұйқы келмесе қайтейін? — деп, Ажар жұп-жұмыр қоңырқай саусақтарымен Асанбайдың шаң басқан шашын астан-кестен етті. Өзінің шөмеле шашын да шаң басып бара жатқанына қарар емес. Шаң басқан айнаны сүрткендей, Асанбай қашан өз кескініне келгенше, бет-аузының шаңын бұрқырата берді, бұрқырата берді. Енді қып-қызыл еріндер ернеуіне аппақ шаңнан қақ тұрып қалған қалың еріндерге қадалғалы келеді.

Маңғыстау шаңы күрпілдеген ұлпа шаң. Ондай шаң Қызылорда да, Түркістанда да жоқ. Бұл бұрқылдаған ордалы шаң, қопарылма, қордалы шаң. Екі машина бірінің ізімен бірі жүріп кетсе болғаны, атом ракетасы атылғандай бұрқыраған шаң аспанды белдеулеп әкетеді.

Кең далада құйын да көп. Шиырылып тік шаншылған шаңды ұршықтай иіріп, ойды-қырды кезеді де жүреді.

— Ал, енді жуын, шай әзір, — деді Ажар. Бірақ өзі тамақ столына бұрылмастан иттің үйшігіндей ғана кішкене бөлмеде тығылып тұрған төсекті әзірлей бастады.

Маңғыстау мыңғырған қала болар кезі әлі алда. Ол кезде мыңдаған мұнай бұлағы атқылайды. Әзірше Асанбай инженердің тұрғын пәтері жұпыны ғана бір бөлме, бір үйшік, екі адам соқтығысып өтетін тар ғана бір коридор. Шөлейт далаға, шаңды далаға салынған уақытша баспаналар саңылауы көбейіп қаңсып тұр.

Асанбай жуынып-таранып стол қасына жақындағанда аралары ашылып кеткен тақтай еденді сықырлата басып кәнігі бұрғышы Бейсетай карт келді. Ол әлгінде ғана екінші кезек біткен соң үйіне қайтқан.

— Ұйқы келмей қойды, Асанжан... Ұрсып жүрмесең, үшінші кезекке де барғым келіп еді... Бүгін үйде жата алар емеспін, — деді Бейсекең.

— Неге жата алмадыңыз, Бейсеке? Түн ыстық па, әлде Әйнел апайдың төсегі ыстық па?

— Таракан мен тараканшаның сыбырласқаны дамыл берер емес...

Асанбай қарқылдап күліп жіберді. Бұл барақтарда таракан да көп. Бейсекенмен пәтерлес Тараканов деген шофер де тұрады... Әлдеқайдан пайда болған, қазір сатушы болып орналасқан әйел бар. Екеуі де әдепсіздеу, екеуі де беймазалау. Бейсекең "біздің үйдің тараканы түн бойы газет оқып шығады" деп бұрын да талай айтатын. Қазір соның екеуін де астарлап айтып тұрған сияқты.

— Мен бірдеме білсем, бүгін ұйқтаған адам бар қызықтан құр қалады. Ұрыспасаң болды, мен кеттім, — деді де ерке шал еденді солқылдата басып есікке қарай беттеді.

Қызық сағаты соққалы келе жатқанын Асанбай өзі де жақсы сезінеді. Ол сондықтан да кезек біткенді көзімен өткізіп, үйіне амалсыз оралып жүр. Кәнігі бұрғышы мұнай тамырын баса біледі, әрине, инженер Асанбай да өз есебіне күдіктенген емес. Бірақ, жүйке тамырларың ширығып тұрған кезде шың еткеннен шытынып қалатының бар емес пе, Асанбай тамаққа отыра беріп қайта тұрды да:

— Бейсеке, тоқтай тұрыңызшы! — деді.

Бейсекең столға жақындай келіп, жастықтай көмпиіп піскен күрең бауырсақтың біреуін қара май сіңген күс-күс саусақтарымен ала беріп:

— Пісмілда... — деді.

— Бейсеке, сіздікі жалпы дүрлігістің буы ма, болмаса, бұрғы бірдеме айта бастады ма?! Сіз жана ғана соңғы кезектен босап едіңіз ғой.

— Бұрғы айтты ма, әйтпесе өзің аңғартып жүрмісің, әйтеуір осы шыңыраудың босанар сағаты иек артпада тұр. Бұрғының салмағын ауырлата түскеніне қарағанда менің

кезегімде босанып, осы май шыңыраудың кіндік атасы боламын ба деп едім, бұйырмады. Шіркін, май бұлақ аспанға шапшып атқыласа келіп, атқыласа келіп!... Өзіңді аспанға бірге ұшырып әкетсе де арманың болар ма еді.

— Ойбай, ақсақал-ау, мұнайды атқылатып алсақ, құлағымызды кесіп алады ғой! Біз атқылатпауды күзетіп жүрген жоқпыз ба?!

— Жоқ, атқыласа екен! Маңғыстаудан атқылаған мұнай аспанға бір шықса екен! Бұған дейінгі шыңыраулардың бәрін оп-оңай бұқтырып ала қойдыңдар, тым болмаса, біреуі атқыласын да! Жұрт көріп, аузы ашылып, екі көзі аспанда, бір мәз-мейрам болсын да! Содан соң сал келіп айғайды, бас келіп бәлекейге! Киносы да келеді шауып, жазушылары да келеді ұшып! Әншілер де құлағынды сарсытатын болады!

— Жоқ, Бейсеке, сіз қауіпті адам болып шықтыңыз!..

Сыр алысқан карт бұрғышы мен жас инженер екеуі де күліп жіберді. Түсініскен адамдардың қалтқысыз күлкісі қыл үстінде, қылыш жүзінде қылпылдап жүрген адамдардың күлкісі...

Бейсекең бауырсақты әлі тістеген жоқ. Асанбайдың отыра бере шаншып алған түзды қияры әлі шанышқының ұшында тұр.

— Ойын өз алдына, Асанжан, ал, енді бензиннің литрі үш тиын болғанда көшеде сатылатын көгәлжім судың стаканы үш тиын болатын не жөні бар? Мұнай дегеніңіз сол жаман судан бес рет арзан болса, әрі-бері атқылатып алса деп едім. Құдайға анық шыным осы!

Асанбайдың қайтарар жауабын Бейсекеннің бес жасар кенжесі Мұқатай бұзып кетті. Түнгі төсектен тұрған жаланаш бойы кіріп келді де:

— Әке, мен әлгі қисық аяқ шалбарды кимеймін енді... Лақтырып жібердім. Мына жері мынадай болып жыртылып кетті, — деп жас бала жаланаш құйрығын әкесіне бұрып, жыртықтың мөлшерін көрсетті. Саусақтарымен сызып көрсетіп тұр. Қоңыр қошқыл құйрыққа тік бұрыштанып бозғыл сызық түсе қалды.

— Әй, әлгі ант ұрған қатын жіберді-ау сені! Жаңа ғана үндемей-ақ отырып едің ғой алдымда, — деп Бейсекең баласын көтеріп алып есікке қарай беттеді.

— Сояйын ол қатынды!.. Шалбар иттің аяғы қисайып кеткені несі екен! — деп сөйлеп кетіп барады.

Асанбай оған мұнайдың арзандығын емес, сатылатын судың жөнсіз қымбаттығын түсіндірмек еді. Айта алған жоқ. Кейде жұрттың бәрі білер сорақылығын сөз қылуды сүймейтін де мінезі болатын, сонысын істеп кідіріп қалды.

Манадан әңгімеге қатыспай, үнсіз тыңдап отырған Ажар:

— Тамағыңды тезірек жеп, бірер сағат үйқтап алуға уақытың болар ма екен? — деді жұбайына.

— Бірер сағат!.. Оны кім берсін бүгін... Жарты сағаттан кейін оятып жіберетін болсаң, жатып көрейін...

— Оятамын ғой...

Ажар көз қиығымен Асанбайдың жүзіне қарап еді, сопақшалау беті тіпті сопырайып, көз түптері үңірейіп кеткен екен. Кеше осы уақытта кеткен адам, тәулік бойы тамақ ішпеген сияқты. Бір ұртында қияр бұлтылдайды, бір ұртында колбаса мен нан. Көздері майы шылқылдап тұрған сорпада сияқты. Аш инженер, жас инженер.

Гүжілімен барақты дірілдетіп газик есік алдына келді. Асанбай тез-тез қолын сүртіп орнынан тұра бастады.

— Кеттім білем... Телғара күшіктің оянбағанын қарашы...

Тағалы аттай тарс-тұрс басып келе жатқан шофер Тараканов кіре бере-ақ айғай салды:

— Авария! Авария, жолдас бас инженер!

Ешкім жауап қатқан жоқ, Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына торлама дорбаны ұстата берді. Ішінде термос, бүгін алынған газеттер, майлы қағазға ораған тамақ.

Асанбай бұрғыланып жатқан мұнай шыңырауына жақындамай-ақ аварияның жайын таныды. Күні-түні басылмайтын шаң боранның бір бүйірі қарауытып, бұлтиып кетіпті. Шаң белдеудің ең төбесінде үлкен бір қара барқыт қалпақтың төбесі көрініп кететін сияқты. Шаң боранда сүрініп-қабынып қалпағына дейін қарадан киген алып бір адам тұрғандай. Мұнай атылып кеткен. Екі жарым километр тереңнен атылған мұнай ысқырып-осқырып, аспанға шапшып жатыр. Алыстан қара барқыт қалпақтай көрінген, атылып кеткен мұнайдың ұлпа басы будақтап шыңыраудың айналасына ыстық мұнай бүркіп тұр.

Бұрғылау мастері инженер Николай Петров машинадан түсе берген Асанбайға:

— Мұнай атылып кетті. Раствор салмағы кем болып шықты, ие бола алмады, — деді.

— Атылғанда, несін айтасың, келістіріп атылды ғой, жарықтық! — деп әлдеқайдан сап ете түскен Бейсекең киіп кетті. — Мен де келіп жеттім, мұнай да бұрқ ете түсті. Басында болмасам да қасында болдым, әйтеуір...

Мұнай жер астынан гүілдеп-гүжілдеп келіп, тар өңештен шыға бере ысқырып жібереді. Оттай ыстық лебімен жанды маңайлатпай тұр. Асанбай басқа әңгімеге айналмай, мұнайды бұқтырып алудың бұйрықтарын бере бастады.

— Атпаның биіктігі канша дедіндер! Тоқсан ба? Жүз бе? — деп, тыншыға алмай тыпыршып тұрған Бейсекең тағы килікті.

— Қырық бес метр, — деді Петров.

— О, кешке дейін жүзге жетеді! — деді Бейсекен.

Таң ата түгел жиналып қалған мұнайшы жұрт үлкен қуанышта, базардай гуілдесіп тұр. Асанбай езу тартса, бұрғышылардың өздері де жұмысты тоқтатып, біраз қызықтап алар еді-ау! Атылғалы келе жатқан мұнайды бұқтырып ала алмағандары есте де жоқ. Мұндайдың сарқылмас бұлағына қолдары тиген соң өзгенің бәрін ұмытқан.

— Дария ғой, дария!

— Шаң Маңғыстау — май Маңғыстау болғаны осы да! — деседі.

— Дария дегені несі екен! Теңіз демейсің бе! — деп Бейсекең оларды тойтарып тастады. — Қасында шалқып жатқан Каспий ауыздарына түспеді ме? Бұқтырып қойған бес шыңыраудың бірде біріне көңіл толмасың бар ма?

Қазан бастау, тайқы маңдайлау, тырбықтау жаралған, жеңсіз көк жолақ көйлек киген, шалбары қыржиып қисық аяқтанып кеткен, қолтығында табан құшақ портфелі бар біреу Асанбайға таянып келіп:

— Авария жайы жоғарыға хабарландырылды ма? — деп сұрады.

— Е, Сілекеевпісің, жеттің бе? — деп Бейсекең оған да қарсы түсе қалды.

Сілекеев кәсіподақтық мүшелік жарнаның түсімін тексеруге облыстан келген еді. Тексере келе көп мүшелердің салақтығын ашты. Енді соны бетке соға, салғыласып отырып айтатын жиналыс өткізе алмай жүр. Бір рет едәуір-ақ адам жиналып еді. Сілекеев өндіріс басшыларының қатысуын талап етті:

— Ең болмаса бірінші орынбасар қатынассын! — деді.

Басшылар түгел бұрғылау басында болатын. Көп айлар бойында жарна төлемегендердің бірі Бейсекең де түнде ғана босап жүрген кезі еді. Үш рет шақырылса да жиналыска о да бара алған жоқ. Сонымен он күннен бері Сілекеев жолдас бір жиналысты өткізе алмай, ызалы жүр.

Бейсекең берешегін конвертке салып әйелінен беріп жіберіп еді, Сілекеев алғызбапты:

— Өзі әкелсін! Мен онымен сөйлесуім керек! — депті. Содан бері бұл екеуінің жұлдызы қарсы.

Осы жағдайда кездесе кеткен Сілекеевті Бейсекен жоғары-төмен, ұзыны мен көлденеңін бір өлшеп алды да:

— Сенің көріп тұрғаның ғой тек қана авария? Мына жұрттың жарыла қуанып тұрғанында жұмысың да жоқ! — деп бір кекетіп тастады да, — Сен біздің үйге барып шалбарынды өтектетіп алшы біздің қатынға... Екі аяғыннын арасында үш литрлік термос тұрғандай, шалбарың қисық аяқтанып кетіпті, — деді.

Бейсекеннің батыра мазақтап кеткенін ұнатпай қалған Асанбай:

— Бейсеке, сабыр... Естияр адамдар осылай сөйлесе ме екен? — деді.

Азырақ арқа сүйеу сезінген Сілекеев те шақ ете түсті:

— Жиналысқа келуге бетің шыдамай жүріп, сен неменеге көкіп тұрсың? Аварияна мәз болып тұрмысың?

Сілекеевтің келген бетте берген сұрауы Асанбайға да, басқаларға да ұнамай қалған. Сол сұрауына сынар иықтап қайта оралғалы келе жатқаны тіпті ұнаған жоқ. Асанбай еңсесін тік көтеріп алып:

— Бұрғышылардан басқаларың осы маңайдан кетіңдер! — деді қатты дауыстап.

Жұрт қалаға қарай тез қозғалып кетті. Жұрт соңында алты-жеті жасар үш еркек бала қалыпты... Олар шөтейлерін шығарып алып шаптырып, мұнай атқызып тұрған.

Үшеуі де бұрғышы балалары. Бұлар жиналған топтың бір шетінде тұрып атылып кеткен мұнай жайын өз тұрғыларынан таласқа салып еді:

— Осы мұнайды атқызып шығарған кімнің әкесі?

Үшеуінің әкесі де бұрғышы. Үшеуінің әкесі де шыңыраудың маңайында жүр. Сондықтан балалар балаларша байлам жасаған:

— Кім биік шаптырса, мұнайды атқызып шығарған соның әкесі болсын...

Әттең, балалар таласы аяқталған жоқ. Асанбай айғай салғанда, шала сарқып, олар да жүгіріп кетті...

Ыстық мұнай ысқырып атқылап аспанға көтеріледі де, доғадай иіліп келіп жер бетін сарт-сұрт сабалай құлайды. Дамылы жоқ Маңғыстау желі аспанға шапшыған мұнайдың ұлпа басын жан-жаққа кезек шайқап, шыңыраудың айналасына қара жаңбыр бүркіп тұр. Қазір ақ киінген де, қоңыр киінген де іннен шыққан суырдай жылтыр қара сұр.

Темір қалпақ, брезент киген адамдар шыңырауды қоршай бастады. Үш таған, төрт таған темір сирақтарға шегеленген тақтай қалқан, темір қалқандар қанаттасып келіп, ербиіп-ербиіп шыңыраудың жел жағына тоқтады. Атқылап жатқан мұнайды осы қалқандармен белден бүгіп, алдын ала қазып қойған жер қораға құя бермек сияқты. Жүз жиырма

атмосфералық күшпен атқылаған ыстық мұнайды бөркіңмен басып бұқтыра алмасаң керек.

Ең ауыр салмақ, бүгін поселкенің байланыс бөліміне түсіп еді. Мұнай фонтаны атылып кеткені жайында жалғыз ғана телеграмманың кетуі мұң екен, Алматы мен Москва жалғыз сымды ешкімге бермей қойды. Облыс амалсыз самолетке көшті. Бір самолет түсіп жатыр, бір самолет ұшып жатыр. Біреулер еріксіз Асанбайға жолығып ат үсті болса да анық хабарды алып жүр, енді біреулер Асанбайға жолыққандармен жолығып жүр. Шыңырау айналасына кеңінен керіп, тізіп тастаған кішкене қызыл жалаулар ешкімді өткізбейді. Фонтанды қалай тұмшалап жатқандарын ешкім көре алған жоқ. Асанбай түске тармаса бір рет Алматымен, бір рет Москвамен сөйлесіп қайтып еді, одан кейін кім шақырса да телефонға бара алмады. Мәңгіден бері сонша тереңде, қазан қайнар ыстықта, жер қарнын кернеп жатқан газ бен мұнай сыртқа шығар бір тескіндік тапты да жас инженерді аяусыз сынға алып кетті.

Москва Асанбайдан:

— Қалай, фонтан атылып кетті ме? Қуанышпен құттықтаймыз! Бұқтырып ала аласыңдар ма? Қандай жәрдем керек? — деп сұрады.

— Бірер күндік арпалыс болар деймін. Бұқтырып аламыз ғой. Жәрдем керек болмас, — деді Асанбай.

— Маңғыстаудың мұнай қорын енді қалай бағалап жатырсыңдар?

— Ұшан-теңіз молшылық екені даусыз... Есеп тілімен айтқанда мына шамада...

— Оho!.. Құттықтаймыз, құттықтаймыз!

Алматы сұраулары аз-кем басқашарақ шықты. О да әуелі Москвамен астарлас сұраулар беріп, сөз аяғында:

— Авария деген жай сөз болар? — деген дүдәмалы бар сұраумен аяқтады. Бір шапшаңбай дүрліктіріп жатыр-ау деп ойлады Асанбай. Содан кейін мән-жайды түгел баяндады.

Поселке мен шыңыраудың арасында қалалық атқару комитетінің председателі Нарғыз Жамболатова поштабайлықта жүр. Нарғыз талдырмаш қана ақ сары әйел еді, қазір о да қара сұр. Әуелі бұрғышыларға тамақ әкелген әйелдерді бастап келіп еді, содан кейін сыртқы дүниемен байланысты түгел қолына алып кетті. Құшақ-құшақ телеграммаларды алып келеді, телефонмен айтылған тығыз бірдемелерді ауызша жеткізіп кетеді. Бұрғышыларда тығыз сұрауларға жауап қайтару түгіл, мойын бұруға уақыт жоқ.

Әйелдер әкелген термостар күнге шағылысып, қызыл қоршаудың сыртында тізіліп тұр. Бұрғышылардың бүгінгі

тамақтары да сол термоспен келген шай ғана, қына сары — қызыл шай, кою сүт құйылған құбақан — торы шай. Термостар біресе поселкеге қарай, біресе шыңырауға қарай жөңкіледі. Өзге тамақтар азаяр емес.

Мұнай әлі ырық бермей атқылап жатыр. Жер астынан батпандап атылған алып күшті мысқалдап тұншықтырып жатқан мұнайшылар. Мұнай мен тер, шаң мен газ, жер ыстығы, күн ыстығы. Бір күн, бір түн арпалыс, жеңіс белгісін бере алған жоқ. Тек термостар тез босап жатыр. Бір топ телеграмманы Нарғыз келер күні алып келді. Азербайжан, Татария, Башқұрт мұнайшылары қуаныш білдіріпті. Қазақстанға көп ұзамай мұнай бәйгесіне түсер күнді тілепті.

Мұнайшылардың қатты қалжыраған, аштан бұрлыққан кезі еді, көңілдері көтеріліп қалды.

Ертеңіне түс ауа шыңырау төбесіне желбіреген қызыл ту көтерілді. Бұл фонтанды бұқтырып болдық, тас бекітіп бағындырып алдық, жеңдік деген белгі еді. Ысқырып-осқырып атқылаған мұнай пысқырып-түшкіріп тұмшаланып қалды. Алыстан аңтарылып көз алмай күтіп жүрген жұрт аттылы, жаяулы, машиналы, түйелі шыңырауға қарай ағылып келеді. Оттан ұшқан ұшқындай ұшып, қалың топтың екі бүйірінде балалар ойнақтап келеді.

Қалың қол шыңырауға жетті де бұрғышыларды жұтып жіберді: көтеріп әкетті. Мыңдаған ауыздан жарыса шыққан қуаныш сөздері қат-қабаттасып у да шу гуілге айналып кетті.

Асанбай дос құшақтардан әрең босанып, шұбаған жұрт соңында, үйіне қарай жөнелді. Бейсекең баласына шалбар ала кетуге магазинге бұрылды.

ӨМІР ЖОРЫҒЫ

Күміс қылыштай жарқылдап, найзағайдай ағып келе жатқан атабалық — Көккаска осылай бір жүйткитін кезең таянып қалғанын бірталайдан бері сезінген еді. Оқтаудай жұмырланып алған жарау дене көк болаттай иіліп-бүгіліп әрі күшті, әрі оңтайлы сырғиды. Көздері жалтылдап, барлық денесіне маржандай қызғылт бөрткен шығып кеткен. Әшейіндегі күн көрісте Көккасқаның сырт бояулары су астының балдырымен реңдес күңгірт болушы еді, енді, міне, күммен аршылған ескі күмістей жарқ-жұрқ етеді. Түнгі қара көк аспанды аққан жұлдыз қалай тіліп өтсе, теңіз астының қара көк тұңғиығын Көккаска да солай тілгілеп жүр. Ол бүгін жарқыраған ағынға, қажымас-талмас екпінге айналған.

Бүгін ол теңіз астын кең орай жүзіп, дамылсыз кезіп жүр. Күн көрістің бақай қимыл, баяу қозғалыстарын, қапы қалтарысын аңдитын дағдылы бой тасаларын біржола ұмытқандай, оқшау орғып әдейі көзге түседі. Теңіз астындағы әлемнің бәрі көрсін дегендей, өңешті мен тістілердің бәрінен де қаймығар емес. Әшейінде бармас-баспас алыс айдындарға барып оралады. Қалың мұздың астында бейбіт өмір сүріп жатқан Азат-мая тұқымдас ана балықтарды жағаға қарай ысырып, ығыстырып жүр, асықтырып жүр, айдап жүр.

Көккаска күнделік тіршілігінде аузын ылғи ашық ұстайтын еді. Аузына шолп етіп кіріп кеткен де, жылп етіп кіріп кеткен де өңешінен өте береді. Оның таса-қалтарыстардан тап беретін әдетіне теңіз астының қалың ормандарында бейғам жүретін жәндік отарлары талай кездесіп, талай жем болған. Талай рет су асты одан дүркірей қашып, зар қағып қалған. Бүгін ол аузын тас бекітіп жауып алыпты.

Өзінен зорлардан Көккасканың өзі де тасалана жүретін еді. Талай өңештерден өзі де өтіп кете жаздаған. Ол бүгін соның бәрін де бойы қызғандай, отты бір күш еріксіз айдайтындай, орман отарларды тастап, ашық айдынға шығыпты, көзге түсе шығыпты. Биік аспанда еркін шарықтайтын қыранға ұсап, бұл да бір ұлы жүйткуге көшкен. Жүйткіп жүр...

Теңіз қарнын семсердей тілгілеп жүрген жалғыз өзі ғана емес екенін Көккаска енді абайлады. Өзімен ата-тегі бір Азат-мая нәсілінің естияр еркектері түгел құтырынып, теңіз астын олар да дүрліктіріп жүр екен. Олар да жарқырап ағып жорық әнін салып жүр. Теңіз астында найзағай көбейген, жарқылдау көбейген. Сол найзағайлар барлық ана балықтарға ұлы жорықтың бет алысын, жөнін сілтейді. Теңізге құятын өзеннің сағасын меңзейді.

Үлкен жорыққа жолдан қосыла кетпек болып, жол тосып жүрген жалқау-жампоз қырт еркектер де бар екен. Енді мұндай жорыққа шығудан қалған бірен-саран сырт буын ақ бас карттарды орталарына алып, әлі оттасып жүр. Жайын жатқан ел бар, ертеңгісін ойлай алмайтын бала-шаға бар, көп карттың онымен жұмысы да жоқ. Ойлағандары өз қамы, өз құлқыны. Әлі өздері де әзірленбеген. Үсті-бастары әшейіндегі күңгірт қалпында. Біреуі де түлемеген. Құлқын құлдары тасалану, тап берудің әлегінде қала беріпті. Көккаска бұл ұятсыздардың арман дүниесін таныды да, жалт бұрылды, жорыққа аттануға шақырған жоқ. Үн шығармай теріс айналды. Ата-тегі басқа, аран ауыз — кер азулар да көш-қон қарбаласын аңдып, жем іздеп, жол тосып жүр. Бұл олардың қашанғы әдеттері. Өңкей кер азу жем басарлар осындай

қарбалас кезінде қарындарын оңай толтырып, қабырғаларын жауып қалады. Ең қатерлі жаулар да осылар. Аузына іліксең, тірідей қылғып жібереді, қабағын да шытпайды.

Көккаска бұлардан ығысқан жоқ. Қанды ауыздар тобын қақ ортасынан найзағайдай жарып өтті. Құлқын тырбаңмен жүргендер найзағайды қалай ұстап алсын, ауыздарын ашқан бойы қала берді.

Аты балық атанғанымен сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога дейтін залымдар да тоскауылда жүр екен. Бұл бір үлкен пәле. Қыландап келіп, жымып келіп балықтың желбезегіне жабысады да, желімдесіп қалады. Қашан өзі ажырасқанша одан құтылар шара жоқ. Жабысқан бойы ішектей шұбатылып ұрық шашар тұщы суларға жетеді де, жас уылдырықты киядай сыпырады. Көккаска бұл пәлені де ішіне түйді.

Қара ормандай қалың шалан арасында ана балықтар әлі баяу қозғалып, әлі жабайы тіршілік қамында жүр. Әлі қызынбаған, ұрық шашар ұлы жорық бары ойларына да кірмепті. Қарындары шермеңдеп уылдырықтан жарылғалы жүрсе де, әлі бейғам, қыз-қылаң қылықтардың бірі жоқ. Алда тұрған жорықтың ұлан-асыр қызықтың бар жарасымы осы мес қарындар емес пе? Бар арман, бір жылғы ұрпақ осылардың қарнында ғой! Ертең тұщы суға жеткенде осы мес қарындардың біреуі үшін он еркек өліп кетсе арман не? Жоқ, әйелдер жынысы әлі қызынбаған, аналықтардың әні де басталмаған, биі де басталмаған. Әлі де баяғысынша, көші-қонды еркектер біледі деп, еру жайылып жүр... Көккаскаға әлі де жарқылдай беру керек, қыздыра беру керек екен. Жұлдыздай аққан жүйткуімен, ойнақылығымен жорық сарынын аналықтарға түгел сезіндіру керек. Тіпті болмаса, ең соңғы мүлт кетпеске басады да! Ұзамай Көккаска сол мүлт кетпесіне басты...

О, ол бір биіктен шырқаған ән еді! Ол бір жан-жүйеңді түгел тебірентер сөз еді. Ол бір су ішінде, мұз астында өртеп жіберетін от еді, ол бір өліні тірілтер сиқыр еді. Көккаска ағып келе жатқан бойы қызғылт маржандай бөрткен жауып кеткен қабырғасымен сүйкеніп-сүйкеніп өтіп еді, аналықтар бойларын өрт ала жөнелгендей ду ете түсті. Теңіз асты жарқ та жұрқ сылаң қаққан ерке биге айналып кетті. Енді оларды тоқтата алар күш те жоқ екен, барлық аналықтар лек-легімен тұқым шашар жайынға апаратын өзен сағасына қарай жөңкіліп берді, жосып кетті.

Іштерінде бір түйір уылдырығы жоқ, бүйірі солық, қыпша бел қыз-қырқын да солай қарай жөнеп беріпті. Оларды ешкім шақырмаса да ұлы жорыққа еріп кеткілері келеді. Бұл бір

үлкен қызық қой. Өзен бойын өрлеп барып тайыз жайылымдарға тұқым шашылады, уыз төгіледі. Әрбір аналық отыз мыңдай уылдырық әкетіп барады. Уызға оралған уылдырыққа жетер тамақ қайсы! Ұзаққа созылған көш-жөнекейдің өзі қандай қызық! Аналықтарды құрмет, қошаметпен ортаға алып аталықтар екі қабырғалықта жарқылдасады да жүреді. Сонша еркектің ортасында қауіп бар ма, қасірет бар ма! Әттең, бізді тастап кетеді. Көздерінен от шашқан Көккасқалар қалың шаланға қайта қуып тастайды. Бет бақтырмайды. Ұлы қызыққа сығалап та қарай алмайсың...

Жалынғысы келіп, жабысқысы келіп, қыз-қырқын Көккасқаларға жақындайды да, оның ызғар төккен қас-қабағынан сескеніп, қалың шаланға қарай қайта ойысады. Бұлар қызыға білетін сияқты, бірақ дана табиғат берген ұстамдылық заңын бұзбайды да!

Осындай қарбалас үстінде теңіз асты неше рет қайта бозарады. Аяғында барын киініп алған қалыңдық-күйеуге ұсап ажарланып алған аталықтар мен аналықтар теңізге құяр өзеннің сағасына қарай түгел ойысты.

Қас-қабақтары шала-бурыл тартқан қартаң аталықтар жөнелген көшке алыстан қараған бойлары қалып барады. Талай бастаған, талай барған жорықтары. Енді, міне, не болып, не қойғаны естерінде де жоқ. Елегізу түгіл, елең ету жоқ, үміт дүниесі түгел ұмытылған. Бұлар үшін бар өмір балдырлы-балқашты шаланда ғана қалған. Енжар қарап, жай қозғалған бойлары қазан қасында қалып барады.

Алғашқы апатқа ұлы жорық өзеннің теңізге құяр тармақ-тармақ сағасында кездесіп еді. Аран ауыз, теріс азулар жорықты осы сағада бір тоскан екен. Көп қуып әлектенбей-ақ, баяу жосып келе жатқан мескарын аналықтарды қырып салды.

Осы қырғын үстінде барлық Азат-мая тұқымының еркек кіндікті Көккасқалары түгел күйінгендей еді. Бұларда арандай өткір тіс те жоқ, қылғымай жұтар үңірейген өңеш те жоқ. Бұлардың бар қайраты найзағайдай жарқылдаған жүйткулерінде ғана екен. Жан ұшырған Көккасқалар жүйтки жүре етек-жеңі жиналмаған, кең жайылған жорықты әрең дегенде өзен арнасына түсіріп, ағынға қарсы жоғары алып кетті. Аналықтарды ортаға ала, еркектер екі қабырғадан қаумалап келеді. Әлі сондарынан қалмай өзеуреп келе жатқан кең өңештер енді қабырғаласа жосыған ата балықтарды жұта бастады. Бірақ көш алды өзенді өрлеп, жоғарылаған сайын бірте-бірте шегіншектеп теңізге қайта оралып кетті.

Қазір он мыңдаған Азат-мая бір денедей қозғалып, су астында сүңгуір қайықтай сырғып, тұтас жосып келеді. Жемге қарақтаған, бетімен жайылайын деген бірі жоқ. Ұлы жорық бәрін өз шеңберіне алып, айдап әкетті. Көздері оттай жарқыраған Қоккасқалар көш алдын бастап келеді.

Көшенің екі қабырғасында да, жанында да — сол Коккасқалар. Әр тасаға жасырын құрған ұры-қарылардың ауларына ілігіп қалатындар да сол ата балықтар. Бірақ өмір жорығы ешбір бөгесінге көңіл аудартпай, айдап келеді. Тұщы суға біржола шығып алған соң жорық бет алысын біржола ұғынғандай бір балық шашау шықпай, тұтаса жосып кетті.

Балық нәсілі үшін ең бай дүние су асты. Ең көркем дүние де сол. Тасыған өзеннің қатты ағысына қарсы жүйткуден күн көріс құлы бытыранды көптің осындай ұлы тілек үстінде тұтасып кеткен қозғалысынан асар күш болады дейсің бе! Осыны сезінген жорық, бір түзеп алған соң, ең ұшқыр поездың зырлауына салып, аға береді, аға береді.

Келер күні күн көтеріле бере көнігі Коккаска көп ұзамай құламаға кезігетіндерін сезінді. Кеудеден соққан су салмағы ауырлап барады екен, ағыс екпіні күшейіп, гүріл сезіле бастады. Ол әлгі әзірде ғана ұзын көштің арт жағын бір орап, баяу қозғалғандар болса тақымдап-тақымдап алған. Қазір ол көштің қарсы алдында еді. Найзағайдай ағып барып, көштің арт жағын тағы бір тықсырып қайтқанда биіктігі үш метрдей құламаға тақап қалған екен. Ауыр су биік тас бөгесіннен гүрілдеп құлап жатыр. Коккаска екпіндеп келіп, жоғары қарай атылып кетті. Көтеріле берген күн көзіне күміс қанжардай бір жарқ етті де, құламадан асып барып, өзенге шолп ете түсті. Құламадан жоғары жайдары аққан өзен оны жұтып жіберді. Тіпті езу тартқан жоқ. Енді Коккаска өзеннің көленкелі қабырғасына қарай жақындап келіп, артқы көшті тосып қалды.

Коккаска құламадан қалай атылса, олар да солай атылып өтіп, алда келе жатқан ата балықтар Коккасқаның маңына жинала бастады. Бір сыннан аман өткендеріне мәз-мейрам. Кейбіреуі Коккасқаның өзіне де көз аларта бастапты. Күндестік қысқандар, жорыққа мастанғандар Коккасқаны жанай өтіп, соқтығып қалуға жақын. Коккаска қанталаған көздерінен алтын ұшқын шашып, қыбыр етпей тұр. Ол құламадан өтіп жатқан көштің алды-артын абайлап, көзінен өткізіп тұр. Кейде, тіпті он мыңдаған аналықтарды санап тұрғандай. Соқтыққысы келген текешіктерге елемей қарайды. Бірақ ызғарлы тұр.

Алғаш кездескен құламадан аналықтар да көп іркілмей өтті. Ағын күшейіп, ұрыққа толы мес қарындарын

оңды-солды толқыта берген соң, құламаға жеткендерін бұлар да сезген. Бір қарғығанда құламадан асып түсе алмағандары шегініп кетіп, екпіндеп келіп, қайта атылады. Бір сәт құлама үстінде, күміс қанжар лақтырып, ойнап жүрген біреулер бардай еді. Төменнен жоғары қарай лақтырылған қанжарлар күн көзінде бір жарқ етіп қалды да, суға шаншыла түсіп жоқ болады.

Ең ауыр хал желбезегіне сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога деген бәле жабысқан балықтарда еді. Шылбырын шұбатқан ат қалай шаба алмаса, бұ да сондай, желбезегінде салақтап жүрген Минога бар балықтар құламадан қарғып өте алмай төмен қарай құлай береді. Қарны салыңқы, қартаң аналықтар қайта-қайта қарғып, қайта-қайта тасқа соғылып қалғанда уылдырығы ытқып-ытқып кетеді. Жақтарына Минога жабысқан көп аналық осы арпалыста, не құламадан өте алмай, не теңізге қайтпай, өлім әлегінде қала барды.

Жүзуі өнімсіз, еріншек аталықтарға да Минога көбірек жабысқан екен. Бұлар да сол алғашқы асудан аса алмай, әлекте қалып барады. Жорық үшін жалғыз куаныш сол асуда Минога бәлесінен айығып еді.

Көккасқаның айналасы қыландап келіп қосылған ана балықтарға қайтадан тола бастады.

— Жеткен шығармыз... Аялдайтын болармыз, — дегілері келгендей, аналықтар ата балықтардың маңында сылаң қаға бастапты. Жер астына қарай кеткілері келеді.

Көккаска тағы да жарқылдай жүзіп, көштің арт жағын бір орап қайтты. Бірен-саран болмаса, құламадан атылып түсіп жатқан балық байқалмады. Әлі күнге түлеп алуды, ажарланып алуды ойламаған қырсау еркектердің көбі құламадан өте алмай кейін қайтқан сияқты. Олар көштің арт жағында еді. Жүзген түрлері құжың-құжың, қимылдары болымсыз болатын. Қазір ондайлар анда-санда ғана бір көрінеді.

Көккаска бұған ренжіген жоқ. Ағып келіп көштің алдын соза жөнелді. Әлгіде ғана кеудеден тіреп, қабырғадан қысқан су салмағы азайып, көш етек-жеңін жинап, оқтаудай жұмырланып алып жөнеп берді.

Екі күн, екі түн тынбай жосыған жорық әр жылда келіп, ұрық шашар өзеніне бұрылғанда таң жаңа ғана белдеулеп келе жатыр еді. Алда келе жатқан Көккаска атылып аспанға шығып, шолп етіп қайта суға түсіп, ойнақтап кетті. Кейде орғып ортаға кіріп, әлі қатарды бұзбай келе жатқан аналықтарға:

— Жеттік, тоқтаймыз, шаруаға кірісе беріңдер! — дегісі келгендей, көш тәртібін өзі бұзып жібереді: жалғыз ол емес,

енді барлық ата балықтар атылып-оршып су бетін астан-кестен етіп жүр.

Бұл бұрылғандары үлкен өзеннің бір тармағы саналатын асты құм-қайрақ, суы онша терең емес, кіші өзендердің бірі еді. Ертелі-кеш қой отарлары болмаса, маңайында ел де жоқ, тұйық жатқан бір бұрыш, тыныштық өлкесі екен, жорық осы өзенге бұрылды да жайылып кетті. Бірақ жем іздеген, тыныштық іздеген бір аналық жоқ. Ағысқа қарсы тұра қалып, ұсақ тас араласқан қайраң құмды қарындарымен ысырмалап, тостағандай-тостағандай шұңқыр жасай бастапты. Жолшыбай әр түрлі апатқа ұшырап, сонау суық теңізден бері қарай жосығандағы бар арман осы шұңқырларға ұрық төгу еді. Қазір мыңдаған аналықтар сол үрім-бұтақ ұяларын жасап жатыр. Құм-қайранды қарнымен де ысырмалайды, кейде қанаттарымен де қазғылайды. Аштық, тоқтық, демалыс дегендерді түгел ұмытқан. Тырбанып жатыр, тырбанып жатыр.

Көккаска сияқты өрен аталықтар да қолма-қол жұмысқа кірісіпті. Қарны шермеңдеген қай аналықтың жұмысы өнбей жатса, дереу соның ұясын жасасып, су табанын миллиондаған шұңқырға айналдырып жіберді.

Шалдығып-шаршап, ашығып-арып келген балықтар өзен табанын екі күн, екі түн қазды. Біресе қазады, біресе аршиды. Ата балықтар содан кейін ғана шыдамсыздық көрсетіп аналықтарға сүйкене бастады.

— Төк уылдырығынды!

Сарғыш уылдырықтар шұңқырдың түбіне аспаннан түсе қалған жұлдыздай жарқырап төгіле бастады. Бұл сәтке дейін жорық тәртібін бұзбай келген ата балықтар енді түгел естен айрылғандай. Уылдырық үстіне уыздарын төгуге асығып таласып кетті. Қыран тұқымы аспанда, адам баласы жерде жасайтын қызыл-шеке қырғын таласты балық қауымы су астында өткізіп жатыр. Барлық ата балықтар бір сәтте мас болғандай еді. Көз көруден, құлақ естуден қалғандай, қырғын төбелес он күнге созылды. Шұңқырларға төгілген уылдырық бетін қаймақтай қою ақ уыз — еркек дәні жауып болғанша қырғын төбелес тоқталған жоқ.

Ұрық шашудың алғашқы күндерінде бар тізгін көш бастаған, болашақ ұрпақ қамын ойлаған естияр да әлуетті Көккасқалардың қолында еді. Бұлар төбелесе жүріп, уылдырыққа толы ұяларға кездескенде, бірін-бірі иықпен итермелеп тұрып, өз уыздарын ытқытып жіберетін. Өнер көрсететін, күшпен алатын. Күндер мен түндер өтіп, арыстан Көккасқалар қалжыраған кезде тойдың қызығы қужыңқужың етіп, құлқын аңдығандардың қолында кетті. Олар

қызу төбелеске жақындамай, шеттеп жүрген. Балуан Көккасқалар арып-талған кезде, бұлар уылдырық ұяларына жабыла тап береді. Төбелесті басқаларға беріп, қызықты бұлар көріп жүр. Әуелі алтындай жарқырап жатқан уылдырықты аузын толтыра бір асап жіберді де, қалғанының үстіне бойлары балқып, бөксе жақтары бүлк-бүлк етіп, асып-саспай өз уыздарын төгеді. Тоқшылық та соларда, қызық та соларда. Бұларда төбелесейін деген, еркектік көрсетейін деген ой жоқ. Өзара құжың-құжың жымындасып, өзара түсінісіп, қырғын майдан үстінде де, ұрпақ қызығының үстінде де ылғи олжаға батып жүр. Бұлардың қылы қисаймаған. Өзге еркектер өлімші халіне жеткенде, бұлар туралы "қырғын майдан үстінде де қырттар семіреді" дегенді ғана айтуға болатын еді.

Ұрық түгел шашылып болып, шұңқырлардың беті құммен, ұсақ тастармен бүркеліп болған кезде ата балықтардың бәрі де сең соққандай құр сүлдер еді. Айға жақын аузын ашпаған, жем жемеген, күні-түні ұрпақ үшін тыным таппаған аталықтар қазір әбден жүдеген. Әсіресе, соңғы он күн бар қуатты сығып алғандай. Бұлар той үстіндегі таластарда көп қырылып қалды. Қапыл-құпыл уызын төгіп тұрып, тіл тартпай кеткендері де көп. Көзі соқырайып, аузы ашылып кеткен ата балықтарды толқын айдап жағаға шығарып тастап жатыр. Бірақ миллиондаған ұрпақ бесігіне бөленді. Енді төрт-бес айда қылаң-қылаң етіп жүзе жөнеледі.

Бұл күндерде Көккаска да катты жүдеген еді. Қазір ол өзен қабырғаларын сүзіп жем іздеп жүр. Көз оттары сөнген, жүзуі баяу. Сыртқы ажары да сынық. Аттаныс алдында солтүстік теңізінде жүргенде бойында лапылдаған от қызуы бар еді. Қазір жылы өзенде жүріп, бойы қалтырап кетеді. Аузына аз ғана жем өтсе болғаны қалғып кетеді.

Аз күндер ғана осындай мең-зең халде болды да, Көккаска есін қайта жиып алды. Бұл өзенде осынша көп қауымды асырайтын азық-түлік жоғын ол бұрын білетін, қазір де көріп жүр. Теңіздің балдырлы-балшықты шалаңына қайтпаса, ашыққан балықтар шашылған ұрықты өздері қазып алып жейді. Бұл — оның талай бастан кешкен қасіреті. Іші олқы түсіп қалған аналықтар қазірдің өзінде тойына алмай жүр.

Осыны сезінген Көккаска келер күні кешке жақын тағы да көсілтіп жүзіп кетіп еді. Бұл жолы ол жорық әніне басқан жоқ, жем іздеу сарынына салыпты. "Жем таптым!" дегендей аңғарын байқатады. Ашыққан балықтар оның бұл сазына да түсіне қалыпты. Өзен бойын өрлей жайылған Азат-мая нәсілдес балықтар оңай ойысып, Көккасқаның соңына ере бастады. Қазіргі қауыммен ұрпақ алдындағы парыз-қарызын тағы бір рет өтеп тастаған ата балықтар Көккасқаның нені

мензеп жүргенін онай аңғарып еді. Олар да көштің бетін теңізге қарай бұрыса берді.

Жарық айдың көгілдір сәулесі өзен бетін бүйралап қояды. Кейде теңізге қарай жосыған балықтар да жарқ етіп қалады. Бері келерде балықтар ағысқа қарсы жүзіп еді, қайтарда ағын бұларды өзі айдап әкеле жатыр. Арт жақты орап қайтқан бірен-саран аналықтар болмаса, көш ылғи төмен ағып, онай жүйткіп барады.

Көккаска ұзақ көшті сонау бір құламадан асырып салды да кейін оралды. Әр шұңқырда ата-анасыз қалған миллиондаған жас ұрпақты қоршап-қоршап өсіріп, өндіріп теңізге алып қайту үшін қалды.

Әлдебір балықшының қармағына өзі ілегіп қалмаса, сол ұрпақты бастап өмірі бай, терең теңізге ораларын Көккаска қалтқысыз сезінетін сияқты.

ҚЫРАН ЖЫРЫ

— Осының маған ұнады,
— Онда саған арнадым.
— Осының маған ұнаған жоқ,
— Онда да саған арнадым.

Автор.

— Кәл, кәл, кәл!..

Ауыл өмірінде күнде естілетін көп сөздің ішінде көміліп кетпесін деп, бүркітші қыранын "Кәл, кәл!" деп шақырады. Онысы басқа елдің де тілі емес, құстың да тілі емес, кәдуілгі "Кел, кел!" деген қазақ сөзі.

— Кәл, кәл, кәл!..

Қыран иесіне қайрылған да жоқ, қараған да жоқ. Құлаштай сермеп, қайқайып жоғары өрлеп кетті. Томағасын сыпырғанда-ақ көзі шалып қалған қоянға да түскен жоқ. Торғайдай бұлдырап жоғарылап алды да, қанатын қақпай сырғып кетті. Тауға барып соғылар найзағайдай сырғып барады. Апырау, немене көрді? Түлкі ме, қарсақ па? Әлде тіпті қасқырдың өзі ме? Соңғы күндерде тыншыға алмай қойып еді, неменеге құмартты екен? Көзіне сол құмартқаны ілекті-ау, сірә!..

— Кәл, кәл, кәл!

Торы атты тебініп-тебініп қалып бүркітші де өрге қарай салып еді, омыраудан тіреген қалың қар ұзаққа жіберген жоқ. Беті шып-шып терлеп, аз ғана бусанып, күнге шағылысып

жатқан аппақ карды бауырымен сызып төрт-бес аттап омбылады да торы ат тұрып қалды.

— Қап, айрылып-ақ қалғаным ба? Кәл, кәл, кәл!..

Алдыңғы күні Ержан аңшы үйіне екі түлкі әкеліп еді. Екеуі де алтайы қызыл, алтындай жалт-жұлт етеді. Сызық түсірмей сойып алған екі теріні кергішке керіп, құба жонынан бір сипап қалғанда құлпырып сала берді. Қалың қызыл алтынның бетінде аз ғана ақ қылаң күміс сызықтар бар. Пұшпақтары қара алтындай жалтылдайды. Төрт жасар қызы түлкінің мамықтай жұмсақ құйрығын мойнына орап ойнай бастады. Екі жасар Есентай: — Маған түлкінің бүйрегін әпер, — деп, қыңқылдап жүр. Қой бүйрегін, қоян бүйрегін жеп үйренген балаға керегі де сол ғана.

Құттықтау айтып ауылдастары жиналып қалды.

— Е, бәрекелде, үйірімен үш тоғыз!

— Босаған қандана берсін, аузың майлана берсін!

Аңшының аузы жалғыз майлана ма, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезіне шыжымдап-созып әрең үнемдеп отырған аз ғана етті ауылдастары жеп кетті. Құрт-май, шай-қант дегендердің де түбі көрініп қалды. Ауыл арақты судай сіміреді емес пе, Ержанның қалтасы да қағылып қалды.

— Пай, пай, сенің Сар-балағың құстың патшасы ғой! — деген сайын сылқ-сылқ етіп арақ құйылмасқа не шара!

— Биыл сен осы бір жиырма түлкі алғыздың-ау, Ержан! — десіп қояды.

— Жиырмаға жете қойған жоқ әлі... — дейді де Ержан қолын ақмойнаққа созады. Тағы сылқ-сылқ, тағы бүлк-бүлк...

— Бүркітке түлкі алдырғаннан асар не қызық бар дейсің! Абай ағаңның да бір құмары осы болған ғой...

— Кар аппақ, бүркіт кара, түлкі қызыл,
Үксайды каса сұлу шомылғанға.
Кара шашын көтеріп екі шынтақ,
О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда...—

дейтін бе еді?

— Фермаға бастық болмай аңшылық қуып кеткен осы Ержанның өзінде де Абайдан жұққан бірдеме бар...

Ақмойнақ қырлы стақандарға тағы да еңкейеді.

Тыстан қыран саңқылы естіледі.

— Пай-пай, бүркітің бабында екен-ау!.. Құдай косса, қызыл залымды тағы біраз ұйпалақтар!

Салқын ауыз корада тақтаймен қоршалған томарша тұғырда отырған қыран тағы санқ етіп қалды. Күн батқан соң тәкаппар шаншылған бойы қалғып кетуші еді. Бүгін екінші түн бүркіт ұйқыдан айрылыпты. Бұл оның бір тыншыға алмай

қойған кезі. Әлде, өзі бүктеп-бүріп алған түлкінің төсін сұрай ма, әлде, алдырмай кеткен бір түлкіге ызасын шаға ма, әйтеуір қыранда тыныштық жоқ. Ұшуға сұранады, далаға сұранады, аспанға сұранады. Қанаттары тақтай қоршауды сырт-сырт тырналап, балақ-бауларын шойын тұмсығымен жұлып-жұлып қояды. Бостандық сағынышы, азаттық жыры, аспан жыры өн бойын өртеп бара жатқандай.

Қыранның сырын Ержан аңғарған жоқ. Бабына келген алғыр қыран аңға шығуды сұранып отыр деп жорыды. Қонақтары тарап кеткен соң әйелі Гүлбалаға:

— Есетжанды төсегіне апарып жатқызшы. Өзің де жатсайшы... — дегенде де қыран зары есіне келген жоқ...

* * *

Жабайы торы атын бір күн тыныктырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді. Талма түс кезінде тобылғы түбінен қоян ыршып шықты. Секіріп, атқылап, қалай қарай қашарын біле алмай, аз ғана бөгеліп те қалды. Әйелінің: — Бүгін бір-екі қоян әкелмесең, кешке қазандық астына от жағылмайтын шығар, — дегені де есіне түсті. Дағдылы қолмен томағасын сыпырып алды да, Ержан бүркітін қоянға қарай сермеп қалды. Қыран қоянға қараған жоқ. Қанаттарын кере серпіп жоғарылай берді, жоғарылай берді.

— Апыр-ау, бұл не көрді. Таутеке ме, қасқыр ма?

Ондайға түсер ойы болса, қыран ендігі орай-орай жүйткіп шүйілер кезі болып қалды. Жоқ, шүйілер емес. Бұлтсыз көк торғын аспанды көсілте кезіп, ойнақ салып кетті. Біресе аспанға өрлеп көрінбей кетеді де, біресе төмен қарай ағады.

Ұйыған денесін, талған қанаттарын жазып жүргендей көк аспанды тілгілеп жүр. Кейде қос қанатын қомдап алып жерге қарай құлай шаншылады да, ұзамай желге қарсы жалт бұрылып қайта жоғарылағанда екі қанаттың асты күн көзіне айнадай шағылысады.

— Кәл, кәл, кәл! — Жоқ, қыран қайрылар емес. Оны үлкен тіршілік толқыны айдап әкетті.

Қыран көзі құмарын шалған еді. Ол оны мана сезінген, томағасын сыпырмай тұрғанда-ақ сезінген. Оған оны шаңқан ашық, желсіз тыныс күн айтып еді. Биік аспанда зу етіп қалған қанат дыбысы барын құлағы айтып еді. Қыран болсаң, бір талпындырмай қоймас жүрегі айтып еді. Тұтқында болған бесті бүркіттің бойына жиналған отты қызуы айтып еді.

Қыран құмарын енді Ержан да көрді. Көрді де түсіне кетті. Аңшы көзі ғана шалар биік аспанда екі қыран сайыс салып жүр екен. Үшінші бір үлкен қара алыстан орай ұшып, сайыс немен тынарын бақылап жүрген сияқты. Бір кезде бас

балуанға өзі түсіп жүрген кәрі қыран енді соны көрген қызығына қанағат ететіндей қызбай-қызынбай баяу қалықтайды. Ана екеуінен төменірек қалықтайды.

Сайыстың жаңа басталғанын алыстан-ақ таныған Сарбалақ бірден кимелеп кеткен жоқ. Екі жаққа алшақтасып кетіп, қарама-қарсы қайта ұмтылған екі қыранның арасы жақындай бергенде нақ үстерінен бір зу етіп өтті де ағып алыстап кетті. Сайыста жүрген екі қыран желдетіп зуылдап өткен үшінші қыранға амалсыз жалт етісіп қалды. Ие, күш иесі екен, тәкаппар екен. Екпіні қандай еді өзінің! Дауылдай ықтырып өтті-ау!.. Аяқтарында салбыраған бірдемесі бар... Салбырағандарының ұшында жалтыраған бірдемесі бар...

Қыран құс көкте шағылысады. Оның алды ұзаққа созылатын үлкен сайыс. Болашақ ана болашақ әкенің бар таукыметін танып болмай, бойына дарытпайды оны. Ұсақ кулық, бос қалжақтың құсы болса, сайыса жүріп кеудеден теуіп жібереді. Бұл кезде жемсауына сақ болмаса, жабайы шәулі қалбақтап барып жерге құлап түседі. Кеудесі жарылып, жарбиып құлайды.

Ұябасар ана қыран сайыс ойынын тоқтатқан жоқ. Қызынып алған екен, кеудесін желге тоса шарықтап жоғары кетті де қайта оралды. Ата қыран бір айлакер Тасқара, ол биікке көтерілмей оралыпты. Айласы ма, аспан аязынан ығысқаны ма, әйтеуір төменірек ағып келеді. Бұл жолы ана қыран оның үстінен өтіп кетті.

Таң ата етек тауларды тұншықтыра жауып алған қалың қарағайдың ішінен ұшып шыққанда бірден кездесе кеткен еркек қыран көзге қораш көрінбеген. Әуелі тым жоғары көтерілмей төменіректе ойнады. Таныса келе жоғарылай беріп, қазір талма түс шағында биік аспанда сайысып жүр. Жоғарылаған сайын аспан суына бергені рас. Еркек қыран Тасқара содан ығысса, онысы көңіл қалдыратын қылық. Әзірге Ұябасар ойына ол келмеген сияқты, ұзап барып қайта оралды. Бұл жолы Тасқара да ойдағы биіктен оралыпты. Соқтығысардай, қанаттасып қалардай екпіндесіп келіп, шалқайысып кетті. Тасқарада тәсіл көп сияқты. Орайы келсе-ақ жабыса кеткелі жүр. Бірақ тәкаппар Ұябасар жақындатар емес.

Қыран баласына дүние әрі кең, әрі тар. Достары да аз емес, жаулары одан да көп. Азияның аязына, Африканың ыстығына шыдар ұрпақ керек. Қарны тойса қалғып сала бермейтін ұрпақ керек. Оңай көріп сарышұнақ аулап, ін күзетпейтін ұрпақ керек. Қыран баласы осыны ойламай біледі. Қыран баласы осыны ойламай істейді. Оның аты — табиғат тылсымы.

Сарбалақ кешке дейін сайысқа араласқан жоқ. Анда-санда әлдеқайдан сап ете түседі де еркін жүйткіп, ағып өтіп кетеді. Бір-екі рет оңаша қалықтап жүрген кәрі бүркітке де барып оралды. Сәлем бере барғандай соқтықпай-ұрынбай бой тежеп, едәуір қатарласып ұшты.

— Қанат қағысында мін жоқ, неге шеттеп жүрсін, аксақал?

— Өкшелес буын, ойынына, ойыңа қараймын... Биік ұшсаң — қуаныш, төмен ұшсаң — өзің өкінерсің... Мен де қуанып көрген, өкініп көрген ағаңмын. Қызығып та қоямын, қынжылып та қоямын... Өзім ұшып жете алмаған биікті сендерге тілеймін. Өзің аспанда, ойын төменде жүргенше, өзің төменде, ойын аспанда жүрсін, жаным. Биік деген немене, төмен деген немене, сонда түсінерсің.

Қыран мылжың болмасқа керек. Екі қыран бұл ойларын айтыспай ұғынысты.

Осы кезде сайыста жүрген Тасқара мақтанам деп бір қатерге ұрынып қалды. Қор мінез көрсетіп алды. Ұябасарға бір ерлік көрсеткісі келіп төменде жүрген кәрі бүркітке қарай қадала ұшып кетті. Қуып тастамақ па, жұлып тастамақ па, әйтеуір қатал төніп барады. Қанаттарын біресе керіп жіберіп, біресе серпе қағып барып, кәрі қыранның үстінен түйілді. Жоғарыдан орай-орай айналып барып, төбесінен тік шүйіліп қалды. Бас салатын қалпы бар.

Бірақ бас сала алған жоқ. Кәрлі көздерін бір түйреп қалып, қат-қабаттап өрген темір сымдай шор саусақтарын тоса берген кәрің, ұстасса-ақ айрылмастай екен. Жемсауын шалқайта ұстап, темір найзаларын тоса берді. Тырнақты да білекті екен. Шүйіліп келген сотқар қыран тайқып кетті, зу етіп соға алмай өтті.

Ұябасар оны өлімге жұмсаған жоқ-ты. Осындай ұлы ойынның үстінде қан төгіс болсын деп тілеген де жоқ. Бұл ерлік сыналар, еркектік сыналар ойын. Неғұрлым мырзалық, неғұрлым кендік, неғұрлым шыдамдылық байқалса, аналық соған бейім, соны таңдайды. Тасқара мінезін ұнатпай қалған Ұябасар үнсіз томсарып, тау жоталарын бөктерлей, күншығысқа қарай тартып берді. "Өз бетімен жүрген шал-қыранға соқтығып несі бар еді? Соқтыққан екенсің көрсеткен ерлігің қайсы? Тақала бергенде тайқып кеткенің бе?

— Рақмет, жолдас... Сау болыңыз...

* * *

Ұябасар ұшқыр да, ағынды құс екен. Қанаттарын еркін сермеп, ұтымды сырғып барады. Тасқараға қанаттарын тез-тез қағуға тура келді. Күн бойы биікке бір көтеріліп алып,

жақыннан оралып, екеуі де қиналмай шарпысып жүрген. Енді еркекті ұзақ ұшу сынына салғысы келгендей. Сайыстың бұ да бір түрі сияқты. Төбе шашына қырау тұрып ақ иықтанып алған ана қыран суықты да, қарсы соққан желді де елер емес. Қонақтар жерін өзі ғана білетіндей алыска тартып барады.

Тасқара ат шаптырым жер еріп отырды да кейіндей берді. Сылаң қыздың бір оң жағына, бір сол жағына шығып қалбақтай беру дүниенің азабы екен. Антұрғанның алымдысыай! Аяңына желіп ере алмайсың... Қап, бәлем, ертең көрерміз... Аспанда шарпысып жүріп қарсы бір келіп қалғанында шап беріп шаншыла кетпесем көр де тұр!.. Шегедей шаншылармын!.. О, сонау қалбаңдап келе жатқан ақ бас кәрі ғой... Тәңірі деген, жұрттың соңы мен емес екемін...

Ұябасар бір сәт жалғыз ағып келе жатыр еді, қанаттарынан жел гуілдеп келіп Сарбалақ қатарласты.

— Есенсіз бе!..

— Шүкір...

Енді екеуі қатар сырғып келеді. Төбе шаштарына қырау тұрып екеуі де ақ иықтанып алған. Екеуінің ұшқырлығы да теңдес екен.

— Аяғыңдағы неменең?

— Балақ бау ғой.

— Жалтырағаны неменесі?

— Жез сақинасы ғой.

Қатар ұшып келе жатқан қос қыран біріне-бірі осыны айтысқандай көздерін бір шағылыстырды да ұзай берді. Қайда барарын, қайда қонақтарын екеуі де біліп келе жатқандай, айтқызбай ұғынып келеді. Енді абайласа екеуінің қанат қағыстары да, құлаш сермеулері де, серпіндері де бірдей екен. Төрт қанаттан саулап суылдаған үндері де қосылып салған әндей үйлесе кетіпті. Суық аспанды иықтарымен тіліп, қанаттарымен сабалағанда екеуі де шімірігер емес. Шарықтау құмарын, екпіндеу құмарын тарқатар ұзақ сайыс енді басталған сияқты. Жел қызығар екпін, тасқын қызығар жүйтку бар.

Күн бата екеуі тарбиған-тарбиған жуан бұтақтары бар кәрі қарағайға келіп қонды. Тау жоталарын жауып кеткен қалың қарағайды көп кезіп, таңдап келіп қонды. Қазір екеуі қарсы отыр, сақ отыр.

— Осыған ұяласақ қайтеді?

— Мен ұяны сізбен бірге саларымды қайдан білдіңіз?.. Қызық екенсіз...

— Мына бір жақын тарбиысқан үш жуан бұтақтың үстіне құрықтай-құрықтай он шақты жас қарағайды айқастыра

төсесек, ұяның іргесі тастай берік болатын сияқты... Одан соң осы қарағайдың бас жағында жалбыр шаш қалқаны да қою көрінеді. Жауын-шашын кезіне балаларға пана да керек қой... Ұямыз көзге де көп шалына бермес еді...

— Енбегіңіз боска кетіп жүрмесін... Мен сізге әлі еш нәрсе дегенім жоқ қой...

— Оны ертең көрерміз де...

— Қойыңызшы, қызық екенсіз...

Кейін қалған Тасқара да жетіпті. Күндізгі есек дәме үміті есінде екен, Ұябасарға жақын қонбақ еді, ол бір иығын қозғап қалды. Әрірек отыр дегені сияқты. Сарбалақтың көздері де қара жалын атқандай бір жарқ етіп қалды. Тасқара саскалақтап, тез орналаса алмай, қанаттарын қалбаңдатып, бұтақтан-бұтаққа көшіп, ақыры анау екеуінен биігірек барып қонды. Жоғарырақ отырып алған соң аруақтанып та кетті. Шен беріп, биік тұғырға отырғызсаң, қандай орынға болса да ұялмай-ақ отыра кететін сияқты, жараса кеттім деп ойлауы да мүмкін. Сәнді отыр, салмақты отыр...

— Е, мен бір жұмысқа айналып қалдым... Әйтпесе, сенен қалатын емес едім! — дегісі келгендей, Ұябасарға қыр көрсетіп қояды.

Қарағай бастарын желімен жайқап кәрі қыран да келді. Оның жастарда не жұмысы бар, оңаша қонақтап жатыр. Белбеуін шешініп, тымағын сілкіп, күйбеңдеген қарт адам сияқты, оралымы азайған ауыр дене бірнеше бұтақты сындырып барып әрең тыншықты.

Енді төртеуі де тым-тырыс. Ағаш басы, қараңғы түн қырандар үшін ойын-сауық орны емес. Олардың ойын-сауығына шаңқай түс, биік те кең аспан керек. Қызынған денелер амалсыз тынышталып қара тас болып қатып қалды.

* * *

Таң сәріден кәрі қыран жөнелді. Шор алақан қышыған-дай болды. Кім біледі қоян кездесер, суыр да шығып қалған шығар...

— Ұшпаймыз ба? — Сарбалақ иықтарын қозғап сілкініп қойды.

— Е, ұшайық!

Ұябасар дүр сілкінді де ұша жөнелді. Ұйыған дене жазылғанша үш қыран қатар ұшып келеді. Сұңғақ денелі Ұябасар ортада. Екі жағында екі еркек қыран. Ұябасар көңілі Сарбалаққа біржола ауып болса да, Тасқараны да қуып жіберген жоқ. Көк сұлуы да айналасында шұлғыма жігіттердің бола бергенін жек көрмесе керек. Көз қиығы екі қыранға да түсіп келеді.

Түске тармаса қырандар таудан алыстап жазық даланың үстінде келе жатыр еді. Қауіп-қатер, жасырынар еш нәрсе байқалмады. Ал, енді бастаңдар дегендей, Ұябасар аспанға тік қарғып кетті. Қанат асты күнге шағылысып жарқ етіп қалды. Сарбалақ пен Тасқара да жоғарылай берді. Ұябасар суық аспанға шаншыла қадалып, әлі биіктеп барады. Әуелі аз шегініп қалған Сарбалақ Ұябасарды қуып жетіп, алға түсіп кетті. Жемсауында алқымынан тіреп, бөгеп жүрген иленіп-жұмарланып қалған жүн-жұрқа бар екен, оны аузынан ытқытып жіберді де жеңілденіп кетті.

Көк сұлуы көпке дейін ойынға қатынаспай қойды. Еркек қырандар екі жағынан орап келіп шарпысуға шақырса да елең қылар емес. Не тік қарғып жоғарылап кетеді, не сүңгіп төмен кетеді.

— Өздерің біраз сайыссаңдаршы...

Қызынып кеткен еркек қырандар өзара сайысып кетті. Сарбалақ ұзақ ағып кетіп, кең орап қайтады. Тәсілқой Тасқара жақыннан орап, табан астынан тап береді. Бірақ тырнаққа тырнақ ілігер жерге келгенде тайқып кетеді. Төмен сүңгиді, бұрылып кетеді, Ұябасардың тасасына қарай ұмтылады.

Ойында қандай тәсіл қолдансаң да айып емес. Бірақ бар тәсілің бас сауға болса, оны қыран көп көтермейді. Сарбалақ ызалана бастады. Тасқара тағы бір жақындай беріп тайқып кеткенде, қанаттарын қиғаштай беріп оң иығымен соғып кетті. Үстінен соқты. Иығы темірдей екен. Тасқара сол жақ қанатым үзіліп кетті ме деп қалды. Енді көтерілер шама жоқ, құлай төмендеп, әлдеқайда төмпе үстінде суыр жеп отырған шал-қыранның қасына келіп қонды.

— Бір жапырақ асатып жіберші, көкем!..

Тасқараның қарасы өшкен соң Ұябасар ойынға өзі түсіп кетті. Қыран құс жасырына да білмейді, сығалап сықылықтаған ұры көздерді де, күңкілі тынбас күндес көздерді де ұнатпайды. Бұл ойынға бөгесін керек емес. Бұл ұрпақ ойыны, ұрпақ күйі. Бұл ойынға аспан кеңдігі керек, жер биігі керек. Бұл ойынға қуана білер жүрек керек.

Сарбалақ ызалы қабағын жадырата алмаған бойы ағып келе жатыр еді, Ұябасар жақындап келіп, қылаң етіп бұрылып кетті. Қыран қабағы да жадырап сала берді. Енді екеуі кең аспанды кере орағытып, қарама-қарсы келіп, төс тақасып қалардай жақындасып, қайтадан тік көтеріліп кетіп жүр. Қатты ағынымен келгенде төске төс тақасып қалса араларында сығарланған суық ауадан басқа еш нәрсе жоқ-ты. Бірінде аналық күйі, бірінде аталық құмары, екеуі кешке дейін сайысты. Күн бата кешегі қарағайдың басына қайта

келіп қонғанда біреуі әке, біреуі шеше болып қалғандарын таныды. Ұяны қалай салу, қайда салу дауы болған жоқ.

* * *

Жазғытұрғы екі сары үрпек балапаны қазір қоңырайған-қоңырайған құс болып қалыпты. Енді ұшар кездері жақын. Әке-шешелері осының қамында.

Әуелі бұлар жұдырықтай-жұдырықтай көк-шұбар жұмыртқа еді. Бар қызуын, бар мейірімін соларға беріп, ана қыран қырық күн тапжылмай отырып басып шығарды. Үкідей сап-сары ұлпа жүн екі балапан жұмыртқадан шыққан соң ғана қалжыраған Ұябасар бірінші рет ұядан ұшып, арқан бойы барып қонды. Төс сүйектері сорайып, арықтап қалған екен. Қанаттары да әрең қағылады. Сарбалақ азық-түліктен кенде қылмаса да қатты жүдепті. Үш күндік ойын сайыс емес, армандары осы екі балапан еді ғой. Ұябасар қалжырап қалғанына өкінер емес. Бүгін ол қанаттарын жазып алады. Таң сәріде суға шомылып қайтады. Жұмыртқа басып отырғанда көбінесе аузын қар мен жаңбырға тосып сусындап еді. Енді ол күндер артта қалды.

Қос қоңырлары адам болып келеді. Қоян жіліктерін бітеу жұта бастады. Түлкінің төсіне таласып қалады. Өкпе тұстан тесіп жіберіп қызыл қанды сораптағанда көздері шатынап біріне-бірі ырық бермейді. Тырнақтасып та алады. Тек Сарбалақтың ызғарынан ғана ығысады.

Ұя басуға отырған кезде аналық Сарбалақтың өзінен де жатсырап кеткен. Бауырындағы екі жұмыртқаны одан да қызғанатын. Қазір балапандар есейген сайын әке ызғары керектігін де мойындады, ерлі-зайыптылық сезімі де қайта оянды. Қойшының төрт қанат үйіндей кең ұяның аналық пен аталық екі шетіне қонақтайды. Ойнағылары келіп, ұшқылары келіп дамыл таппайтын ересектеніп қалған балаларын иықтарымен қағып, қанаттарымен жайқап ұяның ортасына қарай ығыстырады. Тезірек ұшса екен, дүние таныса екен... Қоянды ала алмай ызаланса екен... Аяз келіп қалғанша әке-шешелеріне еріп ұшып ананы-мынаны үйренсе екен... Ұяда күнде жеп жүрген тамақтары жүгіріп жүрген төрт аяқ екенін таныса екен. Алысар, жұлысар барын білсе екен...

Ата-ана қарлы-боранды дауыл күтеді. Қара дауыл соғып тұрғанда ықтап-ығысып отырған қос қоңырды желге қарсы итеріп жіберу керек. Қанаттарын еріксіз қағатын болсын. Кеудеден тіреген қатты жел құлатпайды да қанат қаққан сайын жоғары көтеріп әкете береді. Сонда балалар қорқып шырылдар ма, қуанып саңқылдап жіберер ме!.. Ата-ана

осыны күтеді, қуана күтеді. Бұл олардың алты ай күткен арманы. Алты айға азаптың бар төлеуі осы ғана.

Күзгі қара дауыл көп күттірген жоқ. Соғар кезінде соғып кетті. Аналық қанша асықса да Сарбалақ дауылдың күшейе түсуін күтті. Қалың орманның өзегі шіріген кәрілерін аударып тастап, барлық қоқысты, барлық иіс-қоңысты айдап әкететін сұрапыл дауыл арман ғой бір! Ұрпағың сондай дауылда аяқтансын да.

Сарбалақ кешеден бері аналықтың өзін де шеттетіп тастап, екі балапанға дамыл бермей отыр. Ұяны айнала қуып, еріксіз қанаттарын қақтырады. Еріксіз бұтаққа жармастырады. Құламау керек. Тырнақтар қадалып үйренсін, білек бұлшық еттері ширатылып үйренсін. Қанаттары қағыла берсін, қатая берсін.

Екінші күн соққан қара дауыл бәсеңдеген жоқ еді. Таң ата Сарбалақ саңқ етіп, жақын қарағайға қонақтаған қосағын шақырды.

— Немене, ұшырамыз ба?

— Ұшырайық!

Әуелі ата-ана ұяны айнала ұшып өз қанаттарын жазып алды да ұяларына қона беріп қос қоңырды желге қарсы итеріп-итеріп жіберді. Әшейіндегі нұқып қалу емес, темірдей тегеурін бар екен, балалар ұяға жабысқан жоқ. Тырнақтарын бауырына қысып алып, қанаттарын тез-тез қағып, көтеріле берді. Шырылдаған да жоқ, саңқылдаған да жоқ, көздері ғана өжет түйіліп алған. Аумаған әкесінің көздеріндей, ызғарлы қара жалын шашады. Әуелі тыпырлай қағылған қанаттар енді байсалды қағыс тауып ала бастады. Дауыл ырғағын аңдай бастады. Ара-тұра қанаттарын қақпай, кеуделерін дауылға тосып қалқып-қалқып алады. Енді бір кезде ата-аналарына көз тоқтата қарап, бір қоңыр саңқ етіп қалды. Оған екінші қоңыр жауап берді. Бұл қуаныш саңқылы ғой!

— Түу, ұшу деген қандай жақсы еді! Неғып сонша ұшпай отырғамыз? Дүние деген қандай кең еді! Тар ұяға қалай сыйып отырғамыз? Дауыл деген қандай жақсы еді! Ұша алмасты ұшырып әкетеді екен-ау... Қанша уақыт бөстегін бұлғап отыра берген мешеу едік қой. Дауыл көтеріп аспанға шығарды емес пе! Енді осылай шарықтай беретін шығармыз. Арман деген осы да, қуаныш деген осы да!

Манадан балапандарының астын ала ұшып келе жатқан ата-ана енді қатарласып ұшқалы жақындап келеді. Қауіп жоғалды. Құлау қорқынышы жоқ енді.

Дауылда ұшырған балапандарымен қатарласа ұшып келе жатқан ата-анада қуаныштан басқа бір сезім қалмаған сияқты.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘҢГІМЕ

(Ескі дәптерден)

— Сол ауылға барып келуді созып кеттің-ау, — деп, райком хатшысы маған екі рет ескертіп еді.

Мен Бурабай орман техникумында беретін сабақтарымнан босана алмай жүргемін.

Райком хатшысының мені асықтыратын да жөні бар. Ауданның шетірек бір жағында алты-жеті ауыл бастарын құрастырып, колхоз құрғалы жатқанына үш-төрт ай болды. Бірақ сол ауылдардың нақ ортасында отыратын ең бір шұрайлы жердің иесі — Жаңбыршы ауылын колхозға алғылары келмейді екен. Ол ауылдың колхозға кіргілері де келмейді.

— Өздері тақыр кедей, мінездері түсініксіз... Райкомның жауапты инструкторы екі рет барып — "алланың жазғаны болад та" деген сөзден басқа еш нәрсе әкелген жоқ... Сен тезірек барып, сол ауылдың сырын ашып келші, — деп райком хатшысы бұл жолы маған салмақ сала айтты. Ойында тықыршу барлығы байқалады. Жаңа ғана басталып келе жатқан үлкен іс түсініксіз бір кедергіге ұшырап қалған сияқтанады.

Тек қана орақ бастығына, қара мақпал түсіне қызығып, қотырлау екеніне де қарамай алған беске шығарым бар еді. Салт мінсең, сылаң ғана жүрісі бар, арбаға жексең, айналшық жегендей, айнала беретін. Соны жегіп алып, бір жағынан үйрете қайту да ойда болып, мен жүріп кеттім. Қасыма техникумның екі оқушысын алдым. Үш жас жігіт, қара дөненді еріксіз жөнге көндіріп, кешке қарай Жаңбыршы ауылы деген ауылға жеттік.

Бұл ауылдың ең бір шұрайлы жердің иесі екенін манадан көріп келеміз. Қалың қара қыртысты, ат шашасынан келетін қалың бозды жер байлықты айтып бусанып жатыр. Алыстан орағытқан қайыңды ормандар осы жердің күннен, желден қорғайтын қорғаны сияқты. Құм-қайраң күміс көлдер кемерін кере, кең толқып, толып жатқан әңгіме шертетіндей сезіледі. Жазғытұрғы жадырау дүниенің барлық сұлулығы қалай бас қосып, қалай иесіз жатқанына таңданғандайсың.

Жаңбыршы ауылы биік болғанымен селдіреп кеткен ағаштың ішіндегі қыстауынан жаңада ғана жылжып ұзын бір сайдың бойын өрлей қонған екен. Айналасы он шақты қараша үйлер шығыстан батысқа қарай шұбала қонып ты. Ауыл маңында анда-санда бір жылқы, екі-үш сиыр, бесеу-алтаудан бөлек-бөлек жүрген қой-ешкі көрінеді. Бұл

маңайдағы ең арық малдарды осы ауыл жинап алған сияқтанады, бұл маңайдағы малы аз ауыл да осы болу керек.

Осынша бай жердің иесі неден жұтап отырғанына қайран қаласың. Өткен қыс өте жұмсақ, басқа елдердің күйлі шыққан бір жылы еді.

Шұбатыла қонған ауылдың орта деңгейінде жеті-сегіз еркек, алқа-қотан отыр екен. Әр үйдің сыртында көздерін күнге сығырайта қарап, аяқтары мен аяқтарын қысып тұрған қыз балалар көрінеді. Еркек балалар жоқ сияқты.

Біз еркектердің қасына келіп тоқтап, сәлем бердік. Күн жылы болса да тымақтарын тастамаған бастар аз ғана еңсесін көтерді де, тіл қатқан жоқ. Жыртық төбелерінен жүн жұлынып шығып тұрса да тымақтарда бір тәкаппарлық бары аңдалады. Сөйлесіп қайтар адамдарымыз осылар болар деп, мен арбадан тезірек түсіп, бір шетінен бастап отырғандарға қолымды ұсындым.

— Әуелі ана кісіден баста, шырағым, — деді ең шеткі еркек, ортада отырған сирек бурыл сақалды, опырық ауыз, сары шалды иегімен нұсқап. Қусырып алған қолдарын өз жеңінен де шығарған жоқ.

Мен амалсыз сары шалға жақындағанымда ол басын тіпті шалқалай көтеріп алып:

— Уакаляйкүм-өшалям... — деді. Басын менмен көтеріп алуымен аузын шүршитіп "уакаляйкүм-өшалям" дегеннің расында түк жарасымдылық жоқтығын ол өзі аңдамаса керек. Опырық ауыздан еріндері бірін-бірі қатты қапсырып, ауыз қақпағын қисайта жауып алды да сонымен тынып қалды.

Шалдан кейін мен оның сол жағындағы москалдау адамға қолымды созып едім, ол қолын созбастан, сірескен күйі отыра берді. Оның орнына әлгі ең шеткі еркек:

— Енді Атекемнің оң жағындағы адамға қол бер, — деді.

Атекесі жаңағы опырық шал екенін түсіндім де, мен оның оң жағындағы сақалы бар, мұрты жоқ біреуге қолымды ұсындым.

— Уағалайкүм әссәләм, — деді ол, молдаларша нақыстай айтып.

Сәлемді енді соның қатарымен жағалатып кетейін деп едім, жеті атадан келе жатқан дәстүрді бұзуға болмайды екен, манағы шеткі еркек:

— Енді әлгі кісіге қол бер, — деді.

Сонымен, Атекеңнің екі жағына отырған адамдардың үлкенді-кішілі ретін тауып, айқыш-ұйқыш қол беріп шыққанша, олар кезегімен сәлем алуды айтып болғанша, бір ауылды көшіріп-қондыратын уақыт кетті.

Содан кейін ғана ортадағы опырық шал:

— Қораш, сен әрірек ысырыл. Жас қонаққа сол орын лайық, — деді. Шалдың Қораш деген адамы көңілсіз ысырылып орын берді. Кең далада, аспан астында орын талғасып, үлкендік жасасып отырған жандарға тек қана таң қалғандай едің! Басқа елдерде, басқа ауылдарда мұндай ескілікті мен бұрынды-соңды көрген емен. Бұл адамдар маған әрі қызық, әрі бір қайғы көрінді.

— Шырағым, жол болсын, — деді, ортада отырған шал.

— Әлей болсын... Сіздің ауылда жұмысымыз болып келіп едік, — дедім мен.

— Әлей болсын дедің, болды сол. Ар жағын кезегі келгенде айтар болар, — деп, шал мені ауыздықтап қалды.

Түсінде көргендей кәрі тағылықтың мән-жайына мен енді түсіне бастадым да қатемді тез түзеп:

— Иә... Әлей болсын... — дедім.

— Қай елдің баласы боласың?

— Керей боламын.

— Қай керей?

— Қызылжарға қарайтын керей.

— Елдерің аман ба?

— Біз аттанғанда аман еді.

— Бүгін қай жерден шықтың?

— Бурабайдан шықтым.

— Жол шетің қай жер?

— Осы сіздің ауыл...

— Ендеше, Есенгелді, бұл балаларды үлкен үйге апарып түсір... — деп, шал мақұлдау күткендей, екі жағына кезек қарады.

— Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады, — деді, шалдың оң жағында отырған сақалы қауғадай, мұрты жоқ адам.

— Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады, — деп, шалдың сол жағындағы адам да сөзбе-сөз қостады. Бұл бір үңірейген көсе қара екен, көз құйрықтары сүйірленіп, екі шекесіне қарай созылып кетіпті. Өзгелердің ұйғарғанын аяқтап келгенде сол бекітетін сияқты. Айтты да қара тас болып қатып қалды.

Содан кейін ғана Есенгелді деген, манағы ең шетте отырған еркек орнынан тұрып:

— Қонақ балалар, үлкен үйге жүріңіздер, — деді.

Қонақтар орнымыздан тұрдық...

Қасымдағы оқушылар жарылып кетуге жақын қыпылдасып келе жатыр. Мен езу тартсам болғаны, күлкілерін тыя

алар емес. Ең алдымен солардың ойын бөліп, күлкілерін ыдыратқым келіп:

— Есеке, күн әлі ерте... Біз келген жұмысымыздың жәйін сөйлескіміз келеді, қалай болар екен? — дедім.

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың, — деді Есенгелді.

— Ол кісіге сіз айтсаңыз қайтер, тезірек сөйлессек деп едік...

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың, — деді Есенгелді, жаңағы айтқанын айнытпай қайталап. Бұл жолы күлмей қалуға шын-ақ ұстамдылық керек еді...

Енді түсіндім, бұл ауыл атам заманнан да әрі бір кезде қабылданған дәстүрді бұзбай келеді екен. Үлкен біреуі айтқан бір сөзді, үлкен орнатқан бір дәстүрді ешқайсысы бұзбайды да өзгертпейді.

Жаңағы қайталаудан кейін Есенгелдінің бет-аузы тасқа айналғандай сазарып, өзге қазақта кездеспейтін тәкаппарлыққа көшті. Әлдеқашан тысы оңып-бозарып кеткен тымағының төбесіндегі жыртығынан суырылып шыққан түйенің жүні де тәкаппар шошаятын сияқты. Есенгелді опырайған үлкен қара үйге қадаған көзін аудармай ұстаған бойы сықыр-сықыр, қиқаң-шиқаң еткен шілтерлі есікті ашты да:

— Мархамат! — деді бізге. Біз үйге кірдік.

Ішкі достығы жоқ шет бір елдің өкілдеріне көрсетілетін сырт сыпайылық осы сияқты болуға керек. Біз ішімізден күліп, көне бердік.

Үлкен қара үйдің іші де ертедегі байлықтың, қазіргі күндегі жұтау кедейліктің жайын айтып тұр екен. Ең алдымен, бұл мен көрген киіз үй біткеннің ішіндегі ең жыртық-тесігі көп үй. Мұндай көп жыртықты, мұндай үлкен тесіктерді мен қойшының қосынан да көрген емеспін. Қойшының әйелі мына қара құрымды да жамап қойған болар еді. Бес-алты уығы алақандай жалпақ, бір кезде сырланғандығы, зерленгендігі байқалады. Өзге уықтары қырық ру — бірі жіңішке, бірі иінсіз, шаңыраққа тік тіреліпті.

Тағы бір бес-алты уықта жосаның ізі де жоқ, ыстың ізі ғана бар. Аңырайған іргеден бір төрт көз қара ит кіріп келе жатыр.

Оң жақ босағада аласа жүкаяқтың үстінде темірмен белдеуленген аруақты бір ескі сандық, бетінде екі-үш жерде ғана сүйектелген өрнектің ізі қалған ескі кебеже... Көрпе-жастық дегеннің ізі байқалмайды. Екі басы қайықтай қақырайған ағаш төсектің үстінде сырмақ сияқты, құрамыс

көрпе сиякты бірдемелер қоқып жатыр. Төр алдында тай, тайынша, ешкі, лақ терілері шикі күйінде төселген. Бір кезде көк сауырлатқан, күмістеткен үйрек бас ер осы үйдің төріне мың жыл бұрын ілінген күйі қала бергендей, қаусап тұр. Таралғылары қырқылып, күмістеткен үзеңгілері үзіліп түскелі тұр.

Біз Есенгелдінің нұсқаған төріне келіп отырдық. "Үлкен үйі" осындай болса, өзге үйлері қандай екен деген ой келеді. Есенгелді бізді қозғалмай қарайтын көздерімен бір түгендеді де шығып кетті. Содан кейін ғана біз еркімізбен күліп, әрең дегенде езуімізді жидық.

— Бұл үйдің жандары қайда? — деді оқушының бірі.

— Осы үйдің иесі мына қара ала ит болмасын... Үйге іргеден кіріп, іргеден шығып жүрген түрі жаман екен, — деді екінші оқушы.

— Үндемендер, бұл ауылдың сырын түгел көрейік, — дедім мен.

Жігіттер атты ағытып, өзіміздің төсек-орынды үйге енгізіп, астымызға техникумнің қара одеялын төседі.

— Осы одеял осында қалсын өзі, — деді біреуі.

— Арам болар! — деді екіншісі.

Ұзамай алысырақтан шыққан Есенгелдінің даусы естілді:

— Қарашаш, үлкен қонақ келді. Атекем сізге қонақтардың қызметінде болсын деп бұйырады... — деп тұр.

— Қайдағы қонақ, қандай қонақ? — деген әйел даусы естіледі.

Біз қандай күтушіге душар болар екеміз деп, қауіптеніп отырғанымызда Есенгелді үйге қайта кіріп:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді, — деді.

Онымыздың үлкен наразылық туғызғанын мен аңғармай қалып:

— Оқасы жоқ, отағасы, үшеуіміз де жас жігіттерміз ғой, өзіміз-ақ күтеміз... Рақмет, — дедім, осы ауылдың ыңғайына қарай сөйлескім келіп.

Бірақ, Есенгелді жібіген жоқ, сөгіс жариялауға лайық қатал дауыспен:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді, — деді де, тағы да шығып кетті. Біз тағы да еркін күлісіп алдық.

Осы кезде ірі денелі, москал тартқан қара торы әйел есіктен еңкейіп кіре берді. Біздің "есенсіз бе?" деген амандығымызға әйел қалыпты қазақ әйеліндей жауап қайырды:

— Шүкір, шырақтарым... Айналып кетейіндерім-ай, қайдағы бір молаға қайдан кездесіп жүрсіңдер? — деді әйел, бірден-ақ бізді бауырына тарта сөйлеп. Бұл ауылдың мән-жайын сұрап алатын адамың да осы әйел сиякты. Ептеп

қана келген жұмысымыздың ұшығын аңғартып едік, ар жағын әйел өзі түсініп, ойымыздағымызға жауап бере сөйледі:

— Бұл бір ертеден қырсығы арылмаған жадау төрелердің ауылы, тамтығы қалмай біткен ауыл. "Бақ ауысады, ырыс жұғысады" деп, бізден бұрынғылары да тырп етпей отыра берген екен, біз де тырп етпей отырмыз. Ауысқан да, жұғысқан да дәнеме жоқ. Отыз үй төленгіт болушы еді, олар әлдеқашан тастап кетті. Өздері әп-әдемі ауыл болып, оңаша отыр. Колхоз болып жатқандар да солар. Кеше ғана көріп келдім, бір қырқаның қыртысын айырып, егін салып жатыр. Ал, бұл ауыл колхоз түгіл, әшейін ауыл болып отыра алатын да жайы жоқ. Осы ауылдың он шақты еркегінде өз атын ерттеп міне алатын біреуі табылар ма екен? Бір арба отын әкелетін біреуі бар ма екен? Ондайларына төленгіт қызы — мен жүрем. Елуі жиналып ешкі соя алмайтын өлімтіктер, қалқиып отырған. Өңкей бір пирақыло!.. Өздерің де көрерсіндер, шырақтарым... Енді мен шай қояйын, — деп, әйел шығып кетті.

Әйел үйге бір кіріп, бір шығып жүріп, ауылдың арғы-бергі жайларынан бірталай таныстырды. Бір кезде төре тұқымының біреуі қонып-түстенген, біреуі туған, біреуі өлген, ас берген, ат шаптырған жерлерінің бәрін де бауырына баса беріпті бұл ауыл. Бірақ, сол жерлерге қағылған жалғыз қазық та жоқ. Бұлар адам еңбегі дегеннің ешбір түрін білген емес, әлі күнге дейін қабылдамайды да. Бай жер өзі асырап келген: жер малды асыраған, мал бұларды асыраған. Атын ерттеп, қолтығынан көтеріп атқа мінгізу төленгіттердің міндеті болған. Енді олар да тастап кеткеннен кейін төре ауылы біржола титықтап, құларманға келіп отыр. Бірақ баяғы пандық сақталып қалған.

Әйел қайнаған самауырды үйге кіргізді де:

— Шырақтарым, бұл ауылда бір қайнатым шай жоқ. Ақ су ішесіндер, — деді. Бізде шай барлығын естіген соң, шайнек іздеп басқа үйлерді кезіп кетті.

Қалайымен нокталанған шайнекке еріп, әр үйден жиналғаны көрініп тұрған он шақты шыныаяқтар келді. Көп жамалған, көп кір сіңген сіреу дастаркан жайылды. Біз дастарқанның үстіне өзіміздің орамалымызды жайып, қаладан алып шыққан нан, қант, майымызды төктік. Осы кезде әлі де ауыл сыртында қалған еркектер де үлкендете үйге кірді.

Атекем деген опырақ шалдың отыратын дағдылы орнына мен отырып қалған екем. Шал басын қақшитып алған бойы тура маған келіп тірелді де тұрып қалды. Мен төмен ығысып, орнын босаттым. Екінші біреуіне тағы орын берейін деп, тағы

да төмен қарай ығыса берім ем. Атекең аз ғана сақалын алдына қарай шошайтып:

— Ендігі жол қонақтікі, қозғалма, — деді. Бірақ, жолдастарым сырғи-сырғи, менен алыстап кетті. Аз ғана тамағымыз ауыл адамдарының алдында қалды. Олардың ортасында мен ғана...

Опырық шал нан мен майға обырдай тиіп жатыр... Тісі жоқтығы бөгей ме десең, шайнамай-ақ қылғы беретін сияқты. Біз бір-бір шыны аяқ шай ішіп үлгіргенше, дастарқан үсті тып-тыйпыл болды. Менің екі жолдасымның нанға қолдары да тиген жоқ. Мынау адамдардың арасында тамақ жеуге болмайтын да сияқты. Бәрі де құмыға қимылдап, өгіздей орып, дастарқан бетін сипап салды. Бір адам дыбысын шығарып, бір ауыз сөз де айтқан жоқ. Бағанағы пандықтан да түк белгі қалған жоқ, нан мен майға қарай бірінен-бірі қолдарын асыра созады. Әбден жеп болған соң ғана Атекең шал байсалдылық тауып:

— Жеуге болатын жаңа май екен, — деді.

— Атекем дұрыс айтады, жеуге болатын жаңа май екен, — деп, манағы оң жағындағысы қостады да, оның айтқанын аудармай қайталап сол жағындағысы қостады.

— Мына бір шекерді көкетайыма апарып берейінші, — деп Атекең дастарқан үстінде селдіреп қалған аз ғана қанттың екі түйірін сүйреп әкетті.

— Атекем дұрыс айтады, мен де шөкетайыма апарып берейінші, — деп, сақалы бар, мұрты жоқ адам екі түйірді өзіне қарай тартты. Басқалары да осыны істеп, сіреу дастарқаннан басқа еш нәрсе қалдырған жоқ. Енді олар шыны аяқты саусақтарының ұшына ғана қондырып, сылдыр шайдың өзін ғана сораптап отыр. Пандықтары да қайта оралған сияқты: көздері бұл дүниенің ар жағындағы бірдемеге қадалғандай; бет-ауыздарында қатып қалған тас менмендік қана бар... Біздің аш қалғанымыздан қысылып отырған жалғыз әйел ғана.

Қонақ атын бұл ауылдың өзі күтеді деген Есенгелді қаранғы іңірге аттың маңайына да барған жоқ. Өзі сұрайды деген Атекесі бізден әлі бір ауыз сөз сұраған жоқ. Сықсырайған білте шамның шалағай жарығында, әлдекім біріне бірін сүйеп кеткен киімшең өліктер сияқтанып, біреуі қыбыр етпей, ауыл иелері отыр. Таң қалып біз отырмыз. Өлі ауыл тып-тыныш...

Атекең бір кезде тамағын қырынып, аз ғана еңсесін көтеріп алды да:

— Үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек, — деді.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек, — деп, оң жағындағысы қостады.

Осыны айтысты да едәуір уақыт тағы да сіресіп қалысты. Менің қой союға қарсылық білдірген әдепсіздігіме ешбір жауап қайтқан жоқ. Ұялғаннан үндемеуге тура келді. Жалғыз-ақ "біздің қызметіміздегі" әйелдің қатты тықыршып отырғаны сезіледі. Әйел әрқайсысына бір қарап, аз ғана шыдап көрді де аяғында кесек кетті:

— Соятын болсаңдар, неге әкелмейсіңдер тезірек? Ауыздарың айтып, арттарың көтерілмейтін адыра қалғырды қашан қоясыңдар осы? Жандарың бар ма, жоқ па өзі? — деп, жайдан-жай есікті тарс еткізіп жауып жіберді. Есіктің бір шілтері ұшып кеткені байқалады. Жаландап үйде жүрген төрт көз ит те есіктен емес, тесіктен атып шықты. Бірақ, еркектер жағы қаласын бұзған жоқ. Тағы бірталай уақыт өткеннен кейін ғана Атекең байламын айтты.

— Қарашаш дұрыс айтады, соятын болсаңдар — сою керек, — деді. Қасындағылар тағы да сөзбе-сөз қайталасты да қозғалған жоқ.

Енді әйел еркіндеп, жұмысты тездетуге кірісіп кетті. Біресе отын көтеріп әкеліп, біресе қазан мен ошақты әкеле жүріп:

— Қай үйдің қойын алдырушы еңдер? Алдырсаңдаршы, — деп үйден шығып кетеді де, далаға шығып алып одан көрі де қаталырақ аяктайды.

— Есенгелді, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар. Алып келші, — деді Атекең. Әлдеқашан өлген Жаңбыршы төренің әулеті, тегінде, біріне-бірі еншілес сияқты көрініп кетті.

— Атекем дұрыс айтады, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар... — тағы да екі рет қайталанды.

Есенгелді содан кейін ғана орнынан тұрып, есікке қарай беттеді. Асығысы жоқ, паң басып барады.

Үй іші тағы да жым-жырт... Сыртта ашыққан қара дөнен ғана оқыранып қояды. Сағат он бірден өтіп барады.

Бір кезде Есенгелді келіп:

— Сары әжең үйінің боз қойы бүгін-ертең қозылайын деп тұр екен... Обал болады ғой дейді Айша келініңіз, — деді.

— Айша келін дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас, — деді Атекең.

— Атекең дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас,— деп үнірек қара мен сақалы бар, мұрты жоқ адам бұл жолы қабаттаса қайталасты. Тегі, бір ет

болып қалуын іштері тілеп отырған адамдар енді манағыларынан гөрі ширайын деген сияқты.

Атекең де үн-түнсіз қалуды ұзаққа созбай:

— Ендеше, Қанша апай үйінің қоңыр қозысын алып кел. Ол ерте туған қозы болатын, ендігі союға жарап қалды, — деді.

Бұл сөздер де екі рет қайталанып, мақұлданып болған соң, Есенгелді тағы да жөнелді. Манағыдай емес, енді тезірек басып барады. Бірақ оның бұл сапары да оңына айналмапты. Есенгелді есіктен кіре бере-ақ:

— Жұма күні Қанша апайдың жылы толады екен... Соған сақтап отырмын деді, Айжан келіндерің, — деді.

— Ие, ие... Айжан келін дұрыс айтады, жұма күні Қанша апайдың қайтқанына бір жыл толады. Соған сақтап отырғаны рас, — деді Атекең. Қалыптасқан әдет бойынша қасындағылары да осыны қайталасты.

Атекең енді біржола дағдарып қалғандай еді, ашыққан қарын тағы бір тамақтан өтерді есіне салған екен:

— Енді сөзді қойып, Кәрекең үйінің көк серкесін әкеліп сой! — деп бұйырды. Басқалары енді бұйрықты қайталады.

Сонымен көк серке келгенде сағат он екіден асып кетіп еді. Ол өзі серке емес, иісі мүңкіген теке екен. Төре тұқымының бұл иістен қалай жеркенбейтіндеріне таң қалғандайсың. Жоқ, жеркенер емес, көздеріне қарасаң көк текені тірідей жұтып қойғандай! Әрқайсысы бір теке жұтқысы келіп жұтынып отыр...

Тағы бір үлкен кедергі пышақ іздеу айналасында кездесіп қалды. Атекең қай үйде қандай пышақ барын да біледі екен. Ол айтып, өзгелер қостап, аяғында Есенгелді бір пышақ таба алмай қайтты. Текесі құрғырдың күлімсі иісі тұншықтырып барады.

Әбден шыдамы таусылған жолдастарымның бірі атып тұрып:

— Лұқсат етсеңіздер... мен... — деп, кішкентай ғана қарындаш ұштайтын бәкісін көрсетті. Сөзі әдепті сияқты болғанымен, өзі ішінен қайнап тұрғаны байқалады...

Таң ата көк теке бір астау ет болып алдымызға келді. Бірінің соңынан бірі сәлем етіп, он шақты әйелдер кіріп келді. Бәрі де бір-бір баласын жетелей келіпті. Ұйқыдан оятып алған ірің көз қыз балалар, жасынан-ақ кетілген тістерін жасыра алмай, есіней кірді. Бәрі де жүдеу, бәрі де наукас, бәрі де шала жан балалар... Төре тұқымы мәңгіден бері бірінің қызын бірі алып, әбден азғындап болған, балаларда тіршілік белгілі болымсыз ғана сезіледі.

Осынша еркек-әйел бір көк текеге жабылып кеп кеткенде түн ұйқысын бөліп келген еңбектеріне тұрса жарар еді-ау деген ой келеді.

Еркектері есесін жіберген жоқ... Бастың бір құлағын кесіп менің алдыма тастады да, Атекең басты өз алдына алып қойды. Жамбастан бір жапырақ етті менің алдыма тастады да, сақалы бар, мұрты жоқ адам о да жамбасты өз алдына қойды. Өзгелері де солай, өздеріне тиісті мүшелерді ұстап-ұстап алып, алдарына қойып жатыр... Қалған ондай-мұндай туралып бір жапырақ табаққа түсе бергенше біреуінің өңешінен өтіп те кетеді.

Ет жеу ырымы аяқталып, сорпа ішіліп болысымен-ақ төре тұқымдары бір-бір сүйекті балаларына ұстатып, тез тарасып кетті. Бізге, әрине, тыныш ұйқы, қайырлы сапар тілеп тарасты...

Жұрт аяғы басылған соң, манағы Қарашаш деген әйелмен біраз кеңестік те "Атекеңнің өзі сұрауын" күте алмай, біз де жүріп кеттік. Молаға айналған ауылдан қашып кеттік. Мен-мендігін қоя алмаған, қасқырдай обырлардан қаштық.

— Апырау, бұл ауылдың бір ауыз сөз айтуына қанша уақыт керек?! — деп таңданады екі жолдасымның бірі.

— Ал сонша пан айтылған сөздердің болмашы бір іске айналуына қанша уақыт керек?! — деп, екіншісі таңданады.

Маған осылар неше заман ел билеп отырғанда, сол елдің неше ғасыр өмірін осылай боска өткізді екен деген ой келді. Әлденеге рақымсыз ызаланғандай боласың.

Ертеңіне райком хатшысына келіп менің жасаған баяндамам мынау ғана болды: — Жаңбыршы ауылында он колхозға еркін жететін жер бар. Аса шұрайлы жер, текке жатыр. Колхозға алатын бір-ақ адам бар, аты Қарашаш, — дедім.

— Өзгелерін қайтеміз? — деді райком хатшысы.

— Өзгелерінің орны өзге жерде, — дедім мен.

Райком хатшысы ауыр ойланып қалды...

СӨЗ ЖОҚ, СОНЫҢ ІЗДЕРІ

Жатар алдындағы желпініске мен ылғи сағат он бірде шығамын. Осы кезде ғана дабыр-дұбырға толы мазаң шақ аяқталып, жұрт аяғы сирей бастайды. Жанталаскан жастар жосыны тыным тауып, ешкім сені қағып та кетпейді, бұралқы-бейпіл сөздер де естімейсің. Тау қойнындағы қаланың еспесі шағын тынық ауасы да осы кезде тазара бастайды.

Күнделікті әдетім бойынша қарсымыздағы бақшаға келсем, сескене қоярлық бейсауат адам байқалмады. Қала бастығы қатал деген қауесет тарай қоймаса да, заң қаталдығына сүйсініп, әдетте, жүретін жерлерімнен ұзаңқырап та кеттім. Түгел түлей қоймаған күзгі бақша жапырақ қанаттарын су-су сілкілеп, ауаны тез тазартыпты. Аз ғана қырбық қар түсіп, асфальт бетіне ақ дастарқан жапқандай екен. Адам серуендейтін жіңішке жолдар жолақтанып, ұзарып кеткендей сезіледі. Кешкі жөңкілістерден қала беретін қоқыр-соқырды да жаңа жауған таза қар жаба кетіпті. Бақшаның тап осындай таза бір шағы адамның бойын ғана емес, ойын да тазартып қайтарады; тазалық-тазалыққа, настық-настыққа шақырады да.

Серуен жолдарынан аз ғана қалтарыс тұратын ресторан тұсынан өте бергенімде, осылай қарай баяу аяңдап келе жатқан әйел көзіме түсті. Із кесіп жүрген аңшыға ұсап, андасанда төмен қарап, кідіріп қалып келеді. Жақындаса келе тани кеттім. Нәзікен екен. Мен оны көрмегелі көп жылдар өтсе де, бірден таныдым. Сұңғақ денелі, сұлу емес, сүйкімді, ұяң емес, ашық, ордаң емес, әдепті болатын. Қыз мінезінде, ұяңдық пен әдеп бірге кездессе бірін-бірі жасырыңқырап тұрады да, ашықтық пен абайсыздық бірге кездессе, бірін-бірі асырыңқырап тұрады ғой. Нәзікен ондайдан аман, адамға ақ жарқын шыраймен, қалтқысыз сеніммен қараушы еді. Менің есіме оның сонау жас кезі, сол қыз мінезі түсе қалды. Бір сәт сол қыз Нәзікенге кездесіп тұрғандай болдым. Осындай таза күнде соған кездескеніме қуанып та кеттім.

— Апырау, Нәзікенбісің? Қайдан, қалай кездестік,— деп, апалақтай амандасып, мен қолымды бұрын создым. Саусақтары жұмыр да балғын болушы еді, енді едәуір ысқаяқтана бастаған екен. Қолы сүйікті те суық тиді.

Бардың жұпыны киінгені де, жоқтың барша киінгені де белгілі тұрады ғой, Нәзікеннің тұрмысы қоңыр-төбел екендігі байқалады. Бірақ қапелімде аузына түсе қоймайтын бауырмал сөздер тауып, амандасқанына қарағанда, бұрынғы ақ жарқын мінезі қалпында сияқты.

Нәзікеннің алдында мен бұрын да абыржыңқырап қалушы едім, соның салдарынан әлі де арылмаған екенмін, екі ауыз сөзге келмей-ақ, ең бір сұрамасты сұрап қалдым:

— Балаң есейген шығар? — дедім.

Менің бұл доланды ғым Нәзікеннің көңіліне екі бірдей жарақат салатыны даусыз. Ең алдымен, алты-ақ ай отасып, ұшты-күйлі айырылған жарын — Жантасын есіне түсіреді. Екінші, амалсыздық қыспағында қосылса да, қазіргі жолдасы Айдарбек болғандықтан, бұрын аралас-құраласы бар

дос-жарандарының шеттеп кеткенін есіне түсіреді. Нәзікен үшін мұның екеуі де ескірмеген, егіз-егізек жаралар. Сұрауын сұрап қалсам да, өзім қысыла бастап едім. Нәзікен қысылмай жауап берді:

— Сейілжанды айтасың ғой. Биыл оқуын бітіріп, Алтайға кетті. Бойшаң да иықты жігіт болды. Аумаған Жантастың өзі! — деді. Әуелі аз ғана реңсіздеу шыққан дауысы сөйлей келе ажарланып кетті: әрі алғашқы күйеуін, әрі алғашқы баласын көз алдына әкеліп тұрғаны сезіледі. Сол екеуі жайында ғана сөйлескісі келіп тұр. Менің ойым да бір кездегі ең қадірлі жолдасым Жантасқа ауысты.

Ол бір дарынды туған жігіт еді. Орта, жоғары мектептердің екеуін де ойран-ботқасын шығарып, еркін бітірген кен инженері болатын. Оның ең алғаш жазған "Алтай кендері" деген еңбегіне "Алтай поэмасы" деген алғы сөз жазылып еді. Қазір Жантастың өзі де жоқ. Алтай поэмасы да жоқ. Ана бір жылдары екеуі бірге тұтқындалып кетті. Жантас "барса келместен" қайта алмай, біржола жоғалды да, еңбектері енді ғана басылғалы жатыр.

— Қызық жағдай кездесе береді екен, Жангөбек... Сейіл Алтай комбинатына, баяғы әкесінің орнына алынипты,— деді Нәзікен. Мен күттықтап қолын қысып едім, жаңағы екі арада қолы жылынып кеткен екен.

Жантастың Алтайға аттанар күні Нәзікеннің есінде өмір бойы қалар қаралы күн еді. Жаңа ғана қосылған екі жас барлық ой-жігерін өрісті еңбекке арнап аттанғалы жатқанда Жантас ұсталды. Қанын ішке тартып сұрланып алған, екі жігіт кіріп келді де:

— Жантас Асылбеков, жүріңіз! — деп есікті нұсқады.

"Халық жауы" деген сұмдық сөзбен келіп тұрған екі жігітке қарап тұрып, өз халқының досы қандай болатынын білмей қалуға да болатын еді. Сұр киінген, қанын ішке тартып алған сіріңкі сұрдың екеуі де ысқырынып тұр. Бірінің оң жақ бетінің томпағынан бастап миықтығына дейін ығы-жығы безеу — әдейі басылған қара таңба ма дерсің. Екіншісінің бетіне қарап, адам жүзінен ешбір ізгі сана-сезімнің саңылауы байқалмайтынына таңқалғандайсың. Бұл екеуі өз қызметтерінің елдік мәніне біржола түсіне алмай қойған Шыңғыс хан заманында тамұққа алынып, қазір содан шығып келіп тұрғандай, тым жат еді. Көздері қыдыра жортып, бәрімізді де бір-бір тінтіп шықты: бірінің көзі қара тышқандай тіміскіленіп келіп менің көк ала галстугіме қадалғанда, мен мойнымa қыл-бұғау түскендей булығып кеттім. Безеу беттің екі құлағы да бүрісіңкіреп, әлденені тыңдай қалған бөрінің құлағына ұсап, алға қарай қалкия

қалыпты. Ол маған осы үйдегі барлық жанның қалай дем алғанына дейін естіп тұрған сияқтанды.

Жантас төсек-орын, шағын ғана кітапханасын бұдан бірер күн бұрын Алтайға жөнелтіп жіберген екен. Жолға әзірленген екі чемоданды тұтқындаушылар иесімен бірге әкеткелі есікке қарай бір-бір қозғап қойды.

— Бір чемоданда әйелімнің киім-кешегі ғана бар. Көріңдер де тастап кетіңдер,— деді Жантас.

— Оны барғасын көрерміз. Акты жасалды... Кеттік! — деді безеу бет сұр, екі чемоданның бірін қолына ала беріп.

Мұндай пәлені өңі түгіл түсінде күтпеген адал жас Жантас таңқалғандай ғана қалпын көрсетті, қорыққан жоқ. Таңданып жымиып әйеліне жақындай беріп еді, тағы жаңағы безеу бет:

— Кейін! — деп жекіріп қалды.

Жантас әлі де сол жымиған бойы тоқтап қалды да:

— Жолдастар, тарап кетіңдер, мен қазір қайтып келуге тиіспін. Сөз жоқ, қазір қайтып келемін,— деді. Біз ішімізден ғана бас изестік.

Жантастың ақ-қарасы айқын тұратын, адал қарайтын көздері, биік те жалпақ ақ маңдайы, желкесіне түскен ірі толқынды қара шашы сыртқа шығар есік ашыла бергенде түгел бір жарқ етті де жоқ болды. Есік бір зәрмен жабылды да, құлағымызда тағалы аттардың тапыр-тұпырындай, тақтайлы коридордың дыбысы қалды.

Төр үйдің босағасына сүйенген бойы, қатып қалғандай Нәзікен тұр. Күзгі жемістерден майысып тұрған ұзын стол отырыңдар деп шақырғандай. Бокалдар "құйыңдар" дегендей болады. Столдың төр басына біз әкеліп қойған бір құшақ гүл өзінен-өзі өңінен айрылып бара жатқандай. Жалғыз гүл емес, сол үйдегі адамдардың бәрі де өңсіздене қалыпты. Біз тез тарасып кеттік, тым тез тарадық. Жантастың қазір қайтып келемін дегеніне ешкім де сенбепті. Бұл бір жаппай сенімсіздік, үрей мен күдік кезеңі еді ғой, өң мен түстің арасында тұрғандай Нәзікенге көз қиығымен әрең бір қарап, айыпты адамдай жылыса-жылыса шығып кеттік. Ерніміз қоштасқан болып қыбырлағанымен бір ауыз сөз естілген жоқ. Нәзікеннің ең бір жалғызсырап тұрған кезінде жалғыз тастап кеттік. Жасы әлі жиырмаға толмаған уылжыған жас жалғыз қалды, жалғыз...

Жантас өте бір үйірсек жан еді, дос-жарандары көп жиналған екеміз. Қолы босамай, жалғыз Айдарбек қана келе алмаған. Жантас пен Айдарбек бір мамандықтың адамдары еді. Айдарбек Алтай комбинатында төрт жылдай қызмет істеп, өз айтуынша, бастықтармен келісе алмай, босанып

кеткен. Қазір ол Өлкелік бір комитеттің ауыр өндіріс бөлімін басқаратын. Жантас Алтайға сол Айдарбектің орнына жіберіліп жатқан. Егде тартып қалған инженер Алтай туралы кейбір ойларын Жантасқа өзі әкеліп бермек екен, дәл аттанарында келе алмай қалды. Жантас осыған едәуір қынжылып, өзім келіп алып кетейін деп еді, Айдарбек телефонмен бір жерлерін қайта қарап, ертеңнен қалдырмай почтаға саламын деп уәде етті.

Саясат пердесін жамылғанымен, саясатқа сыя бермейтін жайларды түсінуге әйел ойы зирек келеді. Мен үйге келіп, әйеліме Жантастың жайын айта бастап едім, ол кідірместен екі түрлі жорамал айтты.

— Естірсің де білерсің, бұл қылмыстан Айдарбектің қолы таза емес. Жантасқа қандай бәле жабысса да Айдарбектен келді. Оның қолы таза емес, таза емес! — деп екі қайырды да: — Ол күншіл адам. Жантас Алтайға баратын болғалы ол жарылғалы жүр... Жантас пен Нәзікен екеуі тым бақытты жастар еді ғой, тым жарасымды еді ғой. Біразымыз сонысына қызықсақ, енді біреулер күндейтін. Күншілдік әкетті, күншілдік! — деп жылап жіберді де, киіне бастады. Мен оған қосыла да алмадым, қарсы айтарым да болмады. Әйелім тез шығып кетті.

Мен балалар катоктан қайтқанша шам жақпай отырдым. Егер Жантас сияқты кіршіксіз жасты да күншілдік әкетсе, адам санасының өскені кәне? Айдарбек сияқты инженеріміз осындайға бара алса, өскен ел болғанымыз кәне?

Қой, бұл қате болар. Ой барлап үлгіргенше сезімі құрғыр алып-қаштыға салып әкеткен болар деп байлам жасадым. Сенбей жасадым.

Қараңғы үйде жалғыз ойға әр нәрселер түседі. Барлық адам баласының есінде сақталып қалған Варфоломей түні көз алдыңа келеді. Адам жүрегіне үрей, сеніспеу егіліп жатқан күдіктер балалап барып әлдекімнің айбарына тіреледі де, тұйықталып қалады. Шешуі жоқ, шегі жоқ көп үрейдің ортасында қалғандай, өзің үйде, ойың тұтқындалып қалған. Біраздан соң әйелім қайтып келді де:

— Сұмдық-ай, Нәзікеннің өзін де шақырып әкетіпті. Кім шақыртқанын ешкім білмейді. Есігі жабық тұр, — деді.

Екі күннен бері төсек тартып жатқан әйелім ол түні кірпік қақпай шықты. Мен сыбырлап сөйлеймін, ол қаймықпай, әлдекімге ұрса сөйлейді.

Ертеңіне, мен қызметке кеткенше, әйелім Нәзікенге тағы бір барып келді де, өзінің қатты абыржып қайтқанын айтты:

— Жангөбек-ау, мына дүниең не болып бара жатыр? Мен түгіне түсіне алмай қайттым. Нәзікенді кеше Айдарбек шақыртқан екен! — деді.

— Иә? — дедім мен де, түгіне түсіне алмай.

— Алып қалуға шамам келмеді, Жантасты Алтайға халық жаулары әдейі жіберіп жатыр екен. Өзің білесің, Алтай деген алтын қордамыз ғой. Соны бүлдіруге жіберіпті. Мен әлі Жантас ондайға араласпайды деп қарсыласудамын. Бірақ, материалы құрғыр тым көп екен... — депті.

— Әйтеуір, үміт бар дей ме? — дедім мен.

— Нәзікен бала ғой әлі. Сеніп қайтыпты, — деді әйелім.

— Е, сенсін, — дедім мен.

Осыдан екі жұма кейін Нәзікенді дәрігерлер институтынан шығарып жібергенін естідік. Оның ертеңіне сол екі сұр келіп, мені де алып кетті. Екі жылдан кейін Нәзікеннің Айдарбекке қосылғанын естіпті әйелім. Содан былай қарай Нәзікеннен барлық дос-жарандары қара үзіп кеткен. Сол Нәзікенге мен, міне, бүгін түнде кездесіп тұрмын...

Алғашқы абыржуым басылғаннан кейін, мен оған қайда бара жатқанын, не болмаса қайдан келе жатқанын сұрадым. Жаңа ғана ажарланып кеткен даусы қайтадан қоңырқайлана берді. Тегі, мен оның нағыз ауыр жарасының аузын тырнап қалдым білем.

— Жангөбек-ай, несін сұрайсың. Мен сордан сорға ұшырап жүрген бір жанмын ғой, — деді Нәзікен, күрсініп қалып, — Айдарбекті іздеп жүрмін... Ол ішетін болған: кейде үйді тауып келе алмай, түні бойы қаңғырып жүреді, кейде әлде қай жерде құлап қалады... Таңертең пенсиямды алып келейін деп кетіп еді, әлі үйге қайтқан жоқ...

Айдарбектің маскүнем болып алғанына мен таңданған жоқпын. Оның болашағы сондай бірдемеге апарып соғарына әр түрлі белгілер ертеден бар еді. Шала оқыған кен инженері, бір мекеменің өндіріс бөлімінің бастығы, ішкі істерді басқаратын облыстық мекеменің өндіріс жақтарын бақылайтын адамы, ГАИ-ды басқарып Гаитанин атанған адам, жасы елуге жетпей-ақ пенсионер болса, ол жүріп кеткен бұраң жолдар да көз алдыңа келуі мүмкін. Сондай бұраң жолды адамның қармағына ілініп қалған Нәзікенге ашуым келе бастағанын сездім. Ең ауыр жарасы осы болса, қаттырақ бір тырнап қалғым келіп:

— Пенсияға шығуға оған әлі ерте емес пе еді? — дедім.

— Біле тұра сұрасаң да айтайын, ана жылдары көп жұртты жазықсыздан жазықсыз халық жауы етіп шығарғандар бар емес пе? Айдарбек солардың бірі болып шыққан... Кейін пенсия беріп, жұмыстан босатып жіберген, — деді Нәзікен.

Мен оны аз-ақ шапалақпен тартып жібермедім. Еріндерім жыбырлап, көздеріме ып-ыстық қан құйылып бара жатыр. Денем қалшылдап кетті.

— Енді сен, Нәзікен, есті Нәзікен, түн ішінде сол маскүнемді іздеп жүрсің! — дедім. Дауысым әлем-тапырық шықты.

Нәзікен үндеген жоқ. Мұңайып қалды. Мен шапалақ емес, балтамен ұрғанымды сезіндім.

— Жә, бірге іздейік. Қай жерден іздеуші едің? — дедім.

Екеуіміз ресторан айналасын шарлап, көп іздедік. Подвалдарға бардық. Базарға жақын бір подвал әлі гуілдеп жатыр екен. Нәзікен сонда кіріп шықты да:

— Осында болған екен, жаңа ғана шығып кетіпті, — деді.

Енді Нәзікен алдыма түсіп, толып жатқан ларектердің маңайын аралатып әкетті. Әлгіде бақшада кездескенімде Нәзікен, із кесіп жүрген адам сияқты еді, енді көк базар маңының қалтарысына көптен кәнігі адамдай, іркілмей шарлап кетті. Мен ере бердім.

Базардың бір бұрышынан: — Ей, әйел! — деген дауыс естілді. Нәзікен де тоқтады, мен де тоқтадым. Брезент башлығы қаба сақалдан басқаның бәрін жауып кеткен еңгезердей зор денелі адам бізге жақындап келіп:

— Оның қайда барып аяқтайтынын білетін едің ғой, сұлуым! Әуелі сыйғанша қарынға құяды, сыймағанын қойынға тығып алып, бөрі-құлақ екеуі бірге кететінін білуші едің ғой, сен! Жуан бөксенің үйінен изде! — деді. Орыс адамында жалған сыпайылықты керек қылмай, нені болса да бадырайтып бетке айтатын бір мінез бар ғой, мына қаба сақал да соны істеді. Мен Нәзікеннің осындай сөз естуге жеткеніне назаландым. Нәзікен:

— Рахмет, — деді де базар алаңынан шыға берді.

Ұзамай қаланың орталығынан алыстап, қараңғырақ көшелерге шығып кеттік. Қала түгел ұйқыға кеткен, тыптыныш. Анда-санда қақпа астынан безілдей шыға келген шәуілдек иттер ғана мазалап қояды.

— Е, мынау соның ізі! — деді Нәзікен тоқтап қалып. Асфальтты жауып кеткен қырбық қарда екі адамның ізі айқын жатыр. Екеуі де аяқтарын сүйрете басатын адамдар сияқты. Екеуінің аяқ киімдері де тұр-сиқынан айрылған, мылжа-мылжа бірдемеге ұқсайды.

— Қолтықтасып-құшақтасып кетіп бара жатқан түрлерін көрмейсің бе? — деді Нәзікен. Кейде қатар түскен, кейде асфальттан тайып кетіп арыққа барып тіреліп, қайта оралған іздер адам жарықтықтың мас кезінде қандай қор болатынын асфальтқа жаза берген сияқты. Бетін ақ қар жапқан асфальтқа жазыпты! Қайда болғандықтары, қандай халде екендіктері сайрап жатыр.

Тағы бір көшеге бұрыла бергенде, Нәзікен үлкен бір ақ теректі айналып, алыстаңқырап өтті. Мен бәрібір көрдім: екі

мас ақ терекке иықтарын сүйеп қойып, қарама-қарсы шүмектеткен екен. Теректің түбіндегі іздер суға қарық болыпты да, одан әрі қарай ақ қар жамылған асфальтқа тым баттиып түсіпті.

— Сенің әкен қажыға екі рет барған! — деген мастың дауысы естілді.

— Сенің әкең ше? Алматы мен Ташкентті құртқан бірінші капиталистің бірінші приказчигі болмап па екен? — деп екінші мас өлтіре жауап беріп жатыр.

Қалжың жаңағы теректің түбінде басталып кетіп, енді-енді қыза бастаған әлпеті бар.

— Солар, — деді Нәзікен.

Дауыс шыққан маңайда бір кішкене терезеден жарық көрінеді.

Жалғыз қабат ескі ағаш үйдің терезесінен сыртқа қарай асылып тұрған әйелдің басындағы қызыл шұбар орамалы да айқын көріне бастады.

— Ей, сосунчики мои, заходите же! — деп орысша сөйлеген әйелдің дауысы естілді. Бұл әлгі базар күзетшісінің айтқан "жуан бөксесі" болу керек.

— Жангөбек, сен тұра тұр. Мен Айдарбекті алып келейін, — деп Нәзікен тезірек жүріп кетті.

Екі мас қыза қалжыңдасып, алғашқы ақ қар жауған әдемі түнді аяусыз ластап, әрбір бейпіл сөздерін түн аспанына бәсекемен шегелесіп тұр. Әкелерден асып, шешелерге дейін барысып қалды. Бірақ, екі жағы да әлсіз де кінаратсыз боктасатын сияқты.

Аздан кейін Нәзікен Айдарбекті сүйрелеп маған қарай беттеді. Жалғыз емес, қасында мен барын айтып келе жатқаны сезіледі.

— Ә?! — деп Айдарбек қалт тұра қалды. — Жангөбек? Ол әкеңнің көрін... қайдан жүр?

Біресе Нәзікенге сүйеніп қалып, біресе оны бірге сүйрей екінші жағына қарай ауытқып кетіп, Айдарбек маған жақындап келді де:

— Жангөбекпісің-ей?! Ит-ай, саған да өлім жоқ екен! — деп мойнымa асыла кетті. Мұрны иттің мұрнындай сұп-суық екен. Көптен қырылмаған сақал-мұрт оң жақ бетімді тырмалап өтті де, былжыраған, лас еріндері жағалықтың астына сілекейін жібере бастады. Мен ішімнен: "Мені өлімге жіберген де сен бе едің?" деп ойладым.

— Бір кезде достас емес пе едік, неге қашқалақтап, қолға түспей кеттің? Нәзікен, ал қолтығынан. Үйге алып барайық! — деді Айдарбек.

Әуелі бір сілейте боктап алып, іле құшақтап сүйіп, енді, міне, айыққан адамның сөзін айтып тұр.

Біз бұлғандап Айдарбектің пәтеріне жеткенде түн ортасы әлдеқашан ауып кетіп еді. Он үш-он төрттегі қыз бала әлі жатпай, шешесін күтіп отыр екен. Арт жағы ішіне қарай жемірілген тапочканы аяғының басына ғана іліп, бір қолымен жағын тіреп алып, сабағын әзірлеп отыр.

Нәзікен үйге өтірік айта кірді:

— Жангөбек-ай, тап бір қар жауған күні қонаққа шақырып, үсті-басымызды қарашы, малмандай болғанын, — деді.

Шешенің қызынан жасырар қасірет сыры ғой бір. Нәзікен осыған дағдыланып қалған екен. Бірақ, бізді әдемі қара көздерінің қиығымен ғана жанап өткен жас қыздың жүзінде сенгендік белгісі байқалған жоқ. Бұл шешеге тағы бір ауыр қасірет: адал етіп өсірермін деген қызын алдау қасіреті, сендіре алмау қасіреті, сендіре алмайтынын білу қасіреті. Ертелі-кеш кездесіп отырған қасірет.

— Сен енді жат, — деп Нәзікен Айдарбекті екінші бөлмеге алып кетті.

Мен қозғала берсең бір сықырлап қалатын орындыққа отырдым да, үй ішінде көз тоқтатар басқа еш нәрсе болмағандықтан, болмағандықтан емес-ау, иықтап алған жүдеушілікке қарағым келмегендіктен, сабағын әзірлеп отырған қыз балаға қарадым. Аумай, ауыспай шешесіне тартқан екен. Қыз күніндегі Нәзікенді тағы бір кездестіргендей болдым. Шебер қол қыз Нәзікенді қайта бір құйып шығарғандай. Сүйкімді келген бет пернелері, көгілдір көленке түсіріп тұратын қою кірпікті қара көздері, талдырмаш, сұңғақ денесі — бәрі аумай түсіпті.

Мен Нәзікенді судан шығып келе жатқанында бір көргенім бар еді. Жантас екеуі Балқаштың құмқайраң жағасында, шомылатын киімде ғана, бірге кездескен. Белі үзіліп тұрған, мықынды да дөңгелек санды жас қыз ығыспай келіп амандасқан. Белтірлігі қиылып тұрған, өкшелі де үсітті аяқтың қып-қызыл саусақтары жымдасып тұрғандай еді. Ұлы ақынның "Тап осындай енді бір пар аяқты", — дегенін еріксіз есіме алып едім. Қазір мен сол Нәзікенді көріп отырғандаймын.

Қарай келе жас қыздың жүзінде сергектік те, сенбестік те барын байқадым. Күнәсіз жас қыз шешесінің "қар жауған күні қонаққа шақырып" дегеніне де сенген жоқ еді, енді менің көлденең кездескеніме де сенбей отыр. Осы үйді торлап алған көп қасіреттің бір шетіне мені де жанастырып, ұнатпай отырғаны анық. Мен бірдене десем-ақ, тіл кесті жауап қайтарғалы отыр. Қыз жүзінде әлдененің іздері бар.

Балғын жастың сеніспеу дәуірінде туып, сенімсіз әкеден түңіле өскені байқалады. Маскүнем адам үй ішіне күнде бір өтірік айтады. Өтірік айтып кетеді, өтірік айтып келеді. Оның өтірігін өндеймін деп шеше өтірікші болады. Шеше арқылы қыз бала не барлық дүниеге сеніммен қарайтын болып өседі, не болмаса, өмірден тұрақтылық таппай, сенім іздемей, сеп іздеу жолымен кетуі мүмкін. Қыз баланың жүзіндегі із жүрегіне айғыздап түскен көп іздердің сыртқы елесі ғана.

Осындай өкініші көп ойлардың үстінде отырғанымда, әлде ғана Нәзікеннің: "Мынау соның ізі" дегені есіме түсті. Иә, соның ізі... Теріскей шығып алып ұзақ соққан ызғырақ дәуірдің ізі, үрей кірмеген үй қалмаған дәуірдің ізі. Сол ызғырыққа қосылып алып бірге ысқырған, қияға шығып алып ысқырған, аяғында сол қиядан құлағанда батпаққа батып кетіп, енді содан шыға алмай қойған әкенің іздері.

— Сөз жоқ, соның ізі.

Мен бір сақтанбай сөйлейтін адаммын. Жас қыздың көз жанарында жұмсақтық сыңайы байқалмағанымен, сөзге тартқым келіп, ауызға не түссе, соны сұрай салдым.

— Жаздыгүні пионер лагерінде болған шығарсың, қалқам? — дедім.

— Жоқ, ертең интернатқа кетемін.

— О, интернат осы күні жақсы ғой!

— Жаман болса да кетем!

Қыз жауабы ойлаған жерден шықты. Әке-шешемен келісімге келуден біржола безініп, үзілді-кесілді бел байлаған, қатты бұралған домбыра ішегіндей ширығып алған жастың жауабы.

Ұзамай Айдарбегін жатқызып, Нәзікен қайта шықты да:

— Сәулеш, әлі отырсың ғой, жата ғой, күнім, — деді.

Сәулеш дыбыссыз тұрып, жатуға кетті. Шешесіне де жауап қайтарған жоқ, менімен де қоштасқан жоқ. Енді ас ішетін кеңдеу бөлмеде Нәзікен екеуіміз ғана қалдық. Үй іші тым сырдаң. Тамақ столын жапқан көнетоз клеенканың әр жерінде темекі сөндіргеннен қалған қара таңбалар бар. Төбеден салбыраған жалғыз шам шақырайып жанады. Үй қабырғаларында сала-сала жарықтар... Ескі диванның темір қаңқасы зығырланған лидерінді әлдеқашан тесіп шығып, бадырайып-бадырайып тұр.

Нәзікен тамақ столының бір шетіне жақындап келіп отырды да, сол қолымен маңдайын көлеңкелеп жылап жіберді. Ол үнсіз жылап, бақытсыз өмірін көз жасымен, ығысып отырған бар қалпымен баяндай берді, мен үнсіз тыңдай бердім.

— Ұяламын... — дейтін сияқты Нәзікен. — Өлімнен ұят күшті болса, қазір мен сол күйдемін, өлімнен де ауыр халдемін. Ел ішінде емес, жапан түзде жалғыз қалғандаймын. Бізден безінбеген бір таныс адам қалған жоқ. Осы үйде қан иісі бар, азап үні бар. Жантастың тартқан азабы мен төгілген қанына ортақ үйде отырмын. Ақталарым жоқ, алданғаным бар. Алай-түлейде жөн таба алдым ба? Алданғанымды кеш білдім. Бұғау мойныма түсіп болғанда білдім. Әлсіз екенмін, үзе алмадым. Содан бері бірінші рет доска ұшырасып, жалғыздық зарын, ел-жұртты сағынған мұңымды шағып отырмын. Тас болып жатқан шер-шемен енді ішіме сыяр емес. Құр көріп, құр естіп кетпе, достық қолын соз... — дегендей Нәзікен егіле берді.

Көрден шыққандай күңгірт ағаранда п, Айдарбек қайта осы бөлмеге шықты. Бір қолы сатпақ-сатпақ ақ дамбалдың ышқырында, қасынып келеді. Көз құйрықтары түгел қосылып кетіпті де, қарашықтың тұсынан саған бір жыланның көзі жылт-жылт қадалатын сияқтанады.

— Әй, осы сен үйге неге келдің? Темекің бар ма? — деді Айдарбек маған жақындап келіп.

Мен темекі бердім, тұтатып та бердім, тек жауап бермедім. Айдарбек темекіні бұрқыратып, будақтатып бір-екі сорды да, столдың шетіне жанышта п сөндіріп тұрып:

— Сен бұл үйге үйір бола берме, достым! Баяғы Нәзікен бар деп келген шығарсың. Ол біткен, енді бұ да қырғыш болды, — деді.

Үш бұрыштанып келіп қадалған жылан көз маңдайымды тесіп кетер ме деп едім, тесе алған жоқ.

Барлық маскүнемдерге ортақ бір әдет — әйелдерін көрінгеннен қызғанады. Шынына келгенде олары еркектің қызғанышы да бола бермейді. Күнде мас болып, әйелінен күнде ренжу еститін маскүнем сол әйеліне бір қарсы дау — карғаша салып қойғысы келеді. Бірақ, сол дауын қайталай-қайталай, бір кезде соған өзі де сеніп кетеді.

Айдарбектің маған келіп соқтығуынан Нәзікен де қысылған жоқ, мен де елеген жоқпын. Маған: "Бұл сорлы неге осынша құлдилап кетті екен", — деген ой келді. Мұндай батпақтаған адамдар онша көп те емес, бірақ жоқ та емес. Кейде жетілдім-болдым деген адамның сырт жылтырағанына тырнағың тиіп кетсе болғаны, мысы шыға келеді. Шала білім, шалағай мәдениет бір құлатпай қоймайтын мансап жолына түсіреді. "Биік мансап — биік жартас, қиялай ұшып қыран да шығады, өрмелеп жылжып жылан да шығады". Сол биіктен құлап түскен Айдарбекке не айтпақсың?

— Сен менімен ойнама! — деді Айдарбек, екінші бір ойға ауысып. — Ойнама, білдің бе? Мен сені ит жеккенге тағы бір жіберіп алуға шамам келеді. Түсінесің ғой?

Содан кейін еріндерін жымырып алып, арқасын күдірейтіп, абайсыз отырған Нәзікенді теуіп жіберуге оңтайлана берді. Мен отырған бойымда Айдарбектің көтере берген аяғын көлденеңнен теуіп қалдым. Ол айналып барып құлап түсті. Нәзікен не болғанын сезген де жоқ. Мас Айдарбек өзі құлап қалды деді білем, қозғалмай отыра берді. Айдарбек екеуіміздің арамызда не болғанын Сәулеш қана көрді. Ол бөлмесінен шығып, есіктің жақтауына арқасын сүйеп, қарап тұр екен. Әкесінің маған не айтқанын түгел естіген де болуы керек.

Мен тез орнымнан тұрып, шығып кеттім. Ешқайсысымен қоштасқаным да жоқ. Нәзікеннің жалғыз қалғанын екінші рет көргендей болып кеттім.

Осыдан екі күн өткен соң, таңертең әлдекім ақырын ғана есікті тықылдатқанға шыға келсем, есік алдында Сәулеш тұр екен. Жұпыны ғана киінген. Жүзі ал қызыл жадыраңқы, көзі жарқырап, күлімдеп амандасты. Сәулеш емес, қыз Нәзікеш келіп тұрғандай көрінді. Мен құшақтай алып, бауырыма тартып едім, Сәулеш іркілген жоқ, жып-жылы болып жабыса кетті.

— Апам жіберді. Бізді вокзалға шығарып салмас па екен деп еді, — деді Сәулеш. Бұлтсыз биік көк аспаннан күлімдей қараған күн Сәулештің тереңнен қопарыла көтерілген ішкі қуанышын жарқыратып тұр. Мен бәріне түсіне қалдым. Жарқын жүз бәрін дәл ұғындырды.

— Жолдарың болсын, Сәулеш! Келемін, — дедім.

Сәулеш жүрегі барлық ауырлықтан арылғандай, жүзіне тек бақыт іздері шыға келген екен.

БОРАНДЫ ТҮНДЕ

Қайсар біздің үйге желіге сөйлеп, екпіндей кірді:

— Әлгі, қайын атам болмай кеткір, Бекберген кәугөрік Күрөңтөбелді сұратып кісі жіберіпті! — деп алқынып тоқтады. Даусында кернеген ыза, күйінгендік бар екен.

— Е, ол қай құтырғаны! — деп, менің әкем де түршігіп қалды.

— Бес жасар баласын піштіртіп, сонда қожасы құрғыр баладан сүндет-атынды айт деп сұрағанда иттің ғана баласы менің Күрөңтөбелімді атапты дейді. Енді, міне, баланың аузына құдай салған шығар, атын берсін, қалың малымды

кештім депті. Мына арамдықты көрдің бе! Қалғанының өзі екі-ақ бұзаулы сиыр? — Қайсар сөз аяғын қайын атасының арғы-бергі үрім-бұтағына тұқыл найзадай қадап, лоқсытып тоқтады.

Оның айттырып қойған қалыңдығы барын біз, ауыл балалары түгел білетінбіз. Бірақ, Күреңтөбелге татитын қыз болар-ау деп кім ойлаған!

— Қайын атаңа сен не деп жауап қайырдың? — деді әкем.

— Оттамасын деп қайырдым, — деді Қайсар.

Аздан кейін ашуы басылғандай болып:

— Жалғыз атымнан айрылсам, қызын ұзатып әкелерде жаяу барып, жетелеп қайтам ба?.. Бере алмаймын дедім. Теріс пе осыным? — деп аяқтады сөзін.

— Ие, енді не істемексің?

— Ертең түннен қалдырмай қызын алыпқашқа салам!

Әкем ондайдың аяғы көрші отырған елдердің арасына дау-жанжал, кектесу туғызарын ескерте бастап еді, Қайсар бұрылмайтын ынғайын көрсетті.

— Ағайын, дау-жанжалдан қашқалақтасаң отыра бер үйінде. Мен қызды алып қашқан бойым орыс арасына тайып отырамын. Сонан соң маған соқтығып көрсін! — деп кесіп тастады.

Біраз үндеспей қалысты. Әкем қол-іске бара алмайтын адам. Ауылымыздың аяулы бір жігіті дау-жанжал әкелгелі отыр. Дау дегеннің егіздеп кететін де кезі болады. Әкем осыны ойлап қысылады. Қайсар үзілді-кесілді жауап күтеді. Мен болсам Қайсардың ер жүректігіне қызығып отырмын. Ұзындау қиылған қара көздері қызғылт ұшқын шашып тұрғандай екен.

— Кәне, ертең бір баланды қосып бересің бе маған, жоқ па? — деді Қайсар.

— Бала дегенде үлкенірегі кісі есігінде. Иміштің үйінде... Мынау боқ мұрын босаңдау ғой, — деп, әкем көселеу иегімен мені нұсқады.

— Маған осы боқ мұрының болады! Баланды қостың, басың бәлеге қалды! Даушылар алдымен осы үйге келіп түсетін болды, — деп Қайсар қарқылдай күліп алды.

Бір қажетке жарап кеткелі тұрғаныма мардамсып, мен шалбардың ышқырын бір көтеріп, мұрнымды бір тартып қойдым. Қайсар сол күлген бойы шығып кетті.

— Төбелес бірдеме бола қалса маңайына жолама! — деп әкем маған ақыл айта бастады.

Қайсар өзінен басқа туысқаны жоқ жалқы жігіт болатын. Жалғыз Күреңтөбел аты бар. Көкдауыл атанған, тайыншадай ірі, сұрғылт көк иті бар. Желкесінен басталып иығына дейін

созылған сирек қара қылшық Көкдауылдың атақты бір тұқымнан екенін көрсетеді. Қайсарға осы екеуінен басқа, анау бір қоңыр сиыры, аздаған қой-ешкілері жараспай тұратын сиякты еді.

Күрөңтөбел мен Көкдауыл ауылымыздың аруағы. Кейде біздің ауыл Күрөңтөбелдің ауылы деп те атала бастаған. Ауыл әйелдері Күрөңтөбелдің алдынан өткен емес. Жаз күндерінде Көкдауыл ыстықтап келіп төрдің алдына сұлай кетсе, оны ешкім орнынан қозғамайтын.

Қыс бойы Көкдауыл жылы үйге тұмсығын сұқпайды. Ауыз қораның бір түкпірінде талдан тоқып, астын тақтайлап, қалың шөп төсеп тастаған үйшігі бар, сонда жатады. Таң ала көленкеде ауылды айнала шауып жүріп қасқырдың ізін көрсе, иісін сезінсе, Көкдауыл қораға кіре бере бір "ауп!" деп қалады. Қайсар Күрөңтөбелді ерттей бастайды. Ол күні Күрөңтөбелдің беліне көлденең түсіп, азу тістері ырсиып, мұрнына жұдырықтай болып қанды көбік қатқан бір қасқыр келе жатады.

Осылай болған соң Күрөңтөбелге татитын қыз болсын ба, Көкдауылдай ит болсын ба?

Қайсардың шешесі Бәден апай шалқып сөйлейтін, есіп отыратын адам:

— Күрөңтөбел мен Көкдауылдан қасқыр құтылған емес! Көкдауылға түлкі деген не тәйірі, тышқан ғой әшейін! — деп бір қояр еді. — Ақ құйрығы болмаса, өзгесі адыра қалсын, шай емес! — деп тағы бір беткейге серпіп кетер еді. — Қайсаржан-ау, балаларға беріп отыратын кәмпит-сәмпитім азайып қалды, қалаға соқсаң тағы бір дорбасын ала келші! — деп мырзалық қиясынан бір атой беріп жіберер еді.

Қалайда Бәден апай балалардан барын аямайтын адам. Біз, ауыл балалары, қыс болса ол кісінің отынын жарып беруге, жаз болса бұзауын айдап келуге таласып жүреміз. Күрөңтөбелді көлге жүздіріп алу керек болса, балалар үшін ол бір қиянкескі төбелес...

Ертеңіне іңір кезінде Қайсардың үйіне келсем, он шақты жігіт шай ішіп, қызара бөртіп терлесіп отыр екен.

— Мынау да қыз алып қашуға бара ма? Қой, бір жерде адасып қалар! — деп жігіттер мені мазақтай бастады.

— Қызды алдыңа өңгертіп берсек, ауылға алып келе аласың ғой?

— Мінген атың қандай? Қоркылдақ шабдар бие ме?

— Ие...

— Қап, келе жатқанымызды Бекберген күндік жерден естіп отыратын болды-ау!..

Бәден апай жігіттерді бұдан әріге жібермей тоқтатып тастады:

— Барады! Тым болмаса, Қайсар ағасының атын ұстап тұруға жарамай ма? Қайсар ағасын жанындай жақсы көреді. Іштеріңде күнә-сұмдықтан таза бір бала болса, жолдарың болады. Барады! Шайға кел, қасыма отыр, — деді.

Ауыл жатар кезде, біреуі мен, он үш жігіт атқа қондық. Бәден апай менің қойныма екі домалақ ащы құрт, бір уыс кәмпит тығып берді:

— Ұйқың келсе ащы құрт же, қарның ашса кәмпит же!..

Қар қою қапалақтап тұр. Суық емес. Жел аз ғана есінеп қояды. Қай жаққа шығып алып соғарын байқатпай, айнала ұйтқып тұратын кезі. Әзірге қай ауылдың қамсыз отырғанын анықтап алуға айнала торып жүрген сияқты.

Жігіттер ауылдан шыға шұбала жөнеліп кетті. Ішінің қорқылдағы бар шабдар байталмен ең соңында мен келе жатырмын. Барар жеріміз алты-ақ шақырым екен, тез жетіп қалдық.

Кәдуілгі, ағаш арасына ықтай қыстаған ауыл... Бір үйден жарық көрінбейді. Бораннан иттері де қораға тығылып, бүйығып жатса керек, біреуі үрген жоқ.

Жігіттер екі топқа бөлініп, Бекбергеннің үйіне екі жақтан жаяу бармақ болды. Бір топтың аттарын ұстап тұруға бір ересек жігіт пен мен қалдым. Қайсар бастаған топ ауылдың екінші жағына шығып кетті. Қыздың әке-шешесін байлап тастап, өзін далаға алып шығысымен "Ат!" — деген айғай салынбақшы. Сол кезде біз аттарды тоса беруіміз керек.

Сібірдің бораны бір оянып алса, бұл ауылдарды қарға көміп болмай тоқтаған емес. Қазіргі беталысы да солай. Қар алай-түлей қатты борап кетті. Жел де анда-санда ішін тартып қояды. Таң ата ышқына соққалы тұр.

Жігіттерден недәуір уақытқа дейін дыбыс болмай кетті. Шабдар байтал аузы тек тұрмайтын әдеті бойынша қар теуіп, бірдеме тауып алып шайнай бастады. Қазақ баласы атының оттағанына қарсы болғаны бар ма, мен оның ауыздығын алдым. Шабдар байтал тұғжыңдап қар тепкен сайын ер-тоқымы иығына қарай жылжи түседі. Е, оттай түссін деп мен де отыра бердім.

Бір кезде ауылдың орта тұсынан әйел даусы шықты. Қыз даусы емес, жарықшағы бар, москал әйелдің даусы.

— Оңбаған... бейбастақ! — дегендері естіледі.

— Қоя бер әрі! — деген Қайсар даусы сияқты.

— Аттан! Жау-жау! — деген дауыс қосарлана шығып, ауылды кезіп барады. Сол маңайдан аз ғана шетірек екі рет мылтық атылды.

— Аттарды, аттарды! — деген дауыстар да екі-үш рет қайталанды.

Мен осы кезде ғана жерге түсіп, байталдың ауыздығын салып, ерін кейін жылжытып, шап айылын қаттырақ тартып болғанша, қасымдағы жігіт тізулі тұрған аттарды жетелеп алып, маған:

— Бол енді! — деп бір ақырды да кетіп отырды.

Ауылдың әр тұсынан шаба жөнелген жігіттерді бір аңдап қалдым.

— Бері қарай!.. Әрі қарай! — деген дауыстар әр тұстан естіледі.

Мен атымды шаужайлап, дауыс шыққан жаққа қарай шабамын. Өзіміздің ауылдың жөні қай жақта екенінен байталымды оттатып тұрғанда-ақ айрылғамын. Енді әр тұстан шыққан дауыстарға қарай шауып жүрмін...

— Бері қарай! — деген дауыс кейде оң жағымнан, кейде сол жағымнан шыққандай болады. Бұрыла сала солай қарай шауып кеп жөнелем... Атты кеудесінен тіреген күртікке соғыламын да, екінші жаққа бұрыламын. Әйтеуір, жаңағы ауылдан алыстай бергім келеді.

Бір кезде бүкіл дүниеден алыстап кеткендей екемін. Адам дауыстары біржола жоғалды. Мен адасқанымды сезіндім. Бүкіл дүниеде жалғыз қалыппын.

...Меңіреу түнде меңіреу боранынан толып жатқан жат үндер естіледі. Бала ойына сыяр дүние әлдеқайда тұтас көшіп бара жатқан сияқты ыңғ-жың... Адам баласының ой-сезімі балаң шағында осындай түндерде жын-перінің, ақ сайтан-албастының үндерін естісе несі таң?

Мен де таңданғаным жоқ. Әзір қорыққаным да жоқ. Шабдар байтал аттамалап-омбылап әлдеқайда әкетіп барады. Беталысы ыққа қарай. Мұнысына мен де қарсы болмадым. "Адассаң — атына сен!" — Мен байталға сендім. Қурай, тобылғы бастарын шала жүріп шабдар байтал әйтеуір бір жаққа әкетіп барады. Ащы құрттың біреуін ұртыма тығып алдым да, байталды еркіне жібердім.

Бір кезде байтал байғұс оскырынып қалды. Қасқыр көрген екен деп қорқып кеттім. Жоқ, құдық екен. Сорайып тұрған сөре ағашын таныдым. Біздің ауылда мұндай құдық болмайтын. Ат тұяғы тықырлап қатқыл сүрлеуге тиді. Мұрныма ауыл иісі келді. Ұзамай ауылдың өзі де табылды.

Біздің жақтың үй салуы біріне-бірі ұқсайды. Ауыз қораға кірген соң балшық үйдің қабырғасын бойлап жүре берсең есігіне кездесесің. Есік ән салып ашылды.

— Бұл кім, әй? — деді қараңғы ауыз үйден шыққан еркек даусы.

— Мен...

— Мен дегенің кім?

Мен атымды айттым. Ол мені қайдан білсін, білмеді. Мен әкемнің атын айттым.

— Е, сен қайдан жүрсің?

— Ауылдан...

— Нағып жүрсің?

— Жәй...

— Осы боранда түнделетіп жәй жүре ме екен?

— Жәй жүрмін...

— Өй, мынау бір кісендеп тастайтын кәззап қой! — деп ол киіне бастады. Қимыл-қозғалысынан, ашық даусынан жас жігіт екені байқалады.

Төр бөлмеден москалдау адамның даусы шықты:

— Ол кім, әй, Асылқан? Кім де болса бері алып келсеңші! Тұр, қатын, шам жақ.

Төр бөлмеде шам жағылды. Асылқан осы үйдің баласы болу керек, мені желкемнен итермелеп төр үйге алып келді. Қайсармен шамалас жігіт екен, тебіндеп келе жатқан мұрты екі езуінің ойпатына таман едәуір қарауытып қалған.

Арқасына күпісін жамыла салған елулер шамасындағы адам көзін шамнан көлеңкелеп маған қарап тұр. Асылқанның әкесі екені оңай танылады. Екеуі де шықшытты, екеуі де қоңқақ мұрындылау, екеуі де сұрғылт түсті.

Төр алдында көрпелерін бастарына дейін жауып алған екі бала жатқан сияқты. Ағаш төсектің алдында москалдау әйел тұр.

Мен үй иесіне сәлем бердім.

— Е, кім баласысың? — Мен тағы да әкемнің атын айттым.

— Қайдан жүрсің?

— Ауылдан...

— Неғып жүрсің?

— Жәй...

— Осы боранда түнделетіп жәй жүре ме екен?

Әкесі баласының сұрауларын сөзбе-сөз қайталады, мен де өз жауабымды сөзбе-сөз қайталадым. Бірақ әзір үлкен кісіге өтірік айтып үйренбеген кезім ғой, үй иесінің соңғы сұрауына шынымды айттым...

— Бір қыз алып қашуға шығып едік... — дедім.

— Қай ауылдың, кімнің қызын?

— Ауылын білмеймін, Бекберген деген кісінің қызы деп еді.

— Бекберген деген кісінің қызы?

— Иә, Бекберген деген кісінің...

Төрде жатқан екі баланың кішілеуі үлкендеуін шынтағымен нұқып қалып күліп жіберді. Көрпесін тістелеп жатқан сиякты. Сықылықтағаны әрең естіледі.

— Қызды алып кеткен шығарсыңдар?

— Білмеймін... Мен ат ұстап қалып едім.

— Енді бұл ауылға неге келдің?

— Адасып келдім...

— Мынауың нағыз баукеспе болып шықты. Кісендеп тастамаса болмас! — деп Асылқан айбар көрсетті. Даусында нағыз ызғардың өзі байқалған жоқ.

— Әке-шешең аман ба, шырағым? Динаның дені сау ма? — деп үй әйелі жылы бір сөз қосты. Әсіресе, шешемнің аты аталғаны көңілімді босатып барады. Үй иесінің мұртына да күлімдеу орала бастады.

Төр алдында жатқан екі жеткен кішілеуі сақылдап күліп басын көтеріп алды. Қос бұрымдап өрген шашы ешкінің құйрығындай ғана, жас қыз екен. Үлкендеуі қозғалған жоқ. Анда-санда көрпесінің бүлкілдеуіне қарағанда ол да күліп жатыр. Ол да қыз болу керек. Жас қыз маған қадала бір карады да мазақтай күліп, көрпенің астына қайта көміліп кетті.

— Балам, сен енді шешін. Отырып кеңесейік... Қатын, сен шай қой. Балалар, сендер де тұрып, қонақ балаға орын беріңдер!..— деді үй иесі.

Жас қыз атып тұрды. Үлкені бойжеткен қыз екен. Ол сыпайы қозғалып, теріс қарап отырып киіне бастады. Бұрымы толық, шашы қою көрінеді.

Мен шешінейін деп қайыс белбеуімді ағыта бергенде қойнымдағы қызыл ала, көк ала кәмпиттерім домалап-домалап жерге түсті. Домалақ ащы құрт тіпті әрірек кетті...

Жас қыз өзімді итеріп жіберіп, "кәмпит!" — деп бір айғайлап қалды да бәрін жинап алды.

— Ойбай, мынасы ащы құрт! — деп тағы бір айғайлап жіберді. Жаздыгүні көл жағасында кездесе қалса, төрт таспалап өрген қоғажаймен ышқындырып-ышқындырып алатын қыздың өзі екен де.

— Мынауың бір құдайдың еркесі ғой! — деп Асылқан ыржияды.

— Біреуі саған, біреуі маған! — деп жас қыз апасымен кәмпит бөлісіп жатыр. Үлкен қыз сыпайылық көрсетіп:

— Қойшы, Кәмер, — деді. Маған да бір күлімдей қарап қойды. Келбетті, жылы жүзді қыз екен.

— Мә, ащы құртың өзіне! — деп, жас қызы құрғыр құртты менің қолыма ұстата салды. Алмайын деп едім, сайтан қыз

алақаныма еріксіз қыстырып жіберді. Мен құлағыма дейін қызарып кеткенімді сездім.

Қыздар төсек-орындарын жинап, өзара күлімдесіп ауыз үйге шығып барады. Үлкен қыздың басында екі шоқ үкі тақкан құндыз бөрік, жеңсіз күрең баркыт қамзол, қына сары қос етек көйлек. Аяғында мәсі. Сұлу емес, сүйкімді, сұңғақ бойлы екен.

Үй иесі мені қасына таман жақын отырғызып, қайтадан сұрау қоя бастады:

— Бекбергеннің қызын неге алып қашпақ болдындар?

— Ол бір жаман кісі екен... Күйеуінің жалғыз атын сұратыпты. Ол жаз бойы бәйге бермейтін, қыс бойы қасқыр соғатын жүйрік ат. Күреңтөбел атқа тұратын қыз болады деймісің! — дедім.

Неге екені белгісіз үй иесінің көздері төсегінің бас жағына құйрығын еденге тигізе іліп қойған қасқыр терісін бір сипап өтті.

— Мынадай қасқыр терілері Қайсардың шошаласында үйіліп жатады, — дедім мен. Оным асырыңқырап айту болса да, өтірігі жоқ болатын.

— Солай де, тіпті! Күйеудің өзі жақсы жігіт пе?

— Жігіттің сырбазы. Біздің ауылда ондай жігіт жоқ!

— Жақсы жігіт болса қайын атасын неге өкпелетеді?

— Жоқ, ол өкпелеткен жоқ. Ертең қызын ұзатып әкелерде жаяу барып жетелеп қайтам ба депті. Дұрыс емес пе?..

Үй иесінің көздерінен намыстанған, кектенген белгілер байқалмайды. Қайта, Қайсардың жауабы зердесіне қона бастаған тәрізді.

Шай келді. Екі қыз самауырдың екі жағына отырып шай құя бастады. Маған бір алтын жиекті кесе келе жатыр. Тегі, мен әлдекімдерге ұнай бастаған болуым керек. Жас қыз кесені қолыма әпере беріп нұқыңқырап қалды. Мұнысы манағы мазақтау емес, басқа бір леп, келісім лебі...

— Сонымен, Қайсардай жігіт жоқ дейсің, балам, ә? — деп үй иесі аз кідірді де, — атсыз қалсам қалыңдығымды жаяу барып, жетелеп қайтам ба дегені сөз-ақ! — деп үй ішіне түгел бір қарап өтті.

— Сенің бір асықпай-саспай созбаққа салып отыратынынай, әйтеуір!.. Айтарынды бір-ақ айтып қоймайсың ба? — деп әйелі қысталай бастады. Кіші қыз маған ойнақы қарап, астыңғы ернін маған қарай бір қисаң еткізіп қалды. Мен тағы да көл жағасында бір кездесер ме едің деп ойладым.

Үй иесі әйелінің айтқанына мән бермеген пішінмен өз сөзін жалғастырып кетті:

— Балам, сен ештеңені аңғара алмай отырсың-ау деймін... Бекберген менің немерелес інім болады... Қызы мынау шай құйып отырған Кәмен, аяулы бала, — деп үлкен қызға көзін аударды. — Сендердің келеріңді естіп қалып, Кәменді біздің үйге жіберіпті, — деп тағы тоқтады.

— Ауылдарыңда Зағипа деген бір өсекші қатын бар емес пе, хабар берген сол қыл-ауыз! — деп әйелі кіжіне қосарланды.

— Қайсардың жалғыз атын сұратқанына біз қатты наразы болдық. Ертең балаң баратын жерді тақырлап кеткің келе ме деп аямай ұрыстым. Еті тірі жігіт, тауып алады әлі, пәлен де түген деп айнала оттап, көнбей кетті... — деді үй иесі.

— Оның сөзінің кімге керегі бар!.. Түн бойы зығырданың қайнап, қыз алып қашатындардың біреуі кездессе Кәменді артына мінгестіріп жіберер едім деп жатқаның қайда? Сөзді қойып, осы балаға мінгестір де жібер! — деді әйелі.

Менің Кәмендей аяулы қызды артыма мінгестіріп, шабдар байталды қорқ-қорқ еткізіп жортып бара жатқаным көз алдыма келді. Ол бір үйлеспейтін де, болмайтын іс қой! Кіші қыз астыңғы ернін маған қарай тағы бір қисаң еткізіп қалды.

Кәмен қыздың көзіне жас келіп қалыпты. Жасқа толы көздері күлімдей үй әйеліне алғыс айта қарайды.

Ол екі арада үй иесі байламын жасап үлгірген екен:

— Асылқан, екі атты ертте де, Кәменжанды Бәден құдағидың үйіне өзің апарып сал. Таң атқанша оралатын бол! Бекбергеннің жанжалын көріп алармыз, — деді.

Кәменнің жасқа толы көздері үй иесіне де алғыс айта қарап, сол қарауымен мені де сипай кетті. Шай ішіліп болған соң үй иесі қызға батасын беріп:

— Бетіңнен жарылғасын, балам, бақытты бол! — деді.

Кәмен үкілі бөркінің сыртынан қызыл ала шалы жамылып, қызыл беренмен тыстаған түлкі ішіктің сыртынан көк судыр шапан киіп, беліне қызыл жібек белбеу буыныпты. Үй иесіне көрісіп қоштасты. Өтірік жылап, өтірік айғайламай:

— Қадыр аға, бұлай аттанармын деп ойламаушы ем... Менен кінә болса кешіріңіз. Өз қолыңыздан аттандырған соң елім жоқ, жұртым жоқ екен демеспін. Жолыңыз түссе соға жүріңіз. Әкем де, шешем де сіздер боларсыз... Аттанған үйім — ата мекенім осы үй болар, — деді.

Әр сөзін анық естірткен даусы да, қимыл-қозғалыстары да, өзін өзі ұстай білуі де барлық бала қызыққандай екен. Мен Кәменді мың Күреңтөбелге бермейтін қыз екен деп ойладым.

— Түнде жыламас болар, қарағым, — дегенімен үй иесінің де жүйесі босап кеткен. Ойнақы кіші қыз өкіріп жылай бастады. Қасымнан өте беріп мені ту сыртымнан түйіп-түйіп қалды, жынды қыз!..

Үлкен бір қабажал торыға Асылқан мінді. Жатаған келген жарау қара атқа Кәмен мініп алыпты. Қорқылдақ шабдарыма міне бергенде жынды қыз мені тағы бір түйіп қалды.

Асылқан алда, одан кейін Кәмен қыз, соңдарында мен, жүріп кеттік.

— Жол жоқ. Қасқыр шоқақпен отырамыз, — деді Асылқан, шоқытып жөнеле беріп.

Кәмен де іркілмей жөнеп берді. Шабдардың қалай шоқыта жөнелгенін өзім ғана білемін...

Қар әлі борап тұр. Күшейіп бара жатқан жел әйтеуір бір қырындау екен. Алдымдағылар жинақы шоқытып барады. Мен далбаң-далбаң шауып келемін.

Бір кезде Кәмен атының басын тежеп, мені тосып алды:

— Інішегім, атың шабандау білем. Шылбырыңды маған бер де қамшылап отыр, — деп шылбырымды алды.

Жаңа түскен келіншектер ұзатылып барған ауылының барлық балаларына өзінше бір ат қойып алады: тентегім, еркебала, кішкенем, тағы-тағылар. Біздің ауылдың балаларынан Кәменнің бірінші ат қойған баласы мен болдым... Оның үстіне "Інішегім" дегені қандай жақын, қандай ыстық естілді.

Біздің ауылға да жеттік-ау әйтеуір... Асылқан Кәменмен қоштасты да, аттарын алып өз ауылына қайтып кетті. Қайсар үйінің қақпасы іш жағынан салтқымен бекітілетін. Мен терезесінен қақтым. Қайсар ұйқтамай жатқан болу керек, тезбе-тез:

— Бұл кім, әй? — деді.

— Мен...

— Бок мұрынбысың, өй?

— Иә, мен... қақпаңды аш.

— Аман жеттің бе, әй, боз собалақ! Жүгір, үйіңе бар! Әке-шешең жоқтау айтып жылап жатыр...

— Жоқ, қақпаңды аш! Қасымда кісі бар...

— Мына шіркін не дейді?

Қайсар қақпасын ашты. Кәмен екеуіміз үндеместен үйге кірдік. Бәден апай шам жағып жіберді.

— Қалқам-ау, сенбісің? Келдің бе, әйтеуір? Түн бойы жер-көкті шарлап таба алмай келіп,таң атқан соң тағы да аттанғалы жатыр еді Қайсар ағаң. Айналайын-ай, аман таптың ба ауылды!..

Бәден апай бетімнен сүйіп, мені шешіндіре бастады да, қасымдағы жолдасыма бұрылып айғайлап жіберді:

— Жаным-ау, Кәменбісің!? Садағаң кетейін жарығым-ау, көктен түстің бе, қайдан келдің? Құлыным, өкпем!..

Әйелдер аймаласып, жылай жүре күлісіп, күле жүре жыласып жатыр...

Қайсар мені жұлмалап:

— Сен бе, ей? — дейді.

— Мен... — деймін.

— Қап, мына боқ мұрынды-ай!

Жынды қыз сияқты біресе мені түйгіштеп қояды, біресе кеудемнен итеріп қалады. Не айтып жүргені құлағыңа кірер емес, мағынасыз сөздер...

Бәден апай Қайсарға бұрылып:

— Күреңтөбелді енді осы боқ мұрынға бересің! — деді.

— Өй, сен қайтып?.. Қалай? — деп Қайсар әлі сөз таба алмай жүр. Кәменмен қалай тілдесерін де біле алмай қалыпты.

Кәмен шеше құшағынан әрең босанып, Қайсарға қалжыңдай қарап:

— Көріп тұрып "сен бе?" дей бергенің не?.. Кім болсын басқа! Өздерің құр дәрілеп атқан мылтықтан қаша жөнелгенде қорықпаған жалғыз осы інішегім болыпты... Мен жасырынған жерімнен үйге қайтып келе жатыр едім. "Кәменбісің! Мінгес артыма!" деп ақырды келіп! Қорқып кеттім де артына мінгесіп жүре бердім, — деді. — Күреңтөбеліңді бересің!

— Сен бер десең бермесіме бола ма? Бердім, — деді Қайсар.

Сонымен шай ішіп болғанша Күреңтөбел ат менікі бола тұрды. Қайсар шынымен-ақ атынан айрылып қала ма деп зәрем ұшып барады. Ол ат Қайсардан басқа адамға жараспайтын сияқты. Күреңтөбел біздің әкейдің қолына бір түссе, ол кісі айрылмайды. Бөркінің арт жағын түріңкіреп алып, Күреңтөбелмен ауылдан ауылды кезеді де жүреді.

Осылай қысылып отырғанымда Қайсар маған:

— Атыңды сатамысың? — деді.

Кәмен қалжыңдап:

— Сатпа, інішегім, өзің мін! — деді.

— Сатамын, — дедім мен.

— Не сұрайсың?

— Жазғытұрым бір қара көк құнан алып бер!

— Әкел қолыңды!

Екеуіміз қол соғыстық. Мен үйге қайттым. Кәмен жеңгеміз біздің ауылдан бірінші баланың бетінен сүйіп жатып тағы да:

— Інішегім! — деді. Қандай жақынның айтары, қандай жылы сөз!..

Бәден апай тағы да қойныма бір уыс кәмпит тығып жіберді...

ДОСТАР ҚАЛЖЫҢЫ

Әбекең — Орысша балтаны не дейді, Қалеке?

Қалекең — Немене, мен соны да білмейді деп ойлайсың ба? Тапор дейді!

Әбекең — Оттапсың, Қалеке! Орысша балтаны мәлятөк дейді...

(СССР Халық артисі Қалибек Қуанышбаев пен Қазақстан халық артисі Әбікен Хасенов достардың қалжыңдарынан)

Қатынасушылар:

Мұхтар.
Ғабиден.
Мұқан.
Екі бригадир.
Үш шофер.
Мен.

Тобымызды тұтас алғанда біз көп әкетіп, аз әкелетін аңшылар қатарына қосыламыз. Әкету — үйден, әкелу — түзден. Бұл тұтас алынғандағы жайымыз. Жекелеп алғанда бірлі-жарымды көп әкетсе де, көп әкелетіндеріміз де бар. Бірақ аз әкетіп, көп әкелетініміз жоқ.

Аңшылар әлденеше класқа бөлінеді:

— Атты — тиді, бұл — бірінші класс.

— Атты — бірде тиді, бірде тимеді, бұл — екінші класс.

Түсінде атты — тиді, өңінде атты — тимеді, бұл — үшінші класс.

Атты — арақ бөтелкесіне тиді, тағы да атты — коньяк бөтелкесіне тиді, бұл — төртінші класс.

Бұл кластардың өздері де әлденеше сапқа бөлінеді. Біздің топ сол екінші кластың үшінші-төртінші саптарының біріндеміз. Қара құйрықты машинамен қуып бергенде, не болмаса отыз-қырық метр жерде марқа қозыдай болып отырған дуадақ кездесіп қалса, біз де бірінші класқа кіре аламыз. Солай бола тұрса да біздің ішімізде Тургенев те, Новиков-Прибой да, Пришвин да, индеец жазушы Сұр-Жапалақ та жоқ. Біз аңшылығы ит жүгіртіп, құс салуда

болған елдің баласымыз. Әзірше біздің көпшілігіміздің жанымыз аңшы, өзіміз нағыз аңшы емеспіз. Біздің жан-тәніміз дала баласы екенімізді ұмыттырмайды. Біздің аңшылығымыздың өзі у-шуы, иіс-қоқысы жоқ таза даланы сағынумен байланысты екені даусыз. Мысалы, мен өзім жетпіс жасқа толғанша бір рет курортқа барған емеспін. Демалыстарымды ылғи далада, өзен-көл жағасында өткізуші едім.

Міне, үш машина "Ақ Сеңгір" өзеніне келіп тірелдік те тоқтадық. Бастап әкелген Мұхтар машинадан түсе беріп-ақ риза көңілмен:

— Ойбой-ой! — деді, жіп-жіңішке өзеншенің жағасына шыққан селдір құрақшаны көзімен нұсқап. Үлкен бір өзеннің қағаз бетіне көшірілген бейнесін көргендей қуанып кеткені байқалады. Өзен деп тұрғанымыз бес жасар бала секіріп өткендей тым жіңішке екен.

— "Ақ Сеңгірің" осы ма? — деп қалдым мен.

Менің сұрауымда бір астар барын сезініп Мұқан марқұм — "киик" деп қалды. Ол солай күлуші еді.

— Осы! — деді Мұхтар, — дуадаққа Еділ — Жайық керек емес. Осындай құйрығын суға малмай отырып сусындап кететін таяз су керек.

Ғабиден мені отқа қарай итеріп:

— Немене, менсінбей тұрмысың? — деді маған.

Мен отқа қарай оның өзін итеріп:

— Сенің жолшыбай айтып келгенің есіме түсіп тұр, — дедім. Осыдан әрі барыса алмай тоқтасып қалдық.

Мезгіл тамыздың орта кезі болса да, күн әлі ыстық. Машинаның іші әрі шаңға толып, әрі қайнап кетіп, зықымызды шығарып келген. Біз де Мұхтар бет алған өзенге қарай беттедік.

Күн батар алдында дала ерекше бір балғын қалыпқа көшеді. Күннің көзі бар ыстығын жерге төгіп болып, енді сонау алысынан ризамысың дегендей, мейірім көзімен қарап баяулап барып батады. Мына ыстық кезде шаңытып, қуаң тартып жатқан өлі даланың бетіне қан жүгіргендей, ыстық кезде бүрісіп-бүксиген көгалдар түгел жазылып даланың жаны кіре бастайды. Осындай жерде болмаған жан иесі дүние жүзінде болмауға тиіс сияқты көрініп кетеді.

Өзенді жағалай жүріп, аңшылық жайына көштік.

— Мұқан, сен қашаннан бері аңға шығып жүрсің? — деп сұрады Мұхтар.

Мұқан ішіміздегі ең жасымыз. Кергіме-кеудем соқтығы жоқ, биязы жігіт. Даусыз талантты композитор. Мұхтармен

аңда кездесіп тұрғаны бірінші рет болуы керек. Мұхтар соны еркінірек болуға тарту үшін сұрап тұр.

— Бірінші қырғауылды отыз төртінші жылы әкелгенім есімде, — деді Мұқан.

— О-о, кәрі аңшы болдың ғой!

— Қалекең екеуміз Жұмат ағай мен Елекеңе еріп шыққамыз...

— Иә, Жұмат Шанин. Елубайлар біздің қауымнан бірінші болып шыққан жақсы аңшылар... Мылтығың қандай?

— Мұқа, менде осы күнге дейін мылтық болып көрген емес...

— Пәлі, қырғауылды құр ұстап алдың ба?

— Қызығы бар. Мұқа, қиық... Осы күнгі Мәдениет паркінде ауыл шаруашылық техникумының екі қабат ағаш үйі болатын.

— Ие, ол үй әлі тұр.

— Сол үйдің тоқыма шарбағына арқамызды сүйеп, көлеңкеде сыраны тартып қойып, Қалекеңнің әңгімесін тыңдап отырғамыз. Күн осы мезгілден аз-ақ ертерек еді. Ар жағымызда жатқан сайдан, қонақтап қайтқандай шұбалып қара ала, қызыл ала қырғауылдар шыға келді. Екі қос ауыз сүйеулі тұрған... тарсыл-гүрсіл болды да қалды... Маған да екі қырғауыл тиді...

— Апыр-ау, сол кезде қырғауыл қорамызға кіріп жүреді екен-ау!..

— Ие, солай еді ғой.

— Тап сол сендер сыра ішіп отырған қара ағаштың түбінен мен де бір-екі қырғауыл атып алғаным бар, — дедім мен. Аңшылықтың бір ақ сайтаны болады, түртіп қалды — болды, аңшы сықпырта жөнеледі. Мені де сол сайтан түртіп қалды білем, шыдай алмай кеттім. Әйтпесе тап сол жерде тап сол әңгімеге қыстырыла кететін жөнім жоқ-ақ еді... — Екеуі де шекесінен қарайтын бесті айғырдай, ақ мойнақ қара көк күреңнің өзі екен! — деп әрең тоқтадым.

Қашанда аңдысып жүретін әдетіміз бойынша Ғабиден мені бас салды:

— Үшеу емес пе еді? — деді сақтандыратын жылымды даусымен.

— Жоқ, екеу!

— Ана бір жолы үшеу деген едің...

— Деген емеспін!

Аңшылық қалжыңы аралас азды-көпті асыра сөйлегенді Мұхтар жек көрмейтін. Қайта өз қолынан келмей қойған бір қасиеттей, қызыға қарайтын еді. Тек аяқ-қолы ербеленде, не шындыққа, не қалжыңға үйлеспей тұрмаса болғаны.

— Сен ғой, өмірінде бір қырғауыл атып алған адам емессің?! — деді Мұхтар Ғабиденге.

— Өзі айтқанда бұл кісінің де бір оғы дарымай кеткен емес, — деп Мұқан қалжыңға араласты.

— Біз қаз бен дуадақтан кіші хайуанды атпаймыз! — деді Ғабиден панданған дауыспен.

— Тигізе алмайды! — деп мен де оны бір түйіп қалдым. Ғабиден онымызға былқ еткен жоқ.

Күн де батты, жып-жылы түн де орнай қалды. Құлағына қадалар бір дыбыс жоқ, мұрның безінер бір иіс жоқ. Шоферлар от жағып, шай қайнатып жүр. Далада жағылатын отты, түтінді сағынып қалыппыз. Сексеуілдің түтіні түгіл, тезектің түтіні болса да будақ-будағымен жұтқандаймыз.

Өзімізге өзіміз "тоқым қағар" жасап қыза берген кезде даланы қатты дүрсілдетіп, екі салт атты адам айғайлап келіп, кимелей тоқтады.

— Кім сендерге совхоздың жеріне келіп, от жағуға лұқсат еткен?! — Біреуі осы сөздерді орысша айтып еді, екіншісі қазақша қайталады.

— Сендер неменеге көки келіп тұрсыңдар? Адамша сөйлесуге болмай ма?

Өзгеміз осылай тіктеу келе жаздап едік. Мұхтар тез бұрып әкетті.

— Әуелі танысайық... дастарқанға келіңдер, — деді.

Келгендердің дәмеленгендері де сол дастарқан болу керек, екінші рет шақыруды күткен жоқ, аттарынан түсе бастады. Аттарын әрірек апарып матастыра салып, тез оралды. Біреуі шөпшілер бригадирі, біреуі қойшылар бригадирі, келін түсірген тойдан келе жатқандар болып шықты.

Дастарқан үстінде Мұхтар бізді таныстыруға кірісті:

— Мынау отырғандардың екеуі бірінен бірі асқан үлкен жазушылар... Бергі отырған Мүсірепов Ғабит.

— А, Әбекең бе! Білеміз, білеміз...

— Одан арғы Мұстафин Ғабиден.

— А, Мұстафа!.. Білеміз, білеміз.

— Қастарында отырған музыка дүниесінде жаңа көтеріліп келе жатқан жарық жұлдыз Төлебаев Мұқан!

— А, Мұқанов білеміз, білеміз!

Келген жігіттер — бірі орыс, бірі қазақ, мәдениет майданына жанаспаған адамдар екені байқалады. Біз оларға өкпелеген жоқпыз.

— Мен "Абай" романын жазған Мұхтар Әуезов боламын...

— А, Абай! Абай! Білеміз, білеміз!...

Қазақ жігітінің бір көзі соқыр. Өз қауымының ортасында кеуделі адам екені байқалады:

— Өзіміз де тойдан келе жатыр едік. Ішетін-жейтін жеріміз жоқ. Сонда да мынаны сіздің денсаулығыңызға алып қоймасақ болмас! — деді Мұхтарға қарап.

— Жә, алып қояйық!

— "Абай" романын оқыған екенсіндер ғой?

— Мен өзім бас алмай оқып шықтым... Аудан орталығында жеңіс тойы болып, содан алып келіп едім, таң атқанша оқып әрең бітірдім. Менің бригадамда "Абайды" оқымаған не бір еркек, не бір әйел, не бір бала қалған жоқ. Қыстыгүні "Қан-Шеңгел" жаққа бір келсеңіз көресіз.

— Мен де естеріннен шығып кетпейін, қиық...

— Жоқ, түгел барамыз.

— Тағы басқа дос-жарандарыңыз болса, бәрін де ала келіңіздер... Кәне, сіздердің келулеріңіз үшін!

Бұдан кейін қойшылар бастығы барлық ала мойнақ, ақ мойнақ, сары ала мойнақ бөтелкелерді өз алдына қарай иіріп алып:

— Бүгін мен сіздерге бір қызмет етіп жіберейін! — деді.

Қызметкерге жарыдық та қалдық. Ол өзі бір нағыз сыртқан, нағыз дархан жігіт екен. Екі-үш рет әр түрлі себеп тауып бақал көтертеді де, бөтелкені ту сыртына қарай лақтырып жібереді. Бір көзі соқыр болса да, қолы мерген болу керек, бөтелке арт жағымызда сылдырап ағып жатқан өзенге барып шолп ете түседі.

— Апыр-ау, нағыз мерген екенсің ғой! — деп Мұхтар таңданып қалады.

— Аздаған ондайым да жоқ емес.

— Бұл маңайда дуадақ бар шығар?

— Қойдай өріп жүреді!

— Біздің іздеп келгеніміз сол дуадақ...

— Қырып аласыздар.

— Қайсы күні қаяққа жүретіндерін кім білсін. Бірақ қаяққа қарай жүрсеңдер де бәрібір қырып аласыңдар. Тіпті осы жерден қозғалмасаңдар да болады. Түс кезінде су ішуге келеді...

— Мен білмесем бастап әкелем бе? — деп Мұхтар бір мақтанып қалды.

Көңіл біржола тынды, бейіл біржола кеңіді. Өзіміз төрт аңшы, үш шофер — жетеу едік. Келген екі жігіт ішіп-жеу жағына келгенде біздің жетеуімізге тұрады екен. Қолдарын қақпадық.

Түн ортасына жақын қалжырай бастаған кезімізде тәңірі жарылқағыр Мұхтар әңгіменің бетін өзіне бір бұрып алды да,

одан кейін ешкімге сөз берген жоқ. Әуелі дастарқандағы тамақтар мен басқаларын мол-мол жіберген әйелдерімізді мақтай келіп, сөз аяғын Абайға бұрып әкетті:

Абайдын:

Сорлы Көкбай қор болды-ау,

Осыншадан құр қалып,—

дегені бар. Көкбайды білетін шығарсыңдар? — деді жігіттерге бұрыла қарап. Олар тағы да "білеміз, білеміз" десті.

— Білсеңіздер, ол Абайдың ең жақын досы болған. Өзі де ақын адам. Абай әуелі өз шығармаларын Көкбайдың атынан бастырған...

Ғабиден маған қарап көзін қысты. Басымен сырт жағымызды нұсқап қалды. Мен де соны істедім. Бұл біздің "әңгіме таң атқанша созылады, ептеп жылысып кетуге де болады" дескеніміз еді.

Жылысып кетудің ретін таба алмай, тағы да біраз отырып қалдық. Мұхтар орағытып әкеліп Абай мен Тоғжанды жағыстырып болған соң, аз кідірген кезде Ғабиден менен:

— Сенің картешің көп пе? — деп сұрады. Тапқан айласы түсінікті еді.

— Жоқ, бесеу ме екен, алтау ма екен... Мен далада жасап алармын деп оқ-дәрімді ала шықтым, — дедім.

— Оны қашан жасайсың?

— Таңертең болмаса, біле алмай отырмын, — дедім.

Мұхтардың жалпы сақ отыратынын білемін, әдейі қаттырақ айттым.

— Жоқ, жоқ, — деді Мұхтар. — Машинаның жарығымен қазір жасап алындар... Дуадақ күн шықпай, таң құланиектене бергенде-ақ өре бастайды!

Құдай берді, біз бір машинаны алып ұзап барып тоқтадық. Төменгі әлсіз жарығын жылтыраттық та құладық...

— Қиық... — Мұқан да келіп сұлай кетті...

Мұхтар бізді өзі айтқан таң құланиектене бергенде оятты.

— Какой шорт сендер ахотниксіндер! Мен, әне, шай қайнатып қойдым.

— Дұрыс... Ақсақал кісі ерте тұру керек...

— Мен, тіпті, жатпаған болсам қайтесіндер...

— "Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Аяңшылы жылпылдап..."

келе жататын бір ақсақал бар еді ғой, соған ұқсатсақ не айтасың?

— Мұқан, сен байқаймысың мына екі қу мені Абаймен жеңгілері келеді.

— Абайға жүгінбеске шара жоқ шығар, — деді Мұқан.

— Үшеулеуге келісіп алған екенсіндер ғой. Онда жеңілдім. Жүріңдер, шай ішіп алайық.

Мұхтар шын-ақ ұйқтамаған сияқты. Түсі ашанданып, ақсұрланып, ажарланып кетіпті. Біз бетіміз ісіңкіреп боржиысып тұрғамыз. Басымызды суға бір-бір тығып алған соң ғана ажарымыз түзеле бастады.

Әңгімесінің жалғасын Мұхтар шай үстінде айтты:

— Бір тамшы ішімдік, бір жапырақ ет қалған жоқ. Екі бөтелке шампан, бір сынар қазы қалып бара жатыр екен, "сіздің келіндеріңізге беріп жіберген сарқытыңыз болсын" деп оны да алып кетті, — деді. — Бірақ ішкен-жегендерін ақтайтын жігіттер екен. Қазір осы араға екі аңшы жігіт келіп, бізді тура дуадақтың ортасына алып барады.

— Е, онда ішкен-жегендері ас болсын!

— Ол аз болса, "Ақ Сеңгір" өзені осы жерден бес шақырым ұзаған соң қамысты-құрақты көлге құяды екен. Соған он шақты балықшы жіберіп бір тонна балық ұстап береміз деп кетті.

— Пәле-е-е!

— Тегі, сол жерде бізді қонақ етіп аттандыратын болды ғой? — деді Ғабиден.

— Ол да болмай қалмас.

— Мен мына соқырмен "Абайды" жазудан бұрын танысқан болсам, Құнанбайдың бейнесі қазіргімнен анағұрлым толығып шығады екен. Нағыз Құнанбай осы ғой!

— Ие, келісімді жаралған жігіт.

— Бас қандай, кеуде қандай! Кейде бір шалқалай беріп қарағанда жалғыз көзі шын-ақ "Оқ Жетпестің" иығына қонып отырған мұзбалақ қырандай көрініп кетеді.

— Аты кім екен өзінің?

— Сейфілмәлік пе, Шейхелмәлік пе, сондай біреу. Оның атын қасындағы орыс жігіт айтып еді, шаларақ айтты.

Біз шай ішіп болғанша күн шықты. Шыққан күн тұрар ма тұрақтап, найза бойы көтеріледі. Бұл дуадақтардың тойынып болып, енді қай қалыңды тасаланамыз деп ойланар кезі. Келеді деген аңшылар әлі жоқ. Бұл біздің де ойланар кезіміз болғанын аңдатады. Біз Мұхтарға қараймыз. Мұхтардың өзі де тынышсыздана бастады. Ұзамай күннің көзі жабықтан түсер кезі болып қалды. Ол кезде тәжірибелі аңшы аттың басын ауылға қарай бұра береді.

— Қой, енді отырмайық.

— Бізге басшы болар аңшының керегі не? Жүрейік!

— Ие, көзіміз бар. Астымызда машина. Осы жазық даланы үш жағынан кіріп кезетін болсақ, тірі тышқан болса көзге түспей қоймайды.

Мұхтар да көнді.

— Аңшыларды машинамен жібереміз деп еді. Әлде машина табылмады ма, әлде жолда сынып қалды ма...

Сондай бір бөгесінге ұшыраған болар деп, "нағыз Құнанбайға" ақтау айтып барып көнді.

Үш машинамен үш жағынан орай жүріп кеттік. Қазір сағат сегіз. Он екіде осы арадан табыспақпыз.

Тамыздың орта кезі, даланың ұшпалы шөбі қурап біткен. Кең дала құп-ку. Бұл, енді жазғытұрым болмаса, жан-жануар жүрер жер емес. "Ақ Сеңгірге" жақынырақ жерде ұзынша ғана болса да жоңышқа егілген жер бар еді. Одан арғы жағы тұтас көгалсыз екен. Жазғытұрым қар суы ағатын, түбінде қоңыр құм жатқан жыралар әлдеқашан құрғап кеуіп кеткен.

Өзеннің оң жақ бетін ұзақ шимайладық. Шоферлар өз іздеріне де, ана машиналардың іздеріне де әлденеше рет кездесіп қалғанымызды айтып келеді. Өзеннің екінші бетіне өтуге көпір жоқ.

Түске тармаса үш машинадағы аңшылар дуадақтан үміт үзіп, бәріміз де Мұхтар айтқан "бес шақырым" жердегі көлді іздеппіз. Іздеп келеміз, іздеп келеміз. Өзеніміз жіңішкеріп, тайызданып барады. Бір кезде құмға кіріп, үзіліп кетті. Көл жоқ...

Үш машина осы маңайда қайта түйістік. Бұл, енді Мұхтарға тиісетін жер емес... Ғабиден екеуіміз бірімізге біріміз тиісе бастадық.

— Баяғыдан бері аңшымын, әйдікпін деп жүргенде немді бітіргенсің! — дейді Ғабиден маған тиісіп. — Осындай жерде аң бола ма екен?

— Неге болмасын? Жазғытұры қар еріп, жер көгере бастағанда, құдай біледі, осы далада дуадақ пен безгелдек сыймай кетеді.

— Онда сен жазғытұрым неге әкелмедің бізді?

— Аңшы қай уақытта, қай жерде не болатынын түгел біле жүру керек...

Ол мені отқа итеріп тұр: — Бастап әкелген мен емес қой! — деп қалса екен дейді. Мен де "бастап әкелген" деген сөзге жақындағым келмейді.

Біздің нені айтып, нені тұспалдап тұрғанымыз Мұхтар үшін үлкен жұмбақ емес еді.

— Әй, екеуің не оттап тұрсыңдар? Қойыңдар былшылды! Манағы қонған жерімізге барып, бір шай ішіп алайық та, қайтайық, — деді.

— Сол болар дұрысы.

— Мен бір киіз үй көріп едім. Маңайында қара-құра көрінбеген соң бұрылмай кеттім, — деді Мұқан.

— Қай жерде? Алыста қалды ма?

— Алыс емес, мына бір қырқаның арғы етегінде.

— Жүріндер, соға кетейік...

Киіз үйге Ғабиден екеуіміз кіріп едік. Мен кіре бере таң қалып тұра қалдым. Бұдан қырық жыл бұрын тап осылай, көрпесі кеудесінде, аяқ жағы ашық жатқан бір жігітті жазғаным бар еді. Оның да денесі осындай толық, оның да екі аяғы осындай қара қайыспен әдейі нокталап тасталғандай еді.

— Өй, мынау түндегі жігітіміз емес пе? — деді Ғабиден.

— Тап өзі!

Ғабиден есіктен Мұхтарға қол бұлғады:

— Бері кел! — Мұхтар кіріп келді де таныды.

— Өй, Сейфілмәлік ұйқтап қалыпсың ғой... тұр! — деді.

"Нағыз Құнанбай" жалғыз көзін ашып бізге танымағандай, өзінің бір қол астындағы адамдары деп қалғандай мінез көрсетіп, "ертең, ертең!" — деді. Сол жағына қарай аунап түсіп, қорылдай жөнелді.

Біз Мұхтар мен "Нағыз Құнанбайдың" арасына енді түскіміз келмей, шеттей бердік.

Мұхтар дауысы қаталырақ шыға бастады:

— Ей, сен өтірік қорылдамай, аш көзінді! Кімді алдап құтылғың келеді? Тұр! — деді.

"Нағыз Құнанбайымыз" көзін ашты.

— Түнде берген уәдең қайда? Аңшыларың қайда? Балықшыларың қайда?

— Мас кісі не айтпайтын еді, ақсақал!.. Өзіңіз қызық адам екенсіз ғой!..

Бұдан әріге шыдай алмай, біз үйден шығып кетіп күлдік. Мұхтар да көп ұзаған жоқ. Жігітке қатты бір сөгіс жариялағанын естідік, не деп сөккенін естіген жоқпыз. Мұхтар оны өткен түні қандай аспанға көтеріп мақтаса, енді оны жеті қабат жердің астына тыға жамандай алатынын білеміз. Үн шығарыспай, түнеп шыққан жерімізге қарай бұрылдық.

Түнде қонып шыққан жұртымызға келсек, жау талағандай астан-кестең болып жатыр екен. Дастарқанымызда жұмыртқа, сары май, аппақ уыз балапан шошқаның тілінен жасалған жуан колбаса қалып еді, зым-зия жоқ. Барлық дүниеміз тінтілген, шашылып жатыр...

— Ойбай, менің сумкамды алып кетіпті! — деген Ғабиденнің жан даусы шықты.

— Ана жатқан сол емес пе?

Ғабиден сумкасын өзен жағасынан тауып алып, бізге қарай бұрылып:

— Сумкамның быт-шытын шығарып жарып кетіпті! — деді. — Нағыз жан даусы осы жолы шықты. Индияға барғанда әкелген ағылшын қолынан шыққан қымбат дүниелік екен...

Шай, кант орнында. Киім-кешек аман, ас ішетін ыдыстарымыз құлап жатыр. Тонаған кім екені айқын танылып тұр — түлкі! Түлкі ку!

Ет пен майдың иісін күндік жерден сезінген сары балақ түлкі ку бізді түн бойы торыған болар. Бұл оның қашаннан бергі әдеті.

Іле, Балқаш бойындағы көлдерде, даланқы жерлердегі суларда әр аңшының соңында әлденеше түлкі жүреді. Атқаныңды тезірек жинап алмасаң, қағып әкетеді.

Осы жаққа бастап әкелген Мұхтарды қалжыңмен қолға алатын бір жер осы еді, бірақ онымыз тым батып кететін қалжың болар деп оған барыспадық.

— "Құнанбайымыз" қалай болып шықты? — деп өзара қалжыңдасқан болып едік, Мұхтар онымызға ере қоятын ыңғай көрсеткен жоқ.

Жолымыз болмағанға ішіміз аши тұра күлген болып, аман қалған ыдыстарымызды жинай бастадық. Шай қайнатайық десек, түлкі иіскелемеген неміз қалды дейсің деп оны да істемедік.

Мұқанның шофері машинасына су құйып жатыр екен. Соған қарап тұрып, Мұқан бір орынды қалжың айтты:

— Нағыз тұлпар су таңдайды... Мен үйге "Құлагерімді" "Ақ Сеңгірден" суарып қайттым дермін-ау. Сіздер үйге не бітіріп келдік деп қайтар екенсіздер! — деді. Ішімізде іркіліп қалған барлық қалжың түйіншектері түгел ағытылып кеткендей қарқылдасып күлдік. Бұдан кейін бірімізге біріміз қандай қатал қалжың айтсақ та зілі болар-ау деп қауіптенген жоқпыз.

Жүріп кеттік... Күн қайнап тұр. Дала жолының шаңы бүрк-бүрк етеді. Бұл көбелек қанатының лебінен көтеріліп кететін күлдей ұсақ шаң. Машинамыздың іші сол ұсақ шаңға толып бұлттанғандай буалдыр тартып кетті. Машинаның терезелерін ашпасақ, тұншығып барамыз, ашсақ, ұсақ шаң будақ-будағымен өкпеге соғады.

Бір жарым сағат уақыт жүруге әрең шыдадық. Біздің жолымыздан бес километрдей бұрыс бір поселке көрінді. Алдымызда келе жатқан Мұхтар машинасынан түсіп, бізге соны нұсқады. Біз бас изестік.

Поселкенің шетірек жағында қорасындағы құдықтан су тартып алып жатқан жас қазақ әйелі көрінді. Тұра қалдық. Тұра қалдық та, түсе қалдық. Түсе қалдық та, жапа-тармағай құдыққа қарай жөнелдік.

Әйел бізді шырамытқандай, су толы шелегін жерге қойып, аз ғана жымиып тосып тұр. Біз жақындай бергенде:

— Мұхтар аға-ау, осынша шаң-шаң болып, қайдан келесіздер? — деді әйел.

— Бадишамысың, айналайын... Әуелі шайыңды қайнат... кейін естірсің.

— Ал үйге жүріңіздер.

Бұл — Мұхтардан оқыған, Қазақ университетін бітірген мұғалима екен. Өз пәтері жоқ, совхоз бухгалтерінің бір бөлмесінде тұрады. Шайды тез қайнатып әкелді. Біздің "шаңнан тұншыға жаздадық, ыстықтан өле жаздадық" дегеніміз бір-ақ шайлық азап екен. Шаңы бұрқыраған тас жарып көрмеген, темірді балқытқан пеш аузын көрмеген жандардың күйректігі екен. Шайға қандық та, жадырап сала бердік. Қалжыңымызға қайта бастық...

Асфальтті жолға жетіп, машинамызды қағып-соғып алған соң, кең машинада шалқайысып отырып, Ғабиден екеуіміз бір ауызбірлікке кеттік. "Заговор!"

— Мына шалды бір тотиту керек! — дестік.

Мен идеяның авторы Ғабиден деуіме болады. Ғабиден де мені атауына болады. Куә да жоқ, дәлеліміз де жоқ. "Қап, мына шал қылды-ау қылықты!" десіп отырдық та, аяғында "өзін бір тотиту керек" деп сөз байластық. Онымыздың ауыр-жеңіл боларын, орынды-орынсыз боларын ойласқанымыз жоқ...

Қалай тотитудың ретін келтіре алмай, бір жеті сандалдық. Әлдекімнен үлкен бір кегімізді алатындай, кек болғанда анау-мынау емес қанды кегімізді қайтаратындай ойландық. Ойлана келе ауыр-жеңіл болар жағы да еске түсті. Тұрпайы да болмау керек, тұздықсыз да болмау керек. Әуелі бізге ашуланатын болсын, артынан өзіне өзі күлетін болсын. Ақырында таптық, өзінен өзі табылды.

— "Ақ Сеңгірде" көрген азабымызды өзіне бір көрсетіп алсақ-ау! — десіп күлісіп отырғанымызда орала кетті. Ғабиден менен бұрын "Е!" дедім десе таласпаймын, мен таптық деген арнадан ауысқым келмейді.

— Шалды келістіріп тұрып алдап, "Ақ Сеңгірге" жалғыз жіберіп алайық!

— Ретін таба алсақ, ең қызығы осы ғой! Тоқтайық осыған!

— Болсын! "Нағыз Құнанбайын" тағы бір көріп қайтсын, несі кетеді.

Енді сол қақпанымызға қалай түсірудің жайын ойластық. Әрбір жазушы драмалық, трагедиялық, не болмаса комедиялық жағдайлардың бәрінің де өрістеу логикасын жақсы білуі керек. Оның әрқайсысының өз логикасы бар. Шығар-

мана араласатын әр жастағы, әр түрлі кейіпкердің өзіне тән мінез логикасы бар. Адам мінездерінің құбылыстарына бармайтын, бара алмайтын жазушы ол жабайылықтың жаршысы!

Мұхтар мінезінде қандай өзгешелік барын жақсы білеміз. Соның бірі, бірі болғанда ең керексізі, өзіне де, өзгеге де ең зияндысы — сенімпаздығы еді. Бірінші көрген адамына да, бірінші айтылған шағыстыруларға да оңай сенетін. Балаша сенетін.

Қырық төртінші жылдың не алдында келетін, не артында келетін қысы еді. Орта Азия мен Қазақстаннан көркемөнер апталығын өткізуге Ташкентке бардық. Бізді "Өзбекстан" қонақ үйіне түсірген. Бір күні қоңыр інір кезінде қонақ үйімізге қайтып келе жатсам Мұхтар сыртта, есік алдында бір қазақ жігітіне ақша беріп жатыр екен. Өңкей қара ала жүз теңгелерді сытырлатып санап тұрып: "Мың жарым жете ме?" — деп жігітке ақшаны ұсына бергенде, мен келдім.

— Е, жақсы келдің. Мына бір иніміз ертең қонаққа шақырып тұр. Мен екеуіміздің атымыздан келеміз дедім. Дұрыс қой? — деді Мұхтар.

Жігіттің басында таз адамша кептей киген қоңыр кепке, үстінде резинка иісі бұрқырап тұрған плащ. Маған қолын ұсынып еді, алақаны сұп-суық су екен. Адам тартар кескіні де жоқ. Базар қарақшысы сияқты.

— Мың жарым жете ме? — деп Мұхтар жігітке ақшаны ұсына бергенде, жігіт:

— Тағы бір-екі қағаз қоссаңыз дұрыс болар еді, — деп қалды. Тебінгідей қара ала жүздіктерді көріп жұтынып тұр.

— Қонаққа шақырған адам сұрай ма екен? — дедім мен.

— Ертеңгі ішім-жемімізді алуға ақшасы жетпей тұр екен.

— Бұрын танитын жігітің бе еді?

— Жоқ. Ана тұрған машинаны көресің бе? Мені білетін әке-шешесі сол машинада отырған көрінеді. Қазір таныстырады бізбен...

— Мен сол машинаның қасынан өттім. Онда екі жігіт, екі әйел отыр. Төртеуі де орыс жастары. Оның ішінде әке де жоқ, шеше де жоқ.

Дәл осы кезде машина қозғалып та кетті. Мұхтардың ақша ұсынған қолы да шегіне берді. Жігіт те тайып отырды.

Біз де Мұхтардың осы сенгіш мінезіне сендік...

Сөз байласқан күні Ғабиден Мұхтарға телефон соғыпты:

— Мұқа, біз кеше анау күнгі "Ақ Сеңгірден" келдік. Қырып әкелдік... деп бастапты.

— Е, ондай ит сарып кеткен жерге қалай барып жүрсіңдер?

— Біз "Айдарлы" жаққа кетіп бара жатқамыз. Ұзынағаштың бер жағында анау күнгі соқыр сіздің жолыңызды тосып жүр екен... Машинасында қой, қымыз, коньяк, шампан... Мені бір жер шақырып қалды... Ар жағын Ғабиттен сұраңыз, — депті Ғабиден.

Мұхтар маған телефон соқты. Мен де Ғабиденше бастай беріп едім:

— Ол жағын Ғабиденнен естідім, ана соқыр қалайша менің жолымды тосып жүр екен, соны айтсайшы, — деді.

— О, ол қатты ұялған екен... Мас күйінде ұялып айта алмапты. Біз де өкпелеп құлақ аспаппыз. Жай былай болыпты: орыс жігіт орталықтан машина алып, уәде еткен адамдарын жинап әкелемін деп барса, бастықтардың бірін таба алмайды. Күн жексенбі еді ғой, есіңде ме? Содан ол салпақтап кешке қарай оралыпты.

— Пәлі...

— Содан кейін сол екі жігіт ұятымызды аршиық деп келесі демалыста сені күтіп жүргенде бізге кездесті. Бармасақ бола ма, бардық. Төрт-бес дуадақ атып алдық... Біраз балық ұстап берді...

— Ана соқырды мен нар жігіт, нағыз Құнанбай екен дегенімде мені мазақтағыларың келіп еді! Енді не айтар екенсіңдер!..

— Енді бәріне сендік...

Мұхтар бізге де оңай сеніп қалды. Біз бәсең-бәсең шыжымдап тартатын өнер де көрсеткеніміз жоқ. Жалғыз есебіміз — Мұхтардың өзі сеніп қалған соқырын аз ғана майлап жіберсек, ар жағын өзі өңдеп, өзін өзі сендіріп әкетеді деген ой болды. Сол беталысқа ойысып болды-ау деген кезде:

— Мұқаңды демалыс күндері күзге дейін күтеміз. Енді бір жетіде қой отарлары осы "Ақ Сеңгір" мен "Жирен айғыр" өзендерінің маңайында болады. Күтеміз, күтеміз! — деп қалды дедім.

Атақты жазушы Марк Твен Париж көрмесін аралап жүріп адамнан басқаға көзі түспегенін айтады. Бұл шындық қой, жазушы шындығы. Біз де Мұхтарға сол адам жағынан, "нағыз Құнанбайы" жағынан келіп едік, қуанып кеткендей сенді. Енді қайтер екен деп Мұхтарды екі жақты бақылауға алдық.

Бір жеті бойы хабарласқан жоқ. Жұма күні кешке Ғабиден телефон соқты:

— Кетіпті!

— Жолы болсын!

Дүйсенбі күні таңертең қыдырған болып Мұхтардың үйінің алдынан өтіп бара жатсам, шофері арықтан маши-

насын жуып жатыр екен. Қара машина баттасқан шаң. Анау күні өзімізді тұншықтырып келген ақ қуба шаң, күлдей ұсақ шаң...

— Ие, бір жаққа барып па еділдер? Қанша әкелдіңдер?

— Ну, Вас!.. — деді шофер. Оның үніне қарағанда Мұхтар ашуланған болуы керек.

Біз істерімізді істеп алып, енді соны қалай жуып-шаярымызды таба алмай қысылыңқырап жүргенде, бірер жетіден кейін Мұхтар өзі телефон соқты:

— Әй, сендер, екі дорақ, әуелі мені алдай алғандарыңа мәз болып күліп, енді менің көзіме көрінуге бата алмай жүргендеріңді мен білмейді деп жүрсіңдер ме? Валентина Николаевна екеуіміз күнде күлеміз екеуіңе. Менің туған күнім естеріңде шығар, келіңдер, қосыла күліп алайық, — деді.

ҚАРЛЫ ЖАҢБЫР АСТЫНДА

Қатынасушылар:

Қалибек, Мұхтар, Елубай, мен.

Мен оқ жасап отыр едім, Қалекең телефон соқты:

— Уай, мен бүгін бара алмайтын болдым.

— Уа, не болып қалды?

— Қазияның он төртіне толмай құтырған қызы бар емес пе, сол ақ тоқтымыз бүгін кешке күйексіз қара қошқармен ми-палау жасайды екен. Ми-палау!..

Түсінбейтін еш нәрсесі жоқ. "Отелло" қойылатын болғаны да. Қыз әкесін ойнайтын Қалекең соны Шекспирдің өз сөздерімен айтып жатыр.

— Онда сен бұл жолы бара алмайтын болғаның ғой?

— Уай, сен не сандалып отырсың өзің? Тірі болсам — өзім, өлсем — сүйегім жетеді ертең Шабынды көлдің жағасына!

— Онда болды, Қалеке, болды!

Мен Мұхтарға телефон соқтым:

— Ана шал бүгін бара алмайтын болды. Бүгін "Отелло" екен.

— Қап!.. Далаға шығып бой жазып қайтайық деп құтырынған өзі еді, бара алмайтын болғанын қарашы... — Мұхтар кәдуілгідей ренжіп қалды.

— Қынжылмай тұра тұр. "Тірі болсам — өзім жетем, өлсем — сүйегім жетеді, — деді — Шабынды көлге".

Мұхтар қуанып кеткен дауыспен:

— Онда жасай бер оғынды. Көп жаса! Бір оғына бір үйректен аласың менен! — деді.

— Келістік! Одан арзанды Ташкенге барсаң да таба алмайсың!

Отан соғысының орта кезі. Жасаулы оқ жоқ. Уқалаған газет қағазымен тығындап оқты қолдан жасаймыз. Өзіме жүз, Мұхтарға елу оқ жасауым керек. Ол маған оқ басына бір үйрек атып бермекші... Сонда өзіне қанша үйрек қаларын екеуіміз де ойлаған жоқпыз. Аңшыларға есеп-қисаптың керегі не? Аңшылардың арасындағы есеп-қисаптан еш уақытта алашақ-берешек туған емес. Аңшыға асырып айту айып емес, өтірік айту айып.

Кешке Мұхтар, Елубай үшеуіміз вокзал басында кездестік. Елаған Мұхтар екеуіміздің арқамыздағы рюкзагімізді басып-басып байқады да: "Нешауа!" — деді. Алматы мен Іле арасында жүретін жергілікті поезд қозғала берді. Міндік те жүріп кеттік.

Біз "Жеті жиде" стансасына жетіп түсе қалғанымызда тас қараңғы түн еді. Қарлы жаңбыр күшейе түсіпті. Бұлт қалың. Бұлт пен түнгі аспанның айырмасы сезілмейді. Бұл біздің құдайдан тілеп келе жатқан жағдайымыз. Күннің қалпы осылай болып тұрса, топтанып келе жатқан үйрек-қаз төмендеген бойымен көлге құлай қонады. Жердің миы шығып жатыр. Қызыл асықтан батпақ. Барар жеріміз әлі бес-алты километр.

Шабынды үлкен көл. Аспанда бір құс келе жатса, бұл көлге қонбай кете алмайды. Жемі мол, орталығында айдыны бар, ығы бар, тасасы бар. Көлге жақын ауылдарда бір аңшы жоқ.

Жүріп кеттік... Елаған алдымызға түсіп алды да, қақшаңдап тартып берді. Ол өмірінде май бітпеген қырық сіңір адам. Денесі тіп-тік. Бұлшық еттер мен сіңір, сүйек. Аяғында өгіздің жон терісінен тіктірген қос ұлтан, қос жұлық, аша бұттан келетін етік. Киімдерінің бәрі ықшам, нағыз аңшының киімі. Ең сыртынан киген жалбағайлы су өтпесі тағы бар. Біздің қауымда жиырмасыншы жылдардан бері аңшылықты үзбей келе жатқан нағыз аңшы жалғыз сол — Елаған.

Мұхтар екеуіміздің киінген түріміз түр емес. Мұхтардың үстінде қазақы қоңыр сырмалы шапан, аяғында қазақы қоңылтаяқ етік, бозға да, бозғылға да қосуға болмайтын күлді-бадам күңгірт түсті кепке. Мұхтар әшейінде сол кепкесін былай мақтайды:

— Осы кепкенің астында Әуезов деген аңшы отыр деп бір құс ойламайды! — дейді.

— Құс түгіл мен де ойламас едім. Көріп жүрген соң амал не?

Менің киінген түрім одан да сорақы. Үстімде қызыл асығыма түсетін Ленинградтан шығарылатын құстаңдай тоқылған қоңыр драп пальто. Бұл су өткен соң құстың көзіне қап-қара болып күндік жерден шалынуға тиісті. Аяғымда ескілеу ботинка. Шалбарымның балағының аузы отыз сантиметр. Басымда күзгі қозы құйрықтай төрт құбылаға түгел жайылып кеткен қалпақ. Қалпақ бейнесі жоққа жақын.

— Аңға шыққанда осылай да киіне ме екен! — деп Елағаң маған ұрсып қояды. Оңашада: — Саған ұрысқаным Мұхтарға да ұрысқаным... біліп қой! — деді.

Біз мылтықты отыз жетінші жылы қабына салып тастағамыз. Содан бері Ұлы Отан соғысының от нөсерлі бұлты неміс жеріне қарай біржола ауып болғанша, аңға шыққан емеспіз. Ерсі көрдік. Сондай ауыр жылдардың кезінде аңшылық киімі қайдан сақталсын? Біз оған осы жайларымызды айтып болғанша Елағаң арқан бойы ұзап кетеді.

— Аяңдандар, аяңдандар! Сен, әй, Мұқаңды сөзге айналдыра берме!

— Елағасы-ау, жүріп келеміз ғой...

Әрі киінген түрімізден қысылып, әрі жүрісімізден қорынғандай болып, Мұхтар екеуіміз Елағаң не айтса да бас иіп бағынып, пенде болып келеміз.

— Менің етігім үйде кигенде аяғыма әрең сыйып еді, енді қолқылдап барады, — дейді Мұхтар.

— Су өткен жоқ па, әйтеуір?

— Қайдан өтпесін! Башпайларым жүзіп жүр...

Мен жүре келе Мұхтардан гөрі де мүсәпірлеу бола бастадым. Ұзын пальтоның етегінен сорғалаған су ботинкемнің ішіне құйылып келеді. Кең балақтарым мен пальтомның ұзын етегі аяғыма оралады...

Бір километрдей жүрген соң Мұхтар екеуіміз Алматыдан оны-мұны алып қайтқан әйелдердің ортасында қалдық. Төрт-бес еркек поездан бізбен бірге түсіп еді, олар артына да қараған жоқ. Елағаң да қара үзіп кетті.

— Ішімізде бір-екі еркек қалғаны жақсы болды-ау... Қымсынбай, қорықпай осылай ақыре-ен жүріп отырып, үйге де жетіп қаламыз, — деді москалдау әйел даусы. Мұнысы "бізді тастап кете көрмеңдер" дегені ғой бізге.

Бұл қалжыңсыз дауыс еді. Мұхтар да солай түсініп:

— Иә, бізді "үй жолдас" деулеріңізге болады. Алматыдан бірге шықтық, поезда бірге келдік. Біздің баратын жеріміз де сіздің ауылдарыңыздың маңайы болар, — деді.

— Е, бәрекелді, көңілім жаңа орнықты ғой, — деді жаңағы әйел.

— Апа-ау, жол-жөнекей кездескенге сене берме деген сөз де бар емес пе? — деді екінші бір әйел даусы. — "Үй жолдастарымыздың" біреуі артына қараған жоқ қой!..

Бұл дер кезіндегі әйелдің даусына ұқсайды. Қалжыңдаса кетуге де, айтыса кетуге де дайын, өзіне өзін сенімді, бабындағы әйел даусы. Екінші бір жастау әйел даусы оны қостай кетті:

— Әзір елбесіп еріп келе жатырмыз ғой. Қай жерде бізді тастап озып жүре беретіндерін кім білсін...

— Озғымыз келсе мана озып кететін едік қой... Бірақ үй жолдас болған соң... — дей бергенімде бір аяғымды су толы жыраға тығып алып, аз-ақ ұшып түспедім.

— Ойбай, құлай көрмеңіз, — деді жаңағы әйел. Мені сүйей бергісі келгендей оң қолын соза беріп кейін тартып қалды.

— Пальтоңыздың етегі аяғыңызға орала бермегенде алдақашан озып кеткендей екенсіз, — деді тағы бір жастау әйел даусы. Мен бір ұпай ұтылғанымды мойындап, үндей алмай қалдым.

Жағдайың осындай болған соң аузыңа жөні түзу жауап қайдан түсе қойсын? Пальтомның етегі аяғыма оралған жоқ дейін бе, құлай жаздағаным жоқ дейін бе, не айтайын? Әйелдердің арасынан сыпайы ғана шықса да, менің шымбайыма инедей қадалған сыңқыл күлкі естілді.

— Шырағым, бұлардың қалжыңын ауыр ала көрме. Жаңбырлы күнде жабыға берсең, өзің жабыға айналасың деген сөз бар ғой... Келіндер мына жаңбырдан жасымайық деп қалжың айтып келеді. Әйтпесе, ерігіп жүрген біреуі жоқ, бәрі де жұмыстағы адамдар, — деді сөз бастаған москалдау әйел.

Бұл кісінің сөзі мағыналы шыққанын қанша жақсы түсінсем де, менің жаныма сөніп бара жатқан отты үрлеп қалғандай тиді. Әлгі жерде оқыс жеңілгенім ұмытыла салудың орнына, ішімді қайтадан тырналап, мазалап кетті. Мен!.. Мен бола тұра!.. Нағып!.. Нағып оп-оңай жеңіліп қалдым? Нағып сол жеңілгенімді жауапсыз қалдырып, үндемей арқалап кете беремін?!

Есіме Марк Твен түседі. Ол былай дейді: "Менің ақыл-ойымның өзі шегі-шеті жоқ мол болу керек. Соны жинап алғанымша көп уақыт өтіп кетеді де, дер кезінде қайтарар жауапты таба алмай қаламын", — дейді. Қолма-қол жауап қайтара алмау жағынан Марк Твен менің көшіме де ере алмайды. Сөйте тұра, кінә өзімде екенін біле тұра күйініп келемін, күнәсіз әйелдерден кегімді алғым келеді. Ұзамай сөз таба алмаған кінә өзімде ғой деген ой жеңе бастағанын

сезіндім, қарсыласқаным жоқ. Әйелдермен қайта қалжыңдасып кеттім.

"Жеті жидеден" екі километрдей ұзаған соң Елағаң бізді тосып алды. Енді ол қашанғы әдетінше біздің мылтықтарымызды өз мойнына асып алады.

— Аяңдаңдар, аяңдаңдар! — дейді содан кейін. Онда да жүрісіміз оңала қоймаса, азық-түлік салған рюкзагімізге жармасады. Енді біз, амал жоқ, ұялғаннан еріп отырамыз. Елағаң біздің командиріміз, тықсырып отырады. Тағы да баяулай бастасақ, маған ұрса бастайды. Қалекең мен Елағаң ұрса жүріп, еркелете білетін адамдар еді.

Біз қуып жеткен соң Елағаң бізге:

— Кәне, мылтықтарыңды бері әкеліндер! Әкеліндер! Дауай! Мен сендерді Шабынды көлдің жағасында тосамын. Сендер жеткенше таң да атар, ет пісіп, шай да қайнап тұрар, — деп Мұхтар екеуіміздің мылтығымызды сыпырып алып, мойнына асына бастады.

— Бәсе, менің де бір сандырағым келетін болды, — деді манағы дер кезіндегі әйелдің даусы. — Үй жолдастарға жарыған екенбіз.

Тағы бір әйел:

— Бұл кісілердің жүк артатын түйелері де бар екен ғой! — деді.

Елағаң жалт бұрылып, жаңағыны айтқан әйелдің алдына тізерлене кетті де:

— Елуге жеткенше кім екенімді біле алмай жүр едім. Түйе екенімді тауып бердің ғой, шырағым... Кәне, жүгінді арқама арт та, өзің иығыма міне ғой! — деді.

Әйелдің қатты ұялғаны байқалды. Даусы жыламсырай шықты:

— Ағатай-ай, байқамай қалдым... кешіре көріңізші. Аяғына жығылайын, кешіре көріңізші, — деді.

Елағаң атылып тұрды.

— Айналайын-ай, ойнап айтам деп жылатып алдым-ау... өзің кешіре гөр, айналайын, — деді әйелге.

Мана сөз бастаған москалдау әйел басалқа айтты:

— Ие, ойын-қалжыңды көтере алмасаң үйіннен шықпа. "Әзілің жарасса, атаңмен ойна" деген бар. Күн жаңбыр, түн қараңғы, қызыңыз байқамай қалды... ауыр ала көрмеңіз, отағасы...

Осылай бір ұтылып, бір ұтып жаңбырлы түнді қалжыңмен жеңіп, әйелдердің колхозына — айрылысар жерге жақындап қалдық. Әйелдердің аяңы ширай бастады.

— Міне, үй жолдас деген осы болады, ауылдарыңызға жеткізіп салдық, — деді Мұхтар.

Оған москалдау әйел жауап қайырды:

— Шырақтарым-ау, мынау қарлы жанбырлы түнде қайда барып паналайсыңдар? Одан да біздің ауылға қонып, баратын жерлеріне ертең бармайсыңдар ма? — деді.

Бұл ой мені манадан бунап келе жатқан. Мұхтар да ойлаған жерден шыға келді:

— Үй жолдас болып келе жатқан адамдардың бұл сияқты мырза бейілдеріне ырза көңіл білдірген дұрыс болар? — деді Мұхтар маған ақырын ғана.

— Мен шақырмаса да осы ауылға қонбай кетпес едім, — дедім.

— Елағаңды көндіріп көр.

Елағаң біздің ыңғайымызға бір шарт қойып көнді:

— Сонау шығысқа кетіп бара жатқан үйрек ерте ұшады. Төрт жарымда маяның үстінде болуымыз керек. Үште оятамын. Оянбағандарыңды тастаймын да жүре берем.

— Болсын, Елаға, болсын! Тұспалдап тұрғаның мен ғой, оянбасам обалым өзіме. Қалып-ақ қояйын...

— Сирағыннан сүйресем де алып кетем.

Оған да көндім.

Ұзамай алма иісі аңқып, мұрнынды жарып тұрған жып-жылы үйге кірдік-ау, әйтеуір... Осы күні сол әдеттері сақталды ма, жоқ па, білмеймін, ол кезде Алматы облысына қарайтын қазақ ауылдарының бәрінде де сандықта сақталатын алма болушы еді. Жеп көрген емеспін, ал, енді иісі! Сол кездегі жаман үйлердің ішінде алманың піскен кезі сақталып қалғандай сезілуші еді. Өзі салмағынан өзі майысып тұрған алма бағы көз алдыңа келетін.

"Үй жолдастар" бірімізді біріміз шам жарығында көрдік. Үй иесі манағы москалдау дауысты деген әйел болып шықты. Ашаң жүзді, әлі де ажарлы, аршынды, айбарлы жаралған адам. Көрген жерден құрмет көрсеткің келіп тұратын жаратылысы бар. Аты Жамал екен.

Манағы дер кезіндегі әйел дегеніміз осы үйдің келіні, аты, бұл елде гүлсіз әйел аты сирек кездеседі, Еркегүл екен. Бұл да ақ жарқын, жұғымды жаралған, сүйкімді әйел. Жұбайы майданға алынғалы үш жыл, ақ қағаз да жоқ, қара қағаз да жоқ...

— Ал, енді ойын-қалжың өз алдына, шын өз алдына, шешініңіздер, жігіттер. Су киімдеріңізді тастап төрге шығыңыздар, — деді Жамал апай.

Бір ғажабы осы екі әйелдің екеуіне де су жұқпаған сияқты. Еркегүл сыртқы киімдерін тастай сала самауырды көтеріп далаға шығып кетті. Жамал апай ауыз үйде

бірдемелерді айналдырып жүр. Жаурау түгіл тоңазымағандай.

Мен ботинкелерімді шамалы ғана сілкіп қалып едім, былш етіп табалдырыққа соғылып барып қылжиды. Екеуінен шөлейтті жерде кездесе қалса екі түйені суаруға жететін су сорғалай бастады.

— Шырағым, пальтоңды маған берші, пешке жауып қояйын, — деп Жамал апай менің пальтомды ала бергенде үйге кірген Еркегүл:

— Сөйт, апа... түйенің су болған жабуын пешке бір түн жауып қойсаң таң атқанша кеуіп қалатын еді ғой, — деді.

Бұл маған атылған оқ.

Қалжың өрістеп кетсе жалғыз болмайын деп мен:

— Мына кісінің жауабына да орын қалдырыңыз, — дедім. Содан кейін енді Еркегүлдің өзіне тиіскелі аузымды аша бергенде Еркегүл:

— Ағай-ай, тұра тұрыңызшы. Мына кісі Мұхтар ағай екен ғой! — деді.

Бұл кезде Мұхтар сырт киімдерін шешіп, "құсқа көрсетпейтін" кепкесін тастап, Мұхтардың өзіне едәуір ұқсастығы бар қалпына келіп қалған екен, жас әйел тани кетіпті.

— Мұхтар аға, кешіре көріңіз... Өзіңізге қадап еш нәрсе айтпасақ та, сіздің алдыңызда айтылмайтын бірдемелер айтылып-ақ кеткен шығар, кешіре көріңіз...

— Жоқ, айналайын, кешірім сұрауға түк себеп болған жоқ. Мен сондай қарлы жаңбырда қабақ шытпағандарыңа әрі қуанып, әрі қызығып келе жаттым. Араласа кетуге үлкенді-кішілі біріңе лайықсыз соқтығып қаламын ба деп аузымды ашпай, іштей қалжыңдасып отырдым да үндемедім. Мынаған, бұл Ғабит деген аған, сен тайынба деп итермелеп едім, бұл оп-оңай жеңіліп қалды... Анау түгіне түк жұқпай төрге барып, сұқсыр алған қаршығадай шаншылып отырған Елубай аған... Ол болса поездан түсе сала кетіп отырды.

Еркегүл ауыз үйде біздің киімдерімізбен әуреленіп жүрген енесіне дауыстап:

— Апа-ау, өзің айта беретін, ғайып-ерен, қырық шілтенді түгел шақырып әкеліппіз үйге... Бері келші, бері келші, апа! — деді.

— Естідім, айналайын. Бәрін де естіп, орнымнан қозғалмай қалдым... Аман-сау болдыңыз ба, Мұхтар аға! — деп екі қолын бірдей созды.

Мұхтар қазақтың бірінші номерлі жентельмені, тұра келіп амандасты. Төрт қоңырқай қолдар тоғысып, бірін-бірі ұзағырақ қысып қалыпты. Мұхтар етігін тастап үлгірген,

жалаң аяқ. Балақтарынан су сорғалап, жігі ашылған еден тақтайлардың арасына қарай жыландай жылжып барады.

Жамал апайға мен қолымды орнымнан тұрмай ұсындым. Басымды да идім. Шын жүректен құрметтеген қалпым жүзіме де шыққан болу керек. Қолдарын қысып отырып:

— Жамал апай, Мұхтар ағаннан аққан су арықтай болып барады, мен тұрып амандассам, менен сорғалаған су сіздің Шабынды көлдей болады, — дедім.

Жамал апай "іштеңе етпес" деп аз ғана езу тартты да, басқа сөз қатқан жоқ. Төрде отырған Елағаңа барып амандасты. Содан бізге қарай орала беріп:

— Сіздер екеуіңіз де балақсыздарың бар шығар, шалбарларыңызды шешіп беріңіздерші маған, кептіріп берейін, — деді. Мен шеше бастадым, Мұхтар бөгеліп барып шешті. Жамал апай Мұхтар екеуімізге екі көрпе әкеліп берді. — Жамылып төрге шығып отырыңыздар.

Өмірінде бірінші рет иықтарында көрпе, екі жалаң сирақ, екі жалаң аяқ жазушы бірінші кездесіп отырған үйдің төріне барып отырды.

Шай ішіле бастағанда үш еркек, екі әйел едік. Шай аяқтала бергенде он бес әйел, үш еркек болып қалдық. Екі домбыра, бір сырнай келді.

Бұл араның әйелдері қалаға жиі қатынасады екен. Алматыда болып жатқан жаңалықтардың бәріне таныс. Алғаш қойылған операларға барған адам бір-бір ән алып келетін кезі. Бұлар да сол опералардың әндерін түгел білетін болып шықты.

— Мұқа, келіндеріңіз сіздердің құрметіңізге концерт бергелі жиналып келіпті. Ауылдың "алты ауыз" дейтіні де сол болар. Содан кейін Елекеңнің "Нақ-нағын" естуге құмартып отырғандар да аз емес, — деді Жамал апай.

Концерт басталып кетті. Бұл кездегі қазақ операларының бәрі де қазақтың қолтума әндері мен өз күйлерінен құрастырылған екен. Сол опералардан күнде естіп жүрген әндеріміздің өз топырағында, өз сахнасында өз даусымен, оркестрсіз салғандағы әсері бізді баяғы ауылға, "Алтыбақан" басына апарып тастағандай еді. Әрбір өнердің бүгінгі көрінісі мен сенің көкірегіңде сақталған түпнұсқасын салыстыра отыру әшейін ермек емес ол. Бар мен жоқтың, асыл мен жасықтың мөлшерін салыстыру арқылы ғана танылмақ.

Дала қызының еліне еркелеген, жеріне еркелеген, назданған, қайғырған, қарғаған үндері таза күйінде, анайы сәби күйінде естіледі. Мұңмен бірге жігер де бар. Жалыныпшымен бірге жалыны бар. Жан тазалығы, саудаға салмас

ар-ұят тазалығы бар. Сен де сондай кіршіксіз тазалығыңмен тыңдасаң ғана ләззат аласың. Біз бір сәт осындай жайда болдық.

Бұл әйелдерде опералық дауыстар жоқ, әрине. Бірақ ән ырғағымен бірге толқындаған адал жан, арлы жүрек бар. Сағыныш мұңы да бар, күту де бар, сенім де бар. Соғыс тұсындағы ерлік, қайрат-жігер әндері түгел. Баяғы "Айналайын, қарағым, сәулетайымдар" жоқ. Күйдім-жандым, құшақ құмарлығына тыйым салынғандай, бірінің аузына түскен жоқ. Сол бетке қарай жетелейтін кейбір ескі әндерді қолдан илеген жаңа өлеңдермен айтады.

Қызығы мынада ғой: бұл үйде тозығы жетпеген бір нәрсе жоқ. Домбыраның ішегіне дейін түйіншек-түйіншек. Қайғы-мұңсыз бір жан жоқ бұл үйде — біреудің әкесі, біреудің баласы, біреудің жары соғыстан қайтпай жатыр. Салған әндері де, ақ жарқын жүздері де сол қайғы-мұңға қарсы ұстаған қарулары сияқты. Мана келе жатқанда Жамал апай "жабыға берсең өзің жабыға айналасың" дегені менің есімде осы мағынада қала барды.

Әйелдер бізге толық мағынасында көңіл толарлық концерт берді де, әрі беті жарық, әрі үзік ішекті домбыраны Елағаңның алдына әкеліп қойды. Елағаң домбыраны бірер қағып қалды да:

— Әдейі менің даусыма арнап жасалған домбыра екен, — деп жұртты бір күлдіріп алды. Жарты сағат "Ақ сұңқар", "Ақ Айшаларымен" біраз айналдырып еді, аяғында "Нақ-нақка" көшпеске амалы қалған жоқ.

— "Нақ-нақ"!

— "Нақ-нақ!" — деген әйелдер қоймады еркіне.

— Ал, ендеше "Нақ-нақ!"

— Сөйле десең сөйлейін сөз келгенде... е-hay!..

Менің білуімше "Нақ-нақ" сөзсіз Елағаңның өзі шығарған ән, өзі шығарған өлең. Мұндай әнді, мұндай ән текстін өзі ыңылдап, домбырасы дыңылдап отырып, мың рет бұзып, мың рет түземесе жасап шығаруы мүмкін емес. Мен 16-18 жылдарда Елағаңның елінде болдым. Талай-талай шілдехана, тойларда Қостанай елінің әндерін естідім. Сонда "Нақ-нақтың" өзі түгіл, алыстан ұқсайтын ән естіген емеспін. 23-26 жылдарда Елағаң да, мен де Орынборда оқыдық. "Нақ-нақ" сол кезде туды, сол кезде түгел аяқтанды.

"Нақ-нақтың" әні де, өлеңі де қызық. Өлеңі 11 буынды қара өлең өлшемінен басталады да 12-13 буынды өлеңге ауысып, аяғына қарай 7 буын, 4 буын, 2 буынмен тынады. Мысалы:

Сөйле десең сөйлейін сөз келгенде — е-hау (11-12 буын)
Киер көйлек шаруа бөз келгенде, тамаша-ау... (13-14 буын).
Денің сау ма, құдаша-ау? (7 буын).
Тобылғыны түбінен қазып алдым, былқ-былқ (13 буын).
Бөдененің етінен азық алдым, сылқ-сылқ (13 буын).
Абай, қыздар абаубақ, (7 буын).
Тырнамақтай туай тақ (7 буын),
Қыр басында қыз ойнақ, (7 буын).
Күндіз мәжіліс, түнде ойнақ (7 буын),
Екі манақ (4 буын)
Нақ-нақ (2 буын).

"Нақ-нақ" халықтық өлеңдерге де, әндерге де ұқсамайды. Өлеңнің ішінде "тырнамақтай, туай тақ, екі манақ" деген сияқты бұлыңғыр сөздер де бар. Мен "тырнамақтай туай тақ" дегенді тырнадай шулап деген мағынада түсінгім келеді. Ал, енді "екі манақ, нақ-нақ" деген сөздер, даусыз, ойда бұрын туған ән ырғақтарының, қазақша айтқанда бос қалған қуыс-қуыстарын толтыруға алынған. Сонысының өзі әннің атына айналып кеткені ән шығарушының құнды бір табысы болғаны да!

Мен "Нақ-нақтың" өлеңін түгел келтіріп отырғаным жоқ, көркемдік құрылысындағы ерекшелігін көрсеткім келді. Менің ойымша "Нақ-нақтың" ерекшелігі сонша, мұндай өлең де, мұндай ән де екінші рет қайталанбайды, ешкім қайталай алмайды. Оның себебі "Нақ-нақтың" әніне бұрынғы өлең өлшеулерінің бір де бірі сыйыса алмайды.

Елағаң "Нақ-нағымен" тағы жарты сағат ұстады. Сағат түнгі екі жарым болыпты.

— Киіне бастаңдар! — деді Елағаң. Жылы үймен, жылы жүзді, бауырмал жүректі адамдармен жыртылып айрылардай болып киіне бастадық.

Көл жағасына жеткен соң бізге:

— Үшеуіміз үш маяда бөлек-бөлек отырамыз, — деді Елағаң. — Әйтпесе сендер бір-екі үйрек құлаған соң соны мақтаныш көріп, сөзге айналып кетесіндер. Анда жүргенде бойың көрінбесін, дыбысың шықпасын!

Содан кейін Елағаң үш мылтық пен үш рюкзакты бір маяға апарып тастап келді. Екінші кезекте Мұхтарды, үшінші жолы мені арқалап әкетті. Су мұздай суық. Терендігі тізеден ғана болғанымен асты батпақ.

Бізде суға киер етік жоқ деп Елағаңа үйден шықпай тұрып айтқамыз.

— Судан өзім көтеріп өткіземін де бір маяның төбесінен үй жасап беремін. Үйрек-қаз алдыңа келіп қонады. Жамбастап жатып ата бересің, — деген Елағаң.

Біз Елағаңның сөзін қалжың көріп едік, қалжың емес, шын болып шықты. Жағадан жетпіс метр жердегі маяға

Елаған бір сағаттың ішінде үш рет барып оралды. Маялардың арасы да сондай жер. Мұхтар екеуіміз екі шеткі маядамыз, Елаған ортадағы маяға орналасты. Орналастырып болған соң, Мұхтар екеуіміздің мылтықтарымыз бен рюкзагімізді әкеліп берді. Менің нәрселерімді әкеліп бергенде Елаған мынадай әмір берді:

— Енді жарты сағаттан кейін үйректер ұша бастайды. Біреуі ұя салам деп қалпағыңа келіп қонса да атпа! Ол жергілікті үйрек. Батыс жақтан топ-тобымен келе жатқан үйректі атамыз. Ата бастайтын кезде мен монокпен белгі берем. Дар-қоңырдың моногі. Ұмытып та қалма, ұйқтап та қалма!

— Бәрін де айтқаныңыздай орындаймын, Елағасы!

— Жоқ, айтқаныңды орындауға келгенде сенен Мұхтар жақсы!

— Елаға-ау, Мұхтармен салыстырғанда мен көш ілгері аншы емеспін бе!

— Көш ілгері екеніңді әуелі аңшылықтың тәртібін сақтауда көрсет!

— Бүлк еткізбей орындаймын, Елаға. Енді кішкене отырыңыз, темекі тартайық.

— Міне, міне, сен аңшыны осылай бұзасың! Сені Қалекең еркелетіп қойды да, өзгеміздің айтқанымыз құлағына кірмейді. Бүгін мен оны сенен бөлек орналастырамын.

— Өйтпеңіз, Елаға. Қайсымызбен бірге орналасамын десе де еркі білсін.

Елаған кеткен соң мен маяның құс келер жақ шекесінен ұңғып барып ұя жасап алып едім, жылына бастадым. Кешірек шауып, кептіріп үйген көкше құрақтың иісі де көптен бері мұрныма келгені осы. Жылына бастадым деу мен үшін ұйқтап кетіппін деудің астарлап айтқан баламасы ғана ғой — ұйқтап қалыппын. Елағаңның дар-қоңыр моногін естімеппін. Олар Мұхтар екеуі атыстың қызығына түсіп кетіп, менің ұямнан жарты сағат бойы үн шықпағанын аңдамапты да.

Дәл төбемнен мылтық даусы үш рет қат-қабат гүрсілдегенде оянып кеттім. Елаған тағы атқылайын деп отыр екен, мен мылтығымды көтеріп "бармын" деген белгі бердім. Елаған маған жұдырығын түйді.

Үйректер лек-легімен төмен ұшып көлге құлай қонып жатыр. Мұхтар мен Елаған маяларының айналасы едәуір шұбартып қалғандай екен. Мен де ата бастадым. Төмен ұшып көлге тобымен төңкеріле берген үйректің аз ғана алдын ала мылтықтың қос құлағын біріне-бірін жалғастыра тартып үйренсең, бұл осы күні адам иланбайтын қырғын. Мұндай топтанған үйрек тұқымы үшеуімізге де жиі кездесіп қалып,

сиреп кетіп барады. Елағаң үйрек тобымен құлап жатса да қозғалмайды, қаз құласа маядан түсе сала ұмтылады. Алып келіп маяның үстінде бауыздайды. "Жараланған құсты азаптамай, тезірек өлтірген дұрыс!"

Қарлы-жаңбырлы, буалдыр-бұлыңғыр таң алды. Батыстан шығысқа қарай топтанып ағылған үйрек-қаз, аққу, тырналар мыңдаған километр жол бойында екі рет — жазғытұрым және күзді күні үлкен қырғынға ұшырайды. Жазғытұрым, ең кемі екі жеті құс жолындағы елдердің барлық аңшылары бізге ұсап, ертелі-кеш, қарлы-жауынды, қалың тұманды, буалдыр-бұлыңғыр күн райын тілеп, қазір әркайсысы бір тасада отыр. Күзге қарай тағы екі жеті осылай болдық.

Таңертеңгі жетіде әлі таң атпағандай сезіледі, қараңғы. Сегізден асқасын да атуды тоқтата алмадық, құс бейшара ағыла берді. Жаға жақтан біреу айғай салды. Таныс дауыс — Қалибек! Қайран Қалибек! Қайран Қалекең!

Қалекең менің тұсыма жақынырақ келіп тұр екен. Мен басымды көтеріп "маған кел!" деп қол бұлғадым. Елағаң дар-қоңыр моногін үш рет дар-дар еткізіп маған қатал сөгіс жариялады. Кейін білдім — біреуі басымды көтергенім үшін, екіншісі — қол бұлғағаным үшін, үшіншісі — бейсауат жүрген бөгде біреуді лұқсатсыз маяға шығарып алғаным үшін...

Қалекең іркілмей суға етігімен түсіп жүре берді. Жақындай келе аяғындағы ұзын қонышты етікті таныдым — қала бастығының етігі, басындағы бөркін таныдым — Құнанбайдың бөркі. Қазір өзі де толық денелі, биік кеуделі, кең жауырынды, жауын соғып тұрған жағындағы көзін қысыңқырап алған екен, аумаған Құнанбайдың өзі! Сахнада өзі жасаған Құнанбай! Құнанбай өрмелеп маяға шығып келеді.

— Соз қолыңды!

Маяға шығып алған соң Қалекең: "Бері әкел!" — деп менің мылтығымды жұлып алды.

— Келген қонаққа орын берер болар! — деп менің орнымa орналасып алды. — Өзіңе орын тауып ал! Бірінші атқанда тимесе мылтығыңды суға лақтырып жіберем!

Әрі аға, әрі құрбы, ерке шалға не айтасың?!

Үйрек әлі қалың ұшып тұрған. Қалекең бірінші атқанда-ақ екі үйрек дөңгеленіп түсті.

— Пай-пай, Қалибек Қуанышбаев! — деді өзіне-өзі.

— Пай-пай, Мүсіреповтің мылтығы! — дедім мен.

— Не дейсің, әй?

— Пай-пай, Қалибек Қуанышбаев деймін...

— Бәсе, солай болар. Құй жүз грамды!..

Қалекең кейде құсқа тигізіп, кейде көк жібек шымылдықтай дірілдеп-дірдектеп тұрған жаңбырға тигізіп ата бастады. Мен су өтпеген көк құрақ маяға аяғымды тыға түсіп, Қалекеңе қарадым да жаттым.

Қалекеңді мен театр сахнасының аруағындай көремін. Артистердің талайынан: "Қалекеңмен бірге ойнағанда өзіміз құтырынып кетеміз, кейде бұрын істей алмаған бірдемелерді оп-онай істеп кетеміз", — дегендерін ылғи естуші едім.

Жаңа жазған сахналық шығармаларын театрға апарып оқығанда Қалекеннің алыстан орап, жаныңды ауыртпай айтатын әр түрлі ескертпелері жазушыға да көп ой салатын еді. Не болмаса, қабылданған шығармада Қалекең ойнай қалса, өзінен қандай олақтық кеткенін жазушы ойын үстінде көруші еді. Тегінде, аруақ дегеннің бере алатын жәрдемі болса осылай қолма-қол болу керек қой. Оның аты — Қалибек Қуанышбаев, Қалекең болу керек!

Қалекең — орысша оқымаған адам. Қазақшасының өзі де оқыған деуге үйлесе бермейтін шамада. Тегінде, заты зейінді, зирек адам — қараптан-қарап жүріп үйреніп кеткен болу керек. Бірақ, енді адам өмірінен байқағандарында, түйгендерінде түп жоқ қой, түп жоқ! Адам өмірінің әрі зерттеушісі, әрі зергері сияқты еді.

Ленинград, Москва театрларында "Ревизорды" көрген адам аз емес шығар. Өмірінде қала бастығы дегенді көрмек түгіл, естімеген Қалекең қала бастығының бейнесін сол театрлардан төмен шығарған жоқ. Соғыс жылдары Алматыда сол екі астананың талай-талай басты режиссерлары көріп таң қалатын еді. Қалекең шет елдерге де барған емес. Венецияның дож дегені кім, сенатор дегені кім, білген емес. Солай бола тұрса да Венеция сұлуы Дездемонаның әкесі Брабанцио мен падуан тентек қызы Катаринаның әкесі Миноланың бейнелерін біріне-бірін ұқсатпай екеуін де нанымды, екеуін де танымал бейтаныс етіп шығару Қалекеңнің ғана қолынан келді. Қалекең үшін адам мінезіндегі қалтарыстар мен құбылыстар қайта-қайта оқылған, қайта-қайта жатталған кітаптай еді.

Менің осы күнге дейін есімнен кетпей қойған Қалекең жасаған Абай мен Абайдың әкесі Құнанбайдың бейнелері. Бұл да бір нағыз дарынның сиқырлы құдіреті болар — Қалекең бүгін Абайды ойнаса — Абай, ертең Құнанбайды ойнаса — Құнанбай еді ғой!

Мұхтар жасаған Абай да, Құнанбай да ақыл-ойға терең, сират-көпірден де тайсалмай өтіп жүре беретін күшті адамдар. Әке мен баланың арасында ой биіктігі, сезім

тереңдігі сыналатын қырқалар бар. Әке бір баспалдақтан түсіп келеді, бала сол баспалдақпен жоғары өрлеп барады. Арада әкелік пен балалық дәстүрі бар. Әкенің жеңілері, баланың жеңері ата-ананың жүректерінде дақ қалдырмай өтуі керек. Бірақ, әділет жолында, тартыс жолында келісім жоқ, ымырашылдық болмаска керек. Осындай тар өткелдері көп, аяқ басқан сайын дарын сыналар, түптеп келгенде карама-карсы бейнелерді жасағанда Қалекең бір сүрінген емес. Абайына да сенесің, Құнанбайына да сенесің. Қалекең Абайды ойнаған күні Құнанбайды кім ойнаса да іш тереңдігі жағынан Құнанбай жеңіледі. Қалекең Құнанбайды ойнаған күні сол тереңдік жағынан Абай жеңіледі.

Менің есімнен кетпейтін Қалекең жасаған тағы бір-екі бейне бар... Мүмкін, бейнесіздердің бейнесі деуге де болар. Шахмет Құсайыновтың "Алдар Көсесінде" Қалекең уәзірдің ролін ойнайды. Сонда уәзірдің мыс казанды жалап отыратын бір жері бар. Казан жалау деген түк емес қой. Қалекең сол түк еместен есте калар ойлар туғызушы еді. Хан дегендеріміз, уәзір дегендеріміз кім, кімге бағына беріппіз, кандай замандар басымыздан өтіпті? Қалекең соны сөзсіз-ак үлкен сұрау ретінде қойып ойнайтын еді.

"Ақан сері — Ақтоқтыда" мылқаудың ролін ойнайтын Қалекең маған шындап кетсе Ақанды да, басқаларын да басып кетердей сезілетін еді. Анайылық, көнбістік, меңіреулік тұтқыны бір кезде зұлымдықты бар күшімен, жан күшімен, жүрек күшімен түгел сезінгенде сол тозған кауымды талқандап тастардай болатын еді. Мылқау балуан тілі бар адамнан анағұрлым көп ой айтатын.

Қайран Қалекең өмір бойы ойнаған рольдерінде бір рет сынға ілікпей өткен жалғыз-дара сен едің-ау!

Аңшы айызы қанардай болды. Құлаған үйректі санау ұят болардай көп. Түске тармаса күн де ашылды, ату да тоқтады. Мылтықтарды сүртіп, құрғатып, көкше құрақтың арасына тықтық. Елаған атылған құстарды жинай жүріп маған:

— Сен, әй, Қалекеннің етігін киіп, атқандарынды жинап ал! — деді. Мен маядан түсіп Елағаңа үйрек жинастым.

— Уай, бері келіңдер! — деп Мұхтар айғайлады. — Бері келіңдер!

Мұхтар дауысы көңілді шығады. Бірінші казды мана Мұхтар түсірген. Біз жақындап келген соң:

— Бірінші түстік біздің маяда болсын. Елеке, сен Қалекеннің етігін өзіне апарып бер де, екеуің бірге келіңдер. Ғабит, сен маяға казір шығып ал да, кал осында. Кәне, соз колынды!

Мұхтар үйректерін шөптің арасына таман әрегірек тығыпты. Қазы шалқасынан түсіп, басын қайырып әкеліп төсіне салып берірек жатыр. Қартаң жолбасшылардың бірі болу керек, үлкендігі дуадақтан кем емес. Кеудесін кере құлағандай жап-жалпақ.

— Ал келдік жәнәбыңызға.

— Хош келіпсіз... ғиззат, уа хүрмет, уа елтифат!.. Мынаны көресің бе?

— Көріп тұрмын. Қиыр шығысқа сапар тартқан барлық қаз атаулының генералы болар!

— Маршалы!.. Алдыңғы жағынан бір метр ала тартып жіберіп едім, тәңірі жарылқағыр төңкеріліп түсті. Тілге де келген жоқ.

— Пah-пah! Тілге де келген жоқ па?

— Келген жоқ.

— Бұл енді той жасауға тұратын қаз болды.

— Той ауылда болады, қазір давай, түстік әзірлейік.

Екеуіміз түстік әзірлеуге кірістік. Жазушы көңілі қопарыла көтерілу үшін де, қопарыла құлау үшін де көп нәрсе керек емес. Атқаның қаз ба, үйрек пе, саршұнақ па, оның бір де бірі не қуанышқа, не мұнайысқа себеп бола алмайды. Аттың — тигіздің! Әңгіме осында ғой. Мұхтардың көңілі тасып, төгіліп отырған бір кезі еді.

Маяға өрмелеп шығып келе жатқан Қалекеңнің белуардан жоғары жағы көрінді. Мұхтар қолын соза бергенде Қалекеңнің арт жағынан арс етіп қалған қасқыр Қалекеңді кейін қарай жұлқып қалғандай болды. Қалекең айғай салды:

— Елубай, Елубай! Қасқыр, қасқыр! — деді де тынып қалды. Содан кейін үн шығармай сұлай кетті. Жаман састық. Маяның етегінде Елубайдың даусы шықты. — Кет-ай, кет! Ә!.. Кеңірдегің түсті ме қолға! Hа! Hап!

Маяның етегінде, тізеден жоғары суда адам мен қасқыр жан таласып алысып жүр. Біресе қасқырдың ырылы мен ырсылы басым шығады, біресе адамның ақырғаны, айғайы басымырақ шығады. Кейде қасқыр мен адам даусы араласа шығады. Төбеде тұрған біз адамды да көре алмаймыз, қасқырды да көре алмаймыз. Қалекеңді қолынан тартып маяның төбесіне шығарып алдық. "Қалеке, Қалеке!" дейміз, Қалекең қабағын тыржитады, дыбыс бермейді.

Бір кезде адам мен қасқырдың алыс-жұлысы бәсеңдеп, қасқырдың әуелі қылғынып-ырылдағаны, ұзамай суды борылдатып тұншыққан, құмыққан дыбысы келді. Маяның үстіне Елаған шыға келіп:

— Мұқа, қасқырдың үні өшті! Байланыңыз, — деді.

Қалекең басын көтеріп алып:

— Шайна! — деді оған.

Ойын екенін біз сонда ғана түсіндік.

Манадан бергінің бәрін істеп жүрген адам да, қасқыр да жалғыз Елағаң екен. Біз аң-таң болып аузымызды ашып қалыппыз.

Әсіресе Мұхтар шексіз таңданған екен:

— Міне, артист! Міне, Елағаң! — деді Мұхтар. — Табан аузында тапқан қандай ғажап драма, қандай қанды айқас! Өзім көрмесем иланбас едім. Басқалардың ойына өмір бойында бір келместі табан аудармай суырып салу қандай тапқырлық!

— Елубай артес қой ит, сегіз қырлы артес! Мені аяғымнан демеп маяға шығара беріп, арт жағымнан "арс" етіп қалғанда мен де жаман састым. Аумаған қасқыр! Артынан: "Е, Елубай ант ұрғанның ойы бірдемеге кеткен екен. Мен аралассам бүлдіріп алармын" дедім де, құлай кеттім... — деді Қалекең.

Екі атақты артистеріміздің бірін-бірі сөзсіз түсіне кеткені бізді тағы таңдандырды.

Түстігіміз ең берісі "тоқал қатынның" тойынан кем болмай өтті. Үш жылға созылып бара жатқан соғыс кезінің күйзелістерін "қатын-балаға" қалдырып, бой жазып қайтуға шыққамыз. Көсілте бір серуендейікші дескеміз. Енді, міне, ауылда болдық. Қалекең де келді. Мұхтар бар, Елағаң бар. Елағаң жоқ жерден ойын көрсетті. Құс көп. Атқан оғың далаға кетпейтіндей көп. Серуен деген осы емес пе! Еркелікті көтере бермейтін соғыс уақыты "жетер, жігіттер!" дегендей бәріміздің ойымызда ауызға жақын отыр екен.

— Қашан қайтамыз? — деді Қалекең.

— Қайтқан дұрыс болар, — деді Мұхтар.

Аңшы төртеу, атылған қаз үшеу-ақ еді, кешке қарай тағы бір қаз атып алдық та, қалаға қайтып кеттік...

ҚАЗ ҚАЛПЫНДА

ҚАСҚЫРДЫ АТҚАН ҚАЙСЫСЫ?

Аңшылар үшеу едік. Біреуі министр, біреуі ғалым, үшіншісі мен — жазушымын.

Арқамызда тотыдай құлпырған қызылды-жасылды бір-бір байлам қырғауыл. Әрең көтеріп келеміз, Ылғи еркегі — атасы, әкесі, баласы... Әжесіне де, шешесіне де, қызына да тигеніміз жоқ. Атпадық.

Аңшылық құмары әбден тарқады. Көп аттық. Биылдыққа аңшы келмеген соныға кездестік те, аңшысы келіссе екі жыл жыр болатын қырғауыл аттық. Қырғауыл қырынан да құлады, шалқасынан да құлады, тәйкесінен де құлады. Шаншылып құлап келе жатқан бойы қоржынға өзі де кіріп кетті...

Іленің төменгі жағында осындай бір соны қорық барын естіп құмартып келгеміз. Шын екен. Өзеннің ортасында қалған үш арал. Екеуіне былтырдан бері адам аяғы тимеген, тұнып тұр. Қалың қара ағаш, шытырман жиде мен жыңғыл. Белуардан келетін қорық көк өлең. Үшінші арал үйір-үйір жыңғыл, шеңгел екен, аппақ құм қырқаланып жатыр. Дәл ортасында жалғыз өскен жуан тораңғы көрінеді.

Таңертеңгі бір шарлауда сонша көп қырғауыл атып, енді демалуға біз сол үшінші аралға келе жатырмыз. Шын аңшы аң көп кездескен жерден алыстап кетіп демалу керек. Біз де соны істеп, қырғауылы көп екі аралдан қашықтап барамыз.

Август айының аяқ шені болса да күн әлі ыстық. Су да жылы. Үшінші аралға ауысу үшін қырға шықпай-ақ су кешіп келеміз. Үшеуміз де орта бойлының о жақ, бұ жағында болсақ керек, арқадағы қырғауылдың қызылды-жасылды құлпырған құйрықтары суға жүзіп келеді.

Аңшылық алабұртуы басылған соң, артығырақ кеткеніміз де еске түсе бастады. Алынған лұқсат бойынша үш аңшы үш-үштен тоғыз қырғауыл атпақ едік, қазір тоғыз-тоғыздан асырып жіберсек керек. Осы бір түйткіл еске түсіп үшеуіміз де үнсіз келеміз.

Министр бәрімізден бұрын қырағылық көрсетіп:

— Асыра сілтеп жібермедік пе? Ұсталып қалсақ ұят болып жүрмес пе екен? — деді, бізге бұрылып.

— Түнде қайтамыз ғой, ұстала қоймаспыз... — деді ғалым.

Мен үндемедім. Арқадағы қырғауыл салмағы ауырлай түскендей болды.

Үшінші аралға келіп орналасқаннан кейін аңшылық қалпымызға қайта оралыппыз. Әркім өз атқан қырғауылын қоюырақ көлеңкеге тығып жатыр. Ғалым өз қырғауылдарын бір құмның етегін қазып жіберіп, сызды салқынға көмді. Жуан жалғыз тораңғы үй орнындай дөңгелене біткен қалың жыңғылдың дәл ортасына өскен екен, айналасына қою көлеңке түсіп тұр.

Шын аңшылар орынды-орынсыз от жағып, түтін бұрқыратпаулары керек. Біз де алдымызға термостарымызды әкеліп қойдық. Шын аңшылар мырза келеді, біз де сумка біткенді, дорба біткенді ортаға қойдық. Ақ мойнақтар, қызыл мойнақтар қылтия бастады. Шын аңшылар дабырлап

сөйлеспейді, біз де ақырын ғана күбірлесіп отырмыз. Шын аңшылар үнемі сақ отырады, біз де қолымызда кесе, көзіміз айналада, құлағымыз әр дыбысқа елең етіп қалып отыр.

— Ойбай, елік! — деп ғалым газет дастарқанының үстіне бұға қалды. Мойны оқыс бұрылып, көздері "елік!" деген жағына қадалып қалыпты. Тырнақтының көзі, тістінің көзі, аңшының көзі!.. Кесесі қисайып, қара қошқыл коньяк төгіліп жатыр.

— Елік емес, қара құйрық! — деп министр де бұға қалды. Оның кесесі де жантая құлап, оның коньягы да төгіліп жатыр.

Мен еш нәрсені көрмей-ақ бұктым. Менің коньягім де төгіліп жатыр... Министр де жоқ, ғалым да жоқ, жазушы да жоқ, аңшылар қалыппыз...

Жыңғыл шыршасының аз ғана селдіреген жерінен жел жағымыздағы суға жақындап келіп тоқтаған үш қара құйрық көрінеді. Екі лағын ертіп келген ана киік елең қағып, елгезек тұр. Қауіп барын сезінгендей селк етіп қалады. Екі лағында табиғи сергектік, ата жөнелуге әзір тұрғандық бар. Сонымен бірге анасына сенген балалық, балаға лайық ойнақылық бар.

Екі лақтың бірі суға тізесінен ғана түсіп, суды бір ұрттады да басын көтеріп, тамсанып айналасына қарады. Тағының сақтығын, лақтың сақтығын істеп тұр. Лақ байғұс басын суға қайта еңкейте бергенде бір бүйірінен арс етіп қалып, суға атылып түскен көкжал арлан қасқырды көрдік. Ана киік қасындағы лағымен бірге жалт бұрылып, орғып-қарғып қыр асып кетті. Суда қалған лақ аз-ақ бас салмаған қасқырдан ыршып, біздің аралға қарай қашып келеді. Орғып атқылап, секіріп ыршып, ұшып келеді. Суға лақтан гөрі салмақтырақ батып, қасқыр да қалмай келеді. Біздің екі жігіт мылтықтарын қолдарына алды.

— Қасқырды, қасқырды! — десіп, ысылдасып қалдық.

Лақ қашып, қасқыр қуып келе жатқан су Іле өзенінің өзі емес, үш аралды күн шығыс жағынан орап кеткен жіңішке жармасы ғана. Терең де емес, ені де елу метрдей ғана. Байғұс лақ бір секіргенде екі метрдей кетеді де қасқыр одан шалымды емес, ауырлау малтығып келеді.

Қоян көжегіндей сұрғылт лақ құм аралға қалжырап шықты. Көкжал арлан бес метрдей кейін шыққа да болдырмапты. Қайрақ құмға тырнағы іліккен соң-ақ лақпен арасы жақындай берді.

Тағы баласы қарауытқанға жақындамай, біздің оң жағымыздағы құм бұйраттың қырқасымен қашып келеді. Арлан қасқыр аузын арандай ашып алған. Кеңірдек түбінен шыққан ызалы ырыл естіле бастады. Қашқан лақ, қуған қасқыр дәл біздің тұсымызға келгенде аралары үш метрдей-ақ еді.

Көздері шұбартып кеткен көк тажал бар ызасымен енді бір арс етіп қалса, қорқақ лақ ұшып түскендей. Екі мылтық жалғаса гүрс етіп қалды. Мен селк ете түстім. Қорыққаннан емес екен...

Лақ байғұс өз екпінімен доңғаланып барып, тұмсығынан шаншыла құмға құлап түсті. Бар қамқорлығымыз — азаптамай, тез өлтіргенімізде болад та... Қасқыр жалт бұрылып, атжал құмның тасасына түсіп кетті. Жоқ болды.

Аңшылар бірімізге-біріміз қарадық та үндеспей қалдық.

— Қасқырды, қасқырды! — деп, ысылдасып қалғанымыз қайда?

Термос қақпағы ашылған жоқ. Әркім үнсіз орнынан тұрып, өз бұйымдарын жинай бастады.

Сол бетімізбен машинамызға қайттық. Тұнық қара көздері әлі мөлдіреп, мейірім тілеп жатқан өлі лақты ешкім алған жоқ.

Содан бері сол аңшы достарыммен кездескен емеспін.

ТИМКА-ДИМКА

Мен Ұлы Отан соғысы басталған күннен бері бір ғана моншаға барып жүремін. Оның қараңғылауына да, кірлеуіне де, кейде сағаттап күттіретін кезегіне де бойым үйреніп кетіпті. Басқа моншалардан маған мұның ыстығы да ыстық сезіледі.

— Сүпірға бар ма? — деймін ұйғыр шалына. Ол маған: — баг! — дейді. Шынында "бар" да демейді, "баг" да демейді, мен естіп-білмеген бір дауысты дыбысқа апарып соғады.

— Веник есть? — деймін орыс шалына.

Ол үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді.

Билет он бес тиын, сыпыртқы он тиын. Моншада осыдан басқа не бар сөз боларлық? Мен осы сөз аздыққа үйреніп кеткенім сонша, басқа моншаларға барғым келмейді.

Тим... Тимоша... Ким... Симка... Дим... Димка... осының бәрі бір-ақ адамның аты. Оның шын атын ешкім білмейді. Мен өзім сұраған емеспін. Бұл тыриған арық, денсаулығы қыл үстінде, оқымаған, жұмыскер адам. Жаңағы үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді дегенім осы кісі.

— Оден! — дейді ол моншаның ішкі есігін ашып, алдыңғы залда кезек күткен адамдарға. Бұл оның бір адам кірсін дегені.

— Назат! — дейді, біреудің орнына екі адам кіріп бара жатса. — Назат!

Кезегіңмен кірсең, билетінді алады, орныңды көрсетеді, сыпыртқы сұрасаң — береді. Сырт айналып жүре береді.

— Оден!

Бұл тоя жеп көрмеген, қызыға киініп көрмеген, жасынан-ақ өнімсіз еңбектен аса алмаған сорлы адам. Өзі де "оден", көптің бірі емес, жалғыздардың бірі.

Бір күні ол маған жақынырақ келіп:

— Ағай, он сом ақшаңыз бар ма! Керек еді, — деді ыржиып.

Ширек ғасыр ішінде маған тіл қатқаны да осы, ширек ғасыр ішінде менің бетіме тура қарағаны да осы.

Мен барымды бердім. Алды. Алғыс айтқан жоқ.

Содан кейін талай рет кезекте тұрып моншаға түсіп жүрмін. Кезек тым ұзақ болғанда кезексіз өткізер ме екен деп Тима-Димка-Симкаға талай жалтақтадым. Бірақ, оның көзі маған бір түскен емес. Кезегімен өткізеді, билетімді алады, сыпыртқы сұрасам — береді, он тиынын алады, сырт айналып кете береді.

Екеуіміздің арамызда әдетке айналған амандасу да жоқ, таныстық та жоқ. Аты-жөн сұрасу да жоқ. Ширек ғасыр бойында баяғы бейтаныс қалпымызда келе жатырмыз.

Бір күні тағы да сол моншада өзіміздің сүбелі жазушыларымыздың бірі кездесіп қалды. Ол менің арқамды біраз сабалап берді, мен оны арқасын сабалап бердім. Ол менің арқамды ысқылап берді, мен оның арқасын қызылшақа қылып бердім. Енді екеуіміз жайласып отырып алып, қаланың жаяу өсегіне көше бергенімізде Тимканың: "Назат!" деген қатты айғайы естілді. Шешінетін жерге өтіп кеткен біреуді шегіндіріп жүр. — Назат! Назат!

Осыған ұштасып біздің әңгімеміз де Тимкаға көшті. Менің сыбайласым Тимканың біраз қызық мінездеріне кездескен екен. Бір жолы Тимкадан сыпыртқы алғанда бір бес тиын, екі үш тиындық берген екен, Тимка бір тиынын қайырып беріпті... Мен жолдасыма өз басымнан кешкен жоғарыдағы әңгімені айттым. Кінәсіз-кінәратсыз күлісіп алдық.

Күлкі аяқтала бергенде сыбайласым маған шұғыл бұрылып:

— Сен бұл әңгімені маған неге айтып отырсың? Әлде менің де қарыз сұрағым келіп отырғанын сезіне қалдың ба? — деді.

— Жоқ, сен қарыз сұраушы ма едің? Отыз баспа табақ кітабың баспада жатқан жоқ па?

— Бес ай кешігіп шығайын деп тұр.

— Пожалуйста, қанша керек еді?

— Екі жүз.

— Болады. Ертең соға кет!

— Бірақ, мен мына моншашыға ұсап жүз таныстықтан ажырасып кетеді екен деп қорықпа... Кітабым шыққан күні әкеліп беремін.

— Болды.

Осыдан біраз күннен кейін мен ұзағырақ жолаушылап кеттім. Қайтып келісімен қаланың сыртында тұрдым да, төрт-бес ай моншаға бара алғаным жоқ.

Күзге қарай қалаға қайтқан соң моншаға келіп едім, ұйғыр шалы мен орыс шалы мені күлісіп қарсы алды. Тимошқа жоқ екен.

— Ие, жайшылық па?

— Сұрамаңыз, қызығы бар...

— Не қызық?

— Тимка осы айдың басында демалысқа шыққан... хи-хи-хи.

— Содан бері күнде келіп моншаға түсетін болды... ха-ха-ха...

— Әдетте сіз моншаға келетін сенбі, дүйсенбі күндері таңертең келіп, түнге дейін моншадан шықпайтын болды. Ха-ха-ха...

— Неге?

— Сізге кездесем, — дейді.

— Сізге айтатын сөзім бар дейді... Ха-ха-ха... — Бұлардың ойында Тимканың біреумен сөйлесем дегені бір таңқаларлық іс болса керек.

— Бүгін дүйсенбі ғой, келеді қазір...

Шалдар күлкіден аузын жиғанша болған жоқ, екі аяғын кезек-кезек сүйрете басып Тимка келді. Шалдар күлкіден тез тыйылып теріс айналып кетті. Тимканың менімен не сөйлесетінін сыртынан бақыламақшы.

Тимка менімен бұл жолы да амандасқан жоқ. Жақындап келіп шалбарының ышқырына үш саусағын тықты да орап-бүктеп, насыбай шақшаның тығынындай нығарлап тастаған бірдемені менің алақаныма қыстыра салды. Ып-ыстық екен... Мен не арыз, не хат болар деп қалдым. Ашып карасам, жабысып қалуға жақындаған екі бес теңгелік екен!..

Мен қызарып кеткен болуым керек. Екі бетім ду ете түсті. Тимка оныма қараған жоқ, теріс айналып жүре берді.

— Өй, Тим... тұра тұршы!

— Қазір...

Тимка шығып кетті. Шешінген бойым моншаға түспей-ақ терлеп мен отырып қалдым. Қолымда базарға мың кіріп шыққан екі көк бес теңгелік... Әлі жып-жылы.

— Ныма? Ныма? — деп, ұйғыр шалы қасыма келді.

— Што? Што? — деп орыс шалы жақындап келеді.

Бұларға не айтарымды білмей мен отырмын.

Ұзамай Тимка қайтып келді. Жүзінде қуанышты адамның жымиюы.

— Өй, сен, бері келші, отыршы! — дедім мен, қасымнан орын беріп. Тимка отырған жоқ, келген бойы маған бірталай ұсақ ұсынды:

— Мынау ұсағы, ағай, елу жеті тиын...

Тимкамен сөзге келу қандай қиын болса, ақшасын қайырып беру одан да қиынға түсті. Мен оған қарызға бермегенімді түсіндіргім келеді, ол басын шайқайды. Мен күштеп екі бес теңгелікті оның алақанына саламын, ол алақанын жұмбайды. Бес теңгеліктер жалп етіп еденге түсіп кетеді. Бес тиындық, он тиындық ұсақтар дөңгелеп-дөңгелеп, жан-жаққа жүгіріп кетті.

Жалғыз-ақ ем қалды. Мен оның мойнына құшақтап алдым да:

— Айналайын, бауырым, сен ақшаңды қайырып алмасаң, мен бұл моншаға келмейтін боламын. Сен мені жек көреді екенсің, — дедім. Жалғыз айтқаным бұл ғана емес, әрине. Момын адамға, қарапайым адамға жетер-ау деген сөзімді аямаған болуым керек.

Тимка ақшаны әрең алды. Мен тынышталып моншаға түстім.

Сыпыртқымды балқытып алып шабынатын сөреге шыға бергенде қызара бөртіп сабаланып жатқан сыбайласымды таныдым. Ол да мені көрді. Көрді де әрі қарай бұрылып отырды. Мен де оны қысталамадым. Жақындағаным жоқ.

Моншаның қараңғылауы жақсы екен... Шабынатын сөреде бұрқыраған тұманның қоюырақ болғаны жақсы екен. Мен жуынып болғанша ол үйіне кетіп те қалыпты. Содан бері көшеде кездессе де танымай өте береді... Танымай өте беруге жеттік, енді оның ар жағында таныстықтан айрылу ғана қалмаса жарар еді...

СІЛЕКЕЕВТЕРДІҢ КЕНЖЕСІ

Жас жігіт менің кабинетіме ордандай басып кірді.

— Сау боларсыз!..

Бұдан он минут бұрын телефон соққанда да, сөйлесу әлпетінде де бір ірілік барлығы байқалып еді, мен онысына қарамай, кел дегенмін.

Қағазға толы сұрғылт папқа бар салмағымен менің столыма сылқ ете түсті. Жігіттің өзі кең креслоға шалқая отыра беріп:

— Темекі тартатыныңыз жақсы екен... Лұқсат болар? — деді менің темекіме қолын созып.

— Лұқсат...

— Біз болсақ, "Беломор", "Бүркіт", "Прима" тартамыз ғой. "Лайка" деген ерекше бірдеме болар?

— Ерекше ештеңесі жоқ.

— Сонда да...

Екі аяғы есерлік, ессіздік дейтін екі баспалдақта тұрған адам сияқты екен.

— Ие, жұмысыңды айта отыр. Жаңа айттым ғой, жарты сағаттан кейін жиналысымыз бар еді.

— Айта отырсам, мен сізге екі рет хат жазып едім, жауап бермедіңіз...

Күніне ондап, айына жүздеп келетін хаттардың көбіне жауап бере алмайтынымын есіме түсіп, мен бұлтарыс жасағаным жоқ.

— Мүмкін... Оңдай жалқаулығым жоқ емес, — дедім.

Жас жігіт онымды қолма-қол пайдаланып, мені ығыстыра бастады:

— Осыларыңыз кімге болса да ұнамайды. Қою керек қой! — деді. Мен басымды изедім.

— Өзіңіздің бір әңгімеңізге аздап сын айтып едім, әлде соным жақпай қалды ма екен? — деп, енді менің екінші жағымнан жармаса кетті.

Тісі бар, тілі бар жас сияқты. Сондықтан әңгімені анықтай түскім келіп:

— Ие, қандай сын айтып едің? — деп сұрадым.

— Сіздің "Сөз жоқ, соның ізі" деген әңгімеңізде екі мастың ағаш түбіне көлдетіп тұрғандарынан басқа не бар? Идея деген атымен жоқ қой. Совет адамдарын маскүнем етіп көрсетуді қалай дұрыс көрдіңіз? Мен осыларды айтып едім.

— Сондай бір сынға жауап бергенім есімде. Алмадың ба?

— Жоқ, алғаным жоқ.

— Атың кім сенің?

— Сілекеев.

— Онда алуға тиіссің, фамилияң есімде қалыпты.

— Менің фамилиям есімде қалыпты дегеніңізге қалай сенсем екен, ә? Өзіңіз сенеді деп айтып отырсыз ба?

Жігіт мысқылдай жымиып маған карады. Өлтіре жауап берген адам сияқты. Темекісінің күлі еденде жатқан кілемге түсіп кетіп еді, оған шіміріккен жоқ, табанымен тапай салды.

— Менің есімде қалған бір сенің фамилияң емес, ағалы-інілі, нағашылы-жиенді үлкен бір топ адамдарым бар еді көптен білетін. Солардың бәрінің фамилиясы Сілекеев екен... Бұзау көздеу, бұқа бұғақтау, өнімсіз де болымсыздау... Талант-талабы таяздау, талап етуі шексіздеу... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар еді... — деп, мен жігіттің көзіне туралап қарап едім, анғармады.

Ол мені ығыстырардай болып ірі отырғанда ұнай бастап еді. Жастық қызуымен орынды-орынсыз соқтыға сөйлегенін ауырлаған жоқпын да. Жап-жас жігітті, таныпбіліп болмай, ұр да жық, сотқар деп қалай айтарсың? Тасада тұрып тас лақтыратындарға қалай қиярсың?

— Сын жазушы ма едің? — дедім, үзіліп қалған әңгімеге қайта оралғым келіп.

— Жоқ, фельетон жазамын, — деп, жас жігіт папкасын алдына қарай жақындатып қойды. — Кезінде аудандық газетке үзбей басып жүрді. Соларымды оқып берсеңіз деп келіп едім.

— Жарайды, оқиын, қалдырып кет.

— Бірақ, көбі шимай-шытырман қолдан жазылған қалпында еді.

— Онда қалай, машинаға бастырып әкелесің бе?

— Соған ақшам болыңқырамай тұрғаны...

— Е!.. — дедім мен, дауысыма ең кемі екі-үш түрлі астар беріп.

Жігіт көзі лайланып, ақша керектігін айтып тұр. Менің көзім онысына түсінбегендей қарайтын сияқты. Жігіт мандайының терін сүртті. Еркектің ең аянышты халі дәрменсіз ыржиған кезі ғой. Оның ар жағында жаутаңдау ғана бар. Мен оған жібермей:

— Фельетонист екенсің ғой! — деп сүйемел жасадым.

— Шама шарқымша... — Жігіт жүзі өңдене бастады.

— Бір фельетонның материалын көзіне көрсетейін, жазасың ба?

— Жазам.

— Жүр...

Мен Сілекеевті ертіп алып, жаңа моншаға кеттім.

"Жаңа монша тамаша екен!" дегенді естіп, мен мана таңертең ғана жуынып қайтып едім. Монша шын-ақ жақсы, жылы да жарық екен. Моншаны ашқан күні ірі сөздер сөйленгенін монша бастығының өзі айтқан:

— Біздің Сандановский!

— Астананың ажары!

— Орындалған ұлы арман! — дегенге дейін барысыпты.

Бірақ, біздің барлық кеңседен қуып шыға алмай жүрген қағазқұмарлық, жазуқұмарлық үйір-үйірімен осында келіп орнапты. Мен жас фельетонистке осыны көрсеткім келді.

Фельетон материалдары моншаға кіре бере-ақ кездесе кетті.

Екі жерде екі касса: еркектердікі, әйелдердікі.

Екі жерде киім ілетін екі қоршау: еркектер үшін, әйелдер үшін.

Залдың екі басында екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар моншаға кірерінде тексереді.

Есік алдында тағы екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар шығарында тексереді.

Бәрі де жусап отыр, таңертең де жусап отырған: жұмыс жоқ.

Үлкен залда үш әйел, екі еркек жуынып шығып, демалып отыр. Бізбен жетеу болдық.

Мен еркектер кассасына келіп:

— Номерге екі билет, — дедім.

Жұмыс жоқтықтан талмаурап отырған кассир әйел жалқау қозғалып, екі билетті жыртып алды да, қолдан номерледі. Содан кейін кіріс-шығыс кітабына тіркеді. Содан кейін маған берді.

— Көпшілік бөліміне екі билет, — дедім. Ол билеттерді тіркемей берді. Бірақ, осы билеттер үш түрлі күлкіге ұшыратарын таңертең көргемін.

Мен қасымдағы жігітке он тиын бердім де:

— Су ішейік, кассаға барып ұсақтага қойшы, — дедім.

Жігіт кассаға барып еді, кассир әйел ұсақтамады:

— Уақтауға хақым жоқ. Ана бұрышта отырған жас жігітті көресің бе, сол ұсақтайды.

Алдында жарық-жарық жалпақ стол, аяқтары серейген жас жігіт отыр. Стол үстінде қой отарындай жайласып жатқан көп ұсақ... Осы ақша ұсақтауда кезектесіп істейтін үш қызметкер бар!

Біз жоғарғы қабаттағы көпшілік бөліміне өте бергенде төменгі залда отырған контролер әйел бізге қолын созды. Біз билетімізді ұсындық. Ол билетіміздің үштен бірін жыртып алды да:

— Мына бөлегін моншашыға бересіңдер, мына бөлегін моншадан шығарда анау есік алдында отырған контролерге тапсырасыңдар, — деді.

— Түсіндік...

Мен бұл жолы моншаға түскенім жоқ, әрине. Еркектерге арналған ерекше демалыс бөлмесіне кірдім де:

— Қалай фельетондық материал көре алдың ба? — дедім.

— Артығымен! — деді жігіт. Ол менен артығырақ көрген екен: — Мынау дегеніңіз бір сұмдық қой! — деп қорытты.

— Жазасың ғой?

— Жазамын.

— Ал ендеше кеттік...

Біз моншадан шығуға бет алғанда есік алдындағы контролер қолын созды:

— Билеттеріңіздің контрольдық құлақшасын!

— Жоғарыда тастап кеттік... — дедім мен.

Әйел тынышсыздана бастады. Азырақ ұрсып алды.

— Тауып әкеле алмайсыз ба?

— Жоқ... мусор жәшігіне тастап жіберіп ем...

— Контроль құлақшаны маған тапсыру керек екенін нағып білмейсіздер?

— Бір құлақшаны ана контрольге беріп едік қой!

— Ол өз алдына, мен өз алдыма...

— Амал не, кешіресіз де...

Далаға шыққан соң фельетонист жігітке:

— Мә, саған жиырма бес сом... Осыдан фельетон шығара алсаң, қайтып сұрамаймын. Шығара алмасаң, он күннен кейін қайтып әкеліп бересің, — дедім.

— Ойбай, аға, болады!

Содан бері он төрт ай өтті, фельетон да жоқ, жиырма бес сом болса-болмаса да жоқ... Монша тәртібі, құдайға шүкір, өзгеріп, анадан-мынадан арылып та үлгірді.

ЖАПОН БАЛЛАДАСЫ

АРҚАНЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Арқаннан бұлай түйіп жібергенді білген емеспін. Басым қайқайып барып өкшеме тиді білем. Доғадай иіліп қалдым. Егер азды-көпті спортсмен болмасам, не мойным үзіліп кететін еді, не болмаса — белім.

Бұдан үш-төрт жыл бұрын өзім де талай баланы түйіп қалған болуым керек. Өз сыбағамды да алатынмын. Ал, мына түйіс оқыс та орасан екен. Машинаға тиелген кранның тұмсығы түйіп жіберді ме екен деп едім. Егер мен емес бір москалдау адам болса, әсіресе, не әйел, не бір жас бала болса, мойны үзіліп, басы көшемен домалап бара жатар еді.

Мүмкін, бүгін талай бастар домалаған да болу керек...

Басым кілт қайқайып шалқалай бергенде түйіп жібергенді көріп қалғым келіп, арт жағымды шолып үлгірдім. Ешкім

жоқ. Бұл қас қаққанша дерлік, көз ілеспес сәтте болған оқиға. Бірақ, адам ойы одан шабан емес екен, мен де біраз нәрсені аңғарып қалдым. Арт жағым иық тірескен биік тас үйлер еді. Ұшып кеткендей біреуі қалмапты. Орындары қара тақтадай. Үлкен өрттерден, қаланың опар-топарын шығаратын жер сілкіністерінен, қара күйік үй қабырғалары, сорайған тұрба, шаң басқан ағаштар, құлаған үйлердің үйіндісі сияқты апат белгілері қалушы еді ғой, бұл жолы келген апат еш нәрсе қалдырмаған, жалап кетіпті. Айналаң тып-типыл... Әшейінде биік үйлердің тасасынан көріне бермейтін жүндес таулар өркеш-өркеш болып, ап-айқын көзіме шалынды. Таулар орнында екен.

Аспаннан қат-қабаттасып қалықтап мен көріп-білмеген жалпақ тақталар құлап келеді. Жүздеген үйлердің төбелері дүр етіп бірден аспанға ұшып, енді жерге қайта құлап келе жатқандай. Әлденелер аспанда әлі қалықтап жүр.

Жалпақ тақталардың ара-арасында құлап келе жатқан адам денелері танылады. Олар да үй төбелерімен бірге ұшып келіп, аспанда ажырасып, ауыр-жеңілге бөлініп, бөлек-бөлек құлап келеді. Кейбіреуінің құлашы керіліп кіреске ұқсайды. Енді біразын адамға тән дене белгілерінен таңырлық. Тағы біраз адам аспанға енді көтеріліп барады.

Мен бұл апатты доғадай иіліп тұрып көрдім. Басымды көтере беріп көрдім, тұра беріп көрдім, құлай беріп көрдім. Ес пен сезімнің апар-топар кезінде көрдім. Ақты қарадай, қараны ақтай сезінген кезімде көрдім. Қасыма түскен қара тас шоқтай қып-қызыл жанып жатқан кезінде көрдім. Әр жағы қараңғылық, әр жағы меңіреулік... тылсым...

Биік тас үйлері иық тірескен кварталдарды мен жаңа ғана көлденең кесіп өткемін. Қаланың тар көшелі, бір қабат үйлі шет жағына жеткенім осы. Жапон қалаларының бір қабат үйлі шет жақтары адам тұруға әрі жайлы, әрі көркем келеді. Бұл бабалардың бабасы мен әжелердің әжесінің қолы тиген үйлер. Мұндай үйлердің ауласындағы әрбір бұршақтай тасты адам қолы ойып орнатқан. Әр үйдің шағын-шағын ауласынан жапон географиясының бір алқабын көргендей боласың. Кішкене-кішкене таулар кішкенелігіне қарамай тауға ұқсайды. Алақандай ғана көлдер көлге ұқсайды... Өзендер, көпірлер. Аласа-аласа шие ағаштары, тырбық қарағайлар, шатыр жапырақты ағаштар. Хризантема гүлдері. Түкті кілемдей көк алаң... Соғыс кезеңі қанша қыспаққа алса да жапон әйелі бұл ауласына шаң жұқтырмай, күтімді ұстайтын.

Жапонның музыкасы да, әлемге таныс сурет өнері де өзінің жаратылыс табиғатынан көшіріп алғандай. Сондықтан

болу керек, жапон баласы бір бұтаны сындырмайды, жапон көгалдарын адам аяғы таптамайды.

Алдыңғы жағымнан жапонның мұңды бір музыкасы естіледі. Абыройсыз соғысты басынан кешірген жапон бұқарасы бұл кезде ылғи мұңды музыканы ойнайтын. Күн ыстық, музыка үні әлдекімнің ауласынан келеді. Мені тап осы секундта арқамнан түйіп жіберді. Бір қабат үйлі кварталдың не болғанын мен аңдай алғаным жоқ. Бұл кезде менің миым асты-үстіне келіп қайнап кеткен...

Ояндым ба, есімді жидым ба, қай жерде, қандай күйде есімді жидым, оны мен осы күнге дейін білмеймін. Ораулы, таңулы күйімде жата беріппін. Мен өзімше, бірер күн ессіз болған сияқтанамын. Бірақ, Америка институтының адамдары, әсіресе бір соғыс докторы маған екі ай бойы ұрысып жүріпті.

— Не деген қырсық адам, арқасының қалай күйгенін, бомба жарылған эпицентрден қанша жерде күйгенін неге тезірек айтпайды?! Соғыс ғылымы үшін оның қандай маңызы барлығын түсінбей ме екен! Жоқ, ол жақсы түсінеді. Қасақана айтпайды. Намыстанған болады, қорланған болады!.. Елің жеңіліп, тізе бүгіп, бас иген шақта мұнықі қай қорлану екен? Елің бас иді, ақымақ жапон, императорың бас иді, күнің бас иді!..

Бұл кезде менің ойыма қорлану келген жоқ-ты. Кейін келді. Арқа күйігінің уыты бәсеңдей берген кезде келді. Мүмкін, арқа күйігінен қорлану күйігі уыттырақ болған шығар, бірақ, кейін келді. Америка докторы маған бекер ұрсыпты... Бекер ренжіпті.

Мен ол кезде неден таңулы жатқанымды да білген емеспін. Айлар бойында ойымда жалғыз-ақ елес жатты. Ол әлгі арқамнан түйіп жібергенде көргендерім. Соның өзі немене? Мен оны да түсіне алған жоқпын. Кейін түсіндім...

Есім кіргеннен кейін ақ халат киген доктордан неге жатқанымды сұрадым.

— Арқаң Жапонияның географиялық картасындай, — деді ол. — Оң жақ жауырынына Хоккайдо аралын салыпты... Ұлы Хонсю түгелімен оң жақ жонында... Мықынында Симоносеки қылтасы... Санында Кюсю... Құдайға шүкірлік ет. Осының бәрі сол жағында болса, оянуың қиын болатын еді.

Мен мұны неше айдан кейін сұрадым, оны да білмеймін. Талай күндер әлденені сұрағым келіп, сұрауға тілім келмей жатқаны есімде.

Келер бір жолы доктор менің арқамды мақтаңқырай суреттеді:

— Арқаң енді айта қалғандай... Бедерлі де бұдырлы... Фудзиама тауы да, Асахи тауы да бар. Тюгоку, Кюсю жоталары да бар. Хиросима, Нагасаки қалалары да өз орындарында... Соғыс уақытында шыққан бедерлі карталардың ішінде бұдан әдемісі аз болар...

— Доктор, осының бәрі неден болған өзі? Соны түсіндіріңізші! — дедім.

Доктордың көзілдірігі жарылып кете жаздады. Шатынап бара жатқандай көрінді. Жапон үлкен көзді ел емес. Ойлы көзді, аз ғана мұңды көзді ел. Маған қалжың айтып жүрген доктордың көзіне едәуір кек қорланған екен, көзілдірігін жарып жібере жаздады.

— Танека Урико! — деп, есікке қарай тез бұрылып кетті. — Осы күнге дейін айтпап па едіңіз?

Орта жасты әйел Урико-Сан келді:

— Айтып көріп едім. Ұғына алмап еді.

Ие, ұғына алмағаным рас еді. Екі үлкен қаланың қақ жарты халқы қас қаққанша қырылып қалды, жоқ болып кетті деген кезде миым тағы да қайнап жүре берген. Енді аңдасам одан бері де он күн өткен екен.

Доктор аз ғана басын шайқап қасыма келіп отырды да:

— Сіз енді еркекке ылайық шыдаммен тыңдаңыз. Біздің екі қалаға американецтер атом бомбасын тастаған, — деп бір тоқтады. — Неге? — Шыдаммен тыңдаңыз демедім бе? Тәжірибе жасаған көрінеді. Алғашқысы — тәжірибе, екіншісі — тәжірибенің дұрыс екендігін біржола анықтау... Ә? Ол туралы екі түрлі жорамал бар. Жапония жеңіліп тізе бүксе де, оның ар жағында біржола бұқтырып тастау болса керек... Одан соң, одақтастарының өзін де ықтырып алу... Соғыс арты қашан да бірдемені бөлісу, соғыс атын әрірек апарып арқандаумен аяқталатын әдеті бар емес пе... Жұрт аузындағы жорамалдар осы. Енді демал. Жат...

— Менің шешем бар еді, қарындасым бар еді... Солармен хабарласуға болар ма екен?

— Фамилияң кім?.. Қай көшеде тұрушы едіңдер?

— "Жазғы таң" кварталында...

— Ол квартал қазір жоқ, күнім...

— Шешем орталық бақшада қызмет ететін еді...

— Орталық бақшаның орны ғана бар, күнім... Ал, енді демал, үн шығарма...

Доктор дұрыс айтыпты, үн шығармау керек екен... Қорланған ел аяншақтап, қайғы сарынын қорек етіп отыра берсе, сары ауру болудан басқа не шығады дейсің!..

Содан бері, міне, жиырма жыл өтті. Мен ауруханаға он алты рет жатып шықтым. Арқамды он алты рет жаматтым. Бір

елдің бедерлі географиясын арқалап жүре беру ауыр болды. Жапон географиясының бір беті ұлы Мұхит теңізі, бір беті Жапон теңізі ғой. Сол теңіздер сиякты, менің денемде де сау жер қалыпты. Содан тілдіріп алам да жаматам, тілдіріп алам да жаматам... Терісін тіліп алған жерлерде жаңа жаралар пайда болады...

Қазір мен ақ қанды адаммын. Қызыл қан азая-азая сарқылып келеді. Жиырма жыл жасау үшін де аз арпалысқаным жоқ. Әлі де алысып көремін... Жасым әлі қырыққа жеткен жоқ. Кейде үйленгім келесі. Қиқы-шойқы, шалажансар бір мүгедек туып жүрсе қайтерміз?

Тегінде, доктор дұрыс айтқан болар. Еркекше шыдау керек болатын шығар...

КӨЗДІҢ ӘҢГІМЕСІ

Айконы мен сонадайдан таныдым. О да мені танып, күтіп тұр. Өзге қыздар машинаға мініп алыпты. Жапон қызында айғай салу әдеті жоқ, Айко мені асықтырып, термос салған торламасын бұлғады.

Мен өзім де асығып келе жатқамын. Бүгін біз көршілес бір поселкенің мектебін жөндесіп қайтуға баратынбыз, Қарама-қарсы келе жатқан екі трамвай ортақ аялдамасына жақындай бермегенде мен де көшені көлденең кесіп өтіп кететін едім.

Трамвайлар өтісіп кеткен соң, өзіміздің мектептің бақшасына қарай тезірек басып кеттім. Мектебіміз сол бақшаның ішінде, трамвай үні естілмейтін жерде болатын. Машинаға мініп қалған қыздар шуласып өлең айта бастады. Айко термос салып алған торлама дорбасын тез-тез бұлғап кетті. Термостың жарқыраған қақпағы күнге шағылысып күміс доңғалақ жасай бастады. Айконың ылғи сөйтетіні бар. Еркелей біледі. Күлдіре біледі. Жабырқай білмейді.

Оқиға мені осы арада ұстап қалды. Жапон аспаны жарылып кеткен шығар деп едім. Тегі, ол жарылып кеткен менің құлағым-ау деймін...

Аң-таң, аспанға қарадым. Аспан мен қала арасына ақ қардан жасалғандай аппақ ақ шулан, от пен қарды араластырып жасағандай от шулан бір баған орнап қалыпты. От төгіп тұр, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ қалпақтанып, бұрқырап қайнап, кеңейіп барады. Төменгі жағы қаланың қай жеріне қадалғанын аңдай алмадым. Жуандығы дейсіз бе, қалай десем екен?.. Біздің қаланың орта тұсында көрме сарайы болатын. Дөңгелектеу

салынған сарай еді. Соның қаңқасы әлі құламай тұр дейді... Бағанның жуандығы маған сол сарайдай сезіледі...

Сасқалақтап мектеп жаққа қарадым.

— Айко! Айко!. — Өз дауысым өзіме естілген жоқ.

Айко да жоқ. Машина да жоқ, мектеп те жоқ екен. Бәрі де ұшып кеткендей. Қара күйік бір дала елестейді. Мектеп түгіл оның ар жағы да қара күйік дала. Бүкіл дүние қара күйік дала...

Бақшаның мен жақ шеткі ағаштары кесе көлденең жапырылып, жер бауырлап, бүксие берді. Әріректегі ағаштар жоқ. Жапырылған ағаштардан ыстық леп келеді. Көйлек түймелері денеме шегедей кіріп барады. Дөңгелене бергенім есімде... Ар жағы қараңғылық...

Сол қараңғылықта мен жиырма жыл отырмын. Жаңағы көрдім дегендерім әдеттегі түсініктердің баламасы. Оның бір де бірін көзбен көруге болмайды. Көңіліңмен көресің... Менің от, жарық, ақ қар, ақ шулан, от шулан дегендерімнің бәрі де үстірт баламалар... Ол әлі аты жоқ бәле, ол әлі теңеуі жоқ бәле. Өзгесі былай тұрсын, қырғын дегендердің өзі соған баламаға жарай алар ма екен!..

Тас балқып, темір еріп деген сөздер қай елде де болу керек. Ал тас пен темір қас қақканша күйіп, күл болып кеткенін неменеге теңейміз? Үлкен бір қала көзіңді ашып-жұмғанша күл болып аспанға ұшып кеткенін неменеге теңейміз?

Ие, енді ол менің жұмысым емес. Мен жиырма жыл қараңғыда отырмын. Қала өңделіп, қалпына келді деседі. Бұрынғысынан көркем де бай деседі. Мендегі арман қалпына келген қаланы бір көру болар еді. Бір-ақ рет! Содан соң көзімді біржола жұмып алар едім!.. Жұмып алып қараңғылығыма қайта көшер едім.

Осы арманымнан мен әлі үміт үзгім келмейді. Үзе алмасам керек... Ауруханада алғаш есім жиналғаннан кейін доктордан сұрағаным да осы, көзімнің жайы болатын.

— Жеңеше-жан, шыныңызды айтыңызшы, көзім не жайда? — дегемін.

— Қарағым-ау, оның несін сұрайсың... Көзің жайнап тұр! — деді мүдірместен.

— Соқыр болып қалған жоқпын ба, әйтеуір?

— Жоқ, жоқ!.. Көрмей қалғаның рас. Ұзамай көретін боласың...

— Бет-аузым не жайда?

— О, бет-аузыңда елеулі еш нәрсе де жоқ. Ақ мрамордай бұрынғы қалпында...

— Шашым ше?..

— Шашыңды алдырып тастауға тура келді. Оп-оңай өсіп кететін шашты қойшы, тәңірі...

Екі қол, екі аяғым қайда? Бар ма, жоқ па, оны мен білмеймін, сезінбеймін. Алдымен екі көзімді, бет-аузымды сұрастырып жатырмын. Көздерімді сипап көргім келеді. Екі қолым таңулы сияқты. Мүмкін, кесіліп те қалған болар, Аяқтарым да сондай.

Қалайда екі көзден үміт үзе алмаймын. Көздерім қалпына келсе, бет-ауызды оңай-ақ ажарлап аламын ғой. Ажарлан-байтын не болды дейсің. Ақ мрамордай қалпында демеді ме? Мрамор емес, ақ құба болатынмын. Жапон қызының көбі ақ құба ғой. Айко маған көзіне қызығамын деуші еді: — Көзіннің қарасы мөп-мөлдір, ағы көгілдір жарқырап тұрады. Кірпіктерің қою, ұш жағы азырақ қайқайып тұрады... — дейтін.

Жиырма жыл бойы менің бөлмеме кірген бір адам мені мына қыз соқыр ма деген жоқ. Соның бәріне кім үйретіп қойды дейсің. Сондықтан мен бетімді ашық ұстаймын. Дауыс шыққан жаққа ығыспай қараймын. Амандасам, езу тартам... Сіздерге де соны істеп отырмын. Егер менің көздерім ағып кеткендей, қабақтарым инемен тігіп тастағандай желімденіп тұрса, сіздер де шошынып кетпес пе едіңіздер? Оның үстіне бет-аузым ілбісін тырнағандай білем-білем болса, қасыма келер ме едіңіздер!..

— Жоқ, жоқ, көздеріңіз жарқырап тұр. Жат елдің адамы ретінде айтқан сыпайылығымыз емес, мөлдір қара көзіңіздің қалай көрмейтініне таң қалғандаймыз. Жат елдің адамы ретінде іркілуді лайық көреміз, әйтпесе, осы бөлменің жарығында сіздің көзіңіздің едәуір еншісі бар дер едік...

Мен қазір отыз беске шықтым. Жарық дүние мен тіршіліктен айрылған күні он бесте болатынмын. Өзім араласпаған соңғы жиырма жылды өмірге де санағым келмейді. Баяғы он бесімде жатырмын. Көзден үміт үзбейтінім де сондықтан. Осы үміт мені қартайтпай келеді.

Көзім жазылған күні мектебіме барам. Баяғы жапырылып қалған ағаштар басын көтеріп, қайтадан әдемі бақша болып кетті деседі. Бұрынғы екі қабат мектептің орнына бес қабат мектеп салыныпты. Фотограф келіп суретімді түсіріп әкеткен. Оны үлкен залға іліп қойыпты.

Мектепті бітіруге бір-ақ жылым қалып еді. Ең алдымен соны бітіріп алсам деймін. Токио университетінің бірінде жас балалар тамағының факультеті ашылыпты. Соған түскім келеді.

Мен бір көріп қалған қара күйік дүние қайтадан көгеріп, қала қайғысын ұмытқан деседі. Қайғылы қала, қара

жамылған қала жақсы емес, әрине, ұмытқаны жөн. Бірақ, адамдар бекер ұмытады. Көзім жазылса, сол күнгі көргенімді жазу арманы да бар... Мен оны көзімді беріп көрдім ғой! Көңілімде бәрі сайрап тұр. Алғашқы жылдары көңілім күнде үстемелеп, анықтай түсуші еді, соңғы жылдарда кей бірдемелер күңгірттене бастады. Көзім тез жазылмаса, біраз нәрселер ұмытылуы да мүмкін... Менде айғайлап айтар дауыс жоқ. Ақырын тізбектеп қағазға түсірсем бе деп едім...

Хиросима төбесінде атом бомбасы жарылғаннан кейін дүние шулап қарсылық білдіріпті. Ол кезде мен әл үстінде едім. Қарсылық қатал болды ма, қорқу, ықтау араласты ма, мен оны білмеймін. Сіздің елдер қайтты? Ә, солай болған шығар.

Біздің қаланың қақ жарты халқы екі секундта қырылып қалды. Жанып, күл болып кетті. Күл болып кетпегендері қолдан өртелді. Бұл соғыстық қала емес, қатын-қалаш, бала-шаға, кемпір-шалдың бейбіт қаласы болатын. Біреуге істеген зұлымдығы да жоқ, әзірлеп жатқан қауіпі де жоқ, қызығары да жоқ қала еді. Менің балаң ойым әлі жетпейді, біз не жаздық, кімге жаздық? Еркек жоқтықтан көрші поселкенің мектебін жөндесуге кетіп бара жатқан қыздардың жазығы не? Жиырма екі қыз бір сәтте күл болды, тозаңға айналып кетті. Жиырма үшінші мен ғана аман қалдым. Аман қалдым деймін-ау, қай бір амандық... Бұлтсыз күні жаңбыр күткен шерменде.

Айко қандай еді! Тар үйшіктерде аш-жалаңаш тұратын төрт-бес кемпірдің сүйеніші болатын. Ерке дауысымен, ақ жарқын мінезімен сүйеніш болып тұрып еді. Айко бір түйір күріш, бір уыс жуа, бір балықтың құйрығынан бір үйге жететін тамақ істей алатын... Сен айтып болғанша, ол істеп үлгіретін еді. Екі қолындағы он саусағы он қолға тұратын. Ол менің көзіме қызықса, мен оның саусақтарына қызығушы едім.

Кейде жапа көрген ой жәбіршіге қарғыс айтқысы келеді. Дүние желі олай соғып, бұлай соғып, бір теңбіл шаңды соның ішіп отырған шайына апарып түсірсе қандай жақсы болар еді дейді. Ар жағы белгілі, о да сондай мүгедек... Туатын баласы қиқы-шойқы, жарымжан... Баласының баласы тағы сондай...

Жоқ, бұл ойды мен өсірген емеспін. Мұндай ой келмеді, келмейді десем, сенбеңіздер. Талай келді, булықтыра келді. Біраз жылдар бұқтырып қойып жүрдім, осы кезде түгел өшіріліп кетті. Қай елде де "бұл жамандықты жауыма да тілемеймін" дейтін сөз болу керек. Ол бізде де бар. Ел жапон қонақжай, мейірімді халық. Мен ол бәлені ешкімге де тілемеймін. Әсіресе, тоқсан қабат, жүз қабат үйлердің мұндай

апатқа ұшырауын тілемеймін. Сол үйлердегі құмырсқа илеуіндей ығы-жығы тұратын адамдардың үйіліп, өртеніп жатқанын тілемеймін. Дүние желі ерсілі-қарсылы соққанда өнкей бір таңбалы шаңдарды, теңбіл шаңдарды бұрқыратып жүруін тілемеймін. Сондайды жоқ ететін күштердің өсуін тілеймін.

Көп адамдармен жолыға берген соң, көп қайталап айта берген соң, мүмкін, менің сөздерім өзімдікі емес — үйретінді, өзімдікі болса — жаттанды көрінер. Оған істер амалым жоқ.

Менің тіршілігім үмітімде. Үмітім өз қолымда емес. Басқалардың үміті неде, оны өздері айтар...

Ай, көзім жазылса екен, көзім!..

ТАСТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Мен қара мрамор, қара таспын. Адам қолынан өткен соң айнадаймын. Алдымдағының бәрін көремін, түгел көремін. Адам күнге қарай алмайды. Мен қарай аламын. Адам қызыға қарайды, қуана қарайды, қорқа қарайды. Мұның бірі де дұрыс көру емес. Менде ондайдың бірі де жоқ, мен анық көремін. Мен түнде ғана көре алмаймын.

Мен қара мрамор, қара таспын. Көргенімді ғана айта аламын. Мен адамның қуанышын да сезінбеймін, қайғысын да сезінбеймін. Менде көргенімнен бұзылар көңіл де жоқ. Мен қалай көрсем, солай ғана айта аламын. Менің куәлігімнен адам өзі қандай қорытынды жасар, оны адамның өзі білсін.

Ол мейрам күні емес-ті. Бұл кезде бұл елде мейрамға ұқсар еш нәрсе жоқ-ты. Соғыс салмағынан жаншылып, жеңіліс азасын енді ғана сезіне бастаған ел езу тартуға ұялатын. Менің алдымнан ылғи жабырқау адамдар өтіп жатты. Көпшілігі балғын жастар, оқушылар, әйелдер мен кәрілер. Жемірілген өкшелер, жырым-жырым шалбар балақтары өтіп жатты. Қабақтары түюлі, үсті-бастарына қара май, көгалжім, сарғылт бояулар жұққан, шалбар тізелері бұлтиып кеткен жұмыскерлер мана, күн шықпай өткен.

Соғыстан бұрын қыздар менің тұсымнан өткенде көздері бір жарқ етіп қалушы еді, қазір ол да жоқ. Балалар мойны жіңішкерген, әйелдер еңсесі түсіңкі, барлық адам кішірейіп, шөгіп кеткен. Бірен-сарандаған соғыс машиналары үн шығармай, ұрланып қана кетіп барады. Бұған дейінгі кеудем соқ, әңгі жүрістің уақыты өтіп кеткендей.

Аспан бұлтсыз, күн шаңқан ыстық еді. Қаланың орталығын түгел орап алған орманды таулар ыстықтан балбырап,

мүлгіп тұр. Менің бетіме жібек көйлектің желпігеніндей де леп келмейді. Көше бойындағы ағаш жапырақтары әлдеқандай дыбысқа тоса қойған құлаққа үксап тынып қалыпты.

Қала төбесінен жарты километр биікте әлдене бұрқ етті де от — жолақ, аппақ бағана орнай қалды: жоғарғы жағы бұрқырап қайнап, бұйраланған ақ қалпақ түбі қаланың дәл орталығына қадалыпты. Жан-жаққа мен көріп-білмеген от тасқыны, жарық тасқыны гу ете түсті. Қала отқа түскен қағаздай бүрісіп бір қалды да жоқ болды. Темір жанып күлге айналды. От пен жарық сұрапылы көзінді ашып-жұмғанша қаланы тозаңға айналдырды да үлкен бір өңеш барлық шаң-тозаңды суырып-сорып аспанға ұшырып әкетті. Қала орнында кедір-бұдырлы қара күйік қалды. Мен, құлағым болса, аспанның жарылғанын естідім дер едім. Содан саңырау болып қалдым дер едім. Бірақ, мен қара таспын, еш нәрсені естігенім жоқ.

Аспаннан жерге найзадай қадалған от тасқыны менің алдыма әкеліп бір топ адамды үйіп тастады. Бәрі де атылып келіп түсті. Бәрі де зеңбірек өңешінен атылғандай пәрмендеп келіп соғылып жатыр. Аяқ-қолдар үзіліп кетіпті. Бастар мылжа-мылжа... Адам басы тасқа келіп соғылмауға керек екен де... Менің бетіме шұбатылған адам ішектері келіп жабысты, адам қаны шашырады. Ішектер жабыса беріп күйіп кетті, қан шашырай беріп күйіп кетті. Ауа отқа айналды.

Трамвай аялдамасында ығы-жығы адам. Іші-тысы толған адам, трамвай орнынан қозғала берді де лап етті. Трамвайдың темір қаңқасы бір сәтке ғана көзге ілекті де жоқ болды. Ығы-жығы болып тұрған адамдар да ғайып болды. Адам күйгенін сезінген жоқ, өлгенін сезінген жоқ. Егер жетпіс бес мың адамның күйгенін сезініп, ауырсынып ыңыранғанын естісең не болар едің?! Мыңдаған жас балалардың мөлдіреген қара көздері күйіп жатқанын көрсең не болар едің?! Мыңдаған мектеп қыздарының киімдері лып етіп кетіп, жаланаш қалған балғын дененің қуырдақтай шыжылдап қуырылып жатқанын көрсең не болар едің?! Әйтеуір мен соны көрген жоқпын. Жылан тілі жылт еткендей ғана уақыт өтті, қала жоқ болды. Ілезде қала орны кедір-бұдыр қара күйік дала болып жапырақтары жұлқына бұйраланып алай-түлей болды да, күзді күні топталған қара торғай сияқтанып бұрқ етіп ұшып кетті. Тау бөктерінде мыңдаған піл өліктері жатқандай.

Қаланы өртеп, шаң-тозаңға айналдырып, ұшырып әкеткен бәлені тұра қуғандай жел аңырап кетті. Жолында жеңіл үйлер кездессе бұ да жұлып әкететін. Құйындатып, ұйыткып

соғады. Қаланы талай кезген жел, қала бақшаларын талай иіскеген жел бүгін қара күйікті иіскелеп жүр. Қара күйік тым үлкен, бүкіл бір елдің басына қара жамылуға жететін.

Қара күйіктің алау-жалауы басыла бергенде тіршілік қозғалысы белгі берді. Алдымен аң-таң алақтаған балалар көрінді. Аң-таң болмаска амал жоқ. Бала түгіл үлкеннің ойына мұндай апат барлығы келген емес. Бұл дүниеге бірінші рет келген апат. Адам жасаған, адамның өзін қыру үшін жасаған апат.

Балалардан кейін қара күйіктің маңайына әйелдер, шалдар келді. Айнала қаранады, қаланы іздейді. Таба алмай жүр. Таныс дүниесін тани алмай қалыпты. Таба алмассың да, тани алмассың. Адам, сен оны іздеме, қара түнек қайдан қопарылып кетті, соны изде! Зұлымдық ордасын өрте!

Қара күйіктің қақ ортасында бір-ақ үйдің қаңқасы көрінеді. Айналасы тып-типыл. Бұл бес қабат, төбесі киіз үй сияқты көк күмбез, дөңгеленіп бітетін үй болатын. Өзі де дөңгеленіп салынған үй. От найзалар тура қадалмады ма, әлде дөңгелене салынған үйге соғылған от топаны екі жағынан сусып кетті ме, әйтеуір сол үйдің қаңқасы аман қалған.

Қара күйікте қыбыр-қыбыр тіршілік басталды. Быт-шыт болған, қуырылып қалған адам денелерін өртеп жүр. Адам өртенген ұясының орнын тазалап жүр. Біреудің қолын, біреудің басын, енді біреудің әлденеменесін тауып алып, шөмелелеп, үйіп өртейді. Менде естір құлақ болса, ең ауыр азап осы болды дер едім.

Ұзамай менің қарсы алдыма бірнеше жазулы тақтайлар пайда болды. Апат отының ыстықтығы үш жүз мың градус екен. Апат оғы қадалған жердің айналасы бір километр көлемінде жанды-жансыз түгел жоғалыпты. Одан әріректе апат күші бәсеңсіген. Тас пен темір балқып барып, есін жинаған. Жан иесі бұл маңайда да түгел қырылған.

Мен қара мрамор, қара таспын. Айлар өтті, жылдар өтті, мен оны санай алмаймын. Мәңгілік уақытты ғана білемін.

Қазір баяғы қала қайта орнына түсті. Бұрынғысынан биік те көркем, көшелері кең. Қара күйіктен із қалған жоқ. Адамдар жабылды, таулар жабылды, сулар жабылды. Бақшалар тірілді. Бұл жөнінде адам еңбегін жыр қылып айтуға болар еді. Бірақ, менің айтайын дегенім ол емес, анау сұрапыл апат жайы. Темір өртенген күн, тас өртенген күн жайы. Ұмытпа демекпін. Сақтан демекпін.

Апат топаны қадалған, қаланың қақ ортасында қазір биік тас ескерткіш тұр. Оң қолын жоғары көтеріп, сұқ саусағымен аспанды меңзеген адам мүсіні. Екі көзі жұмулы, енді аспаннан апат келмеуін тілеп отырғандай.

Менің айтарым да осы ғана. Ол үшін не шара бар, оны адам тастан сұрамас деймін...

ТҮСІНІКТЕР

Қос шалқар. Әңгіме 1928 жылы жазылған. Алғаш рет "Жаңа әдебиет" журналының 1929 жылғы 2-санында жарияланды. Қазақ мектептерінің 5, 6, 10-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітабы, хрестоматиясына бірнеше рет енді. Сондай-ақ жазушының мына кітаптарына да басылды: Шұғыла. Повестер жинағы, Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1955; Белдерде. Әңгімелер мен повестер, Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, Жазушы, 1980.

"Қос шалқар" әңгімесі көп томдық шығырмалар жинағына үш томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша енді.

Жеңілген Есрафил. Бұл әңгіме 1939 жылы жазылған. Алғаш рет 1940 жылы Алматыда шыққан "Тарту" атты жинақта жарияланды. Кейін, 1965 жылы "Жазушы" баспасынан шыққан "Белдерде" атты кітабынан, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томынан (1972) және 1980 жылы шыққан үш томдық таңдамалының бірінші томынан орын алды.

Көп томдық шығармалар жинағына "Жеңілген Есрафил" әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша енді.

Адамның анасы. Жазушы А. М. Горькийдің ізімен жазылған Ғ. Мүсіреповтің ана тақырыбындағы алғашқы әңгімелерінің бірі. Тұңғыш рет "Әдебиет майданы" журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарияланды. Бұдан соң бұл әңгіме жазушының бірнеше кітаптарынан орын алды: Ана (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде (әңгімелер мен повестер). Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Көп томдық шығармалар жинағына "Адамның анасы" әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Өлімді жеңген ана. А. М. Горькийдің ізімен жазылған бұл әңгіме бірінші рет "Әдебиет майданы" журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарияланды. Алғашқы басылуларындағы әңгіменің аты "Өлімді жеңетін ана" болса, кейінгі басылымдарында жазушы әңгіменің атын "Өлімді жеңген ана" деп өзгертті. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарына енді: Ана. Әңгімелер жинағы. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Көп томдық шығармалар жинағына "Өлімді жеңген ана" әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Ана кесімі айнымайды. А. М. Горькийдің ізімен жазылған жазушының үшінші әңгімесі. Тұңғыш рет "Социалистік Қазақстан" газетінің 1942 жылғы 13 қыркүйектегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер мен пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Сондай-ақ 1964 жылы Алматыда шыққан "Адалдық" атты кітапқа үзіндісі кірді (құрастырғандар: Н. Төрекұлов, Ө. Есназаров).

Көп томдық шығармалар жинағына "Ана кесімі айнымайды" атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Ананың анасы. Жазушының бұл әңгімесі алғаш 1934 жылы "Ана" атты әңгімелер жинағында жарияланды. Кейін автордың мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы. Қазбірмембас. 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемокуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том, әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Көп томдық шығармалар жинағына "Ананың анасы" атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша енді.

Ашынған ана. Бұл әңгіме бірінші рет "Әдебиет майданы" журналының 1932 жылғы 11-12-сандарында жарық көрді. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982.

Көп томдық шығармалар жинағына "Ашынған ана" атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Ананың арашасы. Тұңғыш рет жазушының 1934 жылғы "Ана" атты әңгімелер жинағында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарына енді: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982. Сонымен қатар, бұл әңгіме қазақ мектептерінің 7-класына арналған әдебиет оқу кітабы мен 10-класқа арналған хрестоматияның бірнеше басылымынан орын алды. 1972 жылы "Жазушы" баспасынан жеке кітапша болып шықты.

Көп томдық шығармалар жинағына "Ананың арашасы" атты әңгіме 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Ер ана. Алғаш рет "Социалистік Қазақстан" газетінің 1942 жылғы 8 наурыздағы санында жарияланды. 1948 жылы "Әдебиет және искусство" журналының 8-санында басылды. Бұдан кейін жазушының мына жинақтарына енді: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқұралбас, 1950; Таңдамалы шығармалары. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар, Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Сонымен қатар, "Ер ана" әңгімесі қазақ мектептерінің 6, 7-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітаптарына бірнеше мәрте енді.

Көп томдық шығармалар жинағына "Ер ана" әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Ақлима. Бұл әңгіме 1944 жылы жазылған. Тұңғыш рет "Әдебиет және искусство" журналының 1948 жылғы 8-санында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ана туралы аңыз. Алматы, Қазбірмембас, 1948; Әңгімелері. Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Жазушы, 1956; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987. Сонымен қатар, бұл әңгіме орта мектептің 11-класына арналған қазақ совет әдебиетінің хрестоматиясына енді (құрастырған М. Сармурзина. Алматы, 1965, 181-190-б.).

Көп томдық шығармалар жинағына "Ақлима" әңгімесі 1980 жылғы үш томдық таңдамалының бірінші томдағы текст бойынша жіберілді.

Әмина. Тұңғыш рет "Қазақ әдебиеті", "Тың өлкесі" газеттерінің 1965 жылғы 10 қыркүйектегі санында басылды. Кейін жазушының мына кітаптарына енді: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Көп томдық шығармалар жинағына "Әмина" атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Айгүл қойшының күндері. Әңгіме алғаш рет "Оңтүстік Қазақстан" газетінің 1964 жылғы 8 ақпандағы санында, "Жұлдыз" журналының 1964 жылғы 3-санында жарық көрді. Кейін жазушының мына кітаптарына енді: Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Әңгіменің бұрынғы аты "Айгүл қойшының бір күні" болатын. Жазушы "Қазақ әйелі" атты кітабына (1982) жіберер алдында әңгіменің атын "Айгүл қойшының күндері" деп өзгертті.

Көп томдық шығармалар жинағына "Айгүл қойшының күндері" атты әңгіме 1982 жылы шыққан "Қазақ әйелі" атты кітаптағы текст бойынша енді.

Айжан қойшының түндері. Бұл әңгіменің алғашқы аты "Екі әйел — екі дүние" болатын. Әңгіме алғаш рет "Социалистік Қазақстан" газетінің 1977 жылғы 20, 22 ақпандағы сандарында жарияланды. Бұдан кейін жазушының үш томдық таңдамалысында (1980) және "Қазақ әйелі" атты кітабында (1982) басылды.

"Екі әйел — екі дүние" атты әңгімені "Қазақ әйелі" (1982) атты кітабына жіберер алдында автор жөндеп, оған түбірлі өзгерістер жасады. Ең алдымен, жазушы әңгіменің атын "Айжан қойшының түндері" деп өзгертті. Әңгіменің алғашқы нұсқасында жазушы екі қоғамның — социалистік және капиталистік қоғам мүшелерінің өмірін алма-кезек суреттеп салыстыра көрсететін. Әңгіменің соңғы нұсқасындағы бірінші өзгеріс: капитализм еліндегі әйел — Мадам Бэйли Джейн жайлы әңгіменің беттерін түгел қысқартып алып тастады. Осы жөндеумен байланысты әңгіменің құрылысы (композициясы) тұтастай өзгерді. Енді шығарма тек қана совет елінің әйелі — өз замандасымыз жайлы туынды болып шықты. Екінші, автор шығарма кейіпкерінің атын өзгертті. Алғашқы нұсқадағы аты Майра болса, кейінгі нұсқадағы аты — Айжан. Осымен байланысты әңгіменің атын автор "Айжан қойшының түндері" деп атаған. Бұдан басқа әңгімеге жазушының енгізген жөндеулері мыналар: Бас кейіпкер Айжан туралы басталатын алғашқы сөйлемдерді автор былайша өзгертті: "Бүгін Айжан құм мұхитының ортасында жалғыз өзі қалып еді. Күн жылынса-ақ малшының арқасы кеңейе бастайды". Бұдан кейін "Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шаға, кәрі-құртаңдары бар емес пе?" деген сөйлемдегі "кәрі-құртаңдары" деген сөзден кейін "да" шылауын қосты. "Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аягөзді совхоз орталығына түске тармаса алып кетті" деген сөйлемдегі "совхоз орталығына" деген сөздерді "түске тармаса" деген сөздердің соңына қойды. Бұл орын алмастыру мағына дәлдігін сақтау үшін қажет болған сияқты. "Суық терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да соғып тұр" деген сөйлемдегі "суық" деген сөздің де орнын өзгертіп "соғып тұр" деген сөздердің алдына әкеліп қойды. "Жазғы ыстықта қақсыған үйдің саңылаулары енді білініп тұр" деген сөйлемдегі "қақсыған" деген сөзді "қаңсыған" деп, "білініп тұр" дегенді "біліпті" деп жөндеді. "Пеште гүрілдеп сексеуіл жанып жатқанмен, үй әлі суық екен" деген сөйлемдегі "екен" деген сөзді "еді" деп өзгертті. "Сары атаннан басқа малмен қоштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да" деген сөйлемдегі "бересің", "каласың" деген сөздерді автор "бересін", "қаласын" деп өзгертті. "Майра бұл кезде мая мен қардың арасын едәуір аршып тастап еді" деген сөйлемді автор "Айжан мая мен қардың арасын едәуір аршып алған кезде түске тармасып қалып еді" деп жөндеді. "Түн жақындады білем, қараңғылық тым қоюланып кетті" деген сөйлемдегі "түн жақындады" деген сөздерді "күн кешкірді" деген сөздермен алмастырды. "Танаш қой, жылы үйде жан рақатта жатыр деп ойлады" деген сөйлемдегі "жан" деген сөзді "жаны" деп жөндеді. "Сары атан деген алыптың ығына жетіп тоқтадындар" деген сөйлемнен кейін жазушы "ығына жатып демалындар" деген жаңа сөйлем қосты.

Міне, осы түзетулерге карап, бұл әңгімені түбірімен өзгерген, композициялық құрылысы тың жаңа шығарма деп санауға да болатын тәрізді. Бұл әңгіменің "Айгүл қойшының күндері" атты әңгімемен тақырыптас, идеялық мазмұны өзектес болған соң, екі әңгіме де осы томға бірінен соң бірі қатар беріліп отыр. Бірін-бірі толықтыратын "Айгүл қойшының күндері", "Айжан қойшының түндері" атты әңгімелерден кейінірек жазушының бір шығарма шығару, яғни, дәлірек айтсақ, бір киносценарий жазбақ та ойы бар болатын. Сондықтан да автор бұл екі әңгімесіне ұқсастау ат қойып еді. Кейіпкерлерінің есімін де ұйқастырып қойып еді, маркұм.

Көп томдық шығармалар жинағына "Айжан қойшының түндері" атты әңгіме 1982 жылы шыққан "Қазақ әйелі" атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Ана жыры. Әңгіме тұңғыш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1977 жылғы 22 сәуірдегі санында жарияланды. Одан кейін жазушының 1980 жылы "Жазушы" баспасы шығарған үш томдық таңдамалысының бірінші томына және 1982 жылы "Жалын" баспасы шығарған "Қазақ әйелі" кітабына енді.

Көп томдық шығармалар жинағына "Ана жыры" әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Атақты әнші Майра. Қазақстың халық композиторы, әнші Шамсутдинова Уәлиқызы Майраның (1896-1929) өмірі жайлы жазушының 1981 жылы жазған әңгімесі. Алғаш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1981 жылғы 27 ақпандағы санында жарияланды. Газеттегі алғашқы нұсқаға көптеген жөндеулер жасап, жазушы әңгімені 1982 жылы шыққан "Қазақ әйелі" кітабына қосты 1982 жылы "Майра" деген атпен "Жазушы" баспасынан жеке кітап болып шықты (сувенирлік басылым).

Көп томдық шығармалар жинағына "Атақты әнші Майра" әңгімесі 1982 жылы "Жалын" баспасынан шыққан "Қазақ әйелі" атты кітаптағы текст бойынша енді.

Бірінші фонтан. Бұл әңгіме тұңғыш рет "Социалистік Қазақстан" газетінің 1965 жылғы 29 тамызындағы санында басылды. Кейін "Орал өңірі" газетінің 1972 жылғы 22 наурыздағы санында шықты. "Бірінші фонтан" әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша алынып отыр.

Өмір жорығы. Бірінші рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1963 жылғы 11 қазандағы санында басылды. "Өмір жорығы" әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Өмір жорығы. Әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1965; Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші

том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Көп томдық шығармалар жинағына "Өмір жорығы" атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша кіріп отыр.

Қыран жыры. Әңгіме алғаш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1967 жылғы 11 тамыздағы санында жарық көрді. "Қыран жыры" әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Көп томдық шығармалар жинағына "Қыран жыры" атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Этнографиялық әңгіме. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарында жарияланды: Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; Белдерде. Әңгімелер мен повестер. Алматы, Жазушы, 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980. Сондай-ақ "Қазақ әдебиеті", "Коммунизм таңы" газеттерінің 1962 жылғы 30 наурыздағы санында да жарияланды.

"Этнографиялық әңгіме" жазушының Мәскеуде "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған А. Белянинов.

Көп томдық шығармалар жинағына "Этнографиялық әңгіме" 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша кіріп отыр.

Сөз жоқ, соның іздері. Бұл әңгіме алғаш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1962 жылғы 5 қазандағы санында басылып шықты. Кейін 1965 жылы "Жазушы" баспасынан шыққан "Белдерде" атты кітабында және 1980 жылы "Жазушы" баспасынан шыққан үш томдық таңдамалысының бірінші томында жарияланды.

Көп томдық шығармалар жинағына "Сөз жоқ, соның іздері" атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енді.

Боранды түнде. Әңгіме тұңғыш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1972 жылғы 21 қаңтардағы санында жарияланды. "Боранды түнде" атты әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Ұлпан. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1975; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980.

"Боранды түнде" әңгімесі жазушының Мәскеуде, "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы

шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған А. Белянинов.

Көп томдық шығармалар жинағына "Боранды түнде" әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Достар қалжыңы. Бұл естелік әңгіме бірінші рет "Социалистік Қазақстан" газетінің 1980 жылғы сегізінші наурыздағы санында жарық көрді.

Автор жекелеген сөз, сөйлемдерді жөндей отырып, әңгіменің "Социалистік Қазақстан" газетінде жарияланған алғашқы нұсқасына өзгеріс енгізді.

Әңгіменің сол жөнделген соңғы нұсқасы жазушының үш томдық таңдамалысының бірінші томында басылды. (1980).

Көп томдық шығармалар жинағына "Достар қалжыңы" атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Қарлы жаңбыр астында. Бұл жазушының 1980 жылы мамыр айында жазған әңгімесі. Тұңғыш рет 1980 жылы "Жазушы" баспасы шығарған үш томдық таңдамалының бірінші томында жарияланды.

Бес томдық шығармалар жинағына "Қарлы жаңбыр астында" атты әңгіме 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енді.

Қасқырды атқан қайсысы? Бірінші рет "Қазақ әдебиеті", "Тың өлкесі" газетінің 1965 жылғы оныншы қыркүйектегі сандарында жарияланды. "Қасқырды атқан қайсысы?" әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987. Сондай-ақ "Оңтүстік Қазақстан" газетінің 1972 жылғы 22 наурыздағы санында шықты.

"Қасқырды атқан қайсысы?" әңгімесі жазушының Мәскеуде "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударғандар Г. Бельгер, В. Новиков.

Көп томдық шығармалар жинағына "Қасқырды атқан қайсысы?" әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Тимка-Димка. Жазушының бұл әңгімесі тұңғыш рет "Әлдебіреуге тиіп кетпес пе екен?" деген атпен "Қазақ әдебиеті", "Тың өлкесі" газеттерінің 1965 жылғы оныншы қыркүйектегі санында жарияланды. Кейін жазушы әңгіменің атын "Тимка-Димка" деп өзгертті. "Тимка-Димка" әңгімесі жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне, Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелері: Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші

том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

"Тимка-Димка" әңгімесі жазушының Мәскеуде, "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударғандар: Г. Бельгер, В. Новиков.

Көп томдық шығармалар жинағына "Тимка-Димка" әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберілді.

Сілекеевтердің кенжесі. Бұл әңгіме алғаш рет "Қазақ әдебиеті", "Тың өлкесі" газеттерінің 1965 жылғы оныншы қыркүйектегі санында жарияланды. "Сілекеевтердің кенжесі" жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы әңгімелер. Алматы, Мектеп, 1979; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

Көп томдық шығармалар жинағына "Сілекеевтердің кенжесі" әңгімесі 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Арқаның әңгімесі. "Жапон балладасы" деген топтама әңгімелердің ішінде тұңғыш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1967 жылғы 3 ақпандағы санында жарияланды. Содан кейін "Коммунизм туы" газетінің 1967 жылғы 19 наурыздағы санында басылды. "Арқаның әңгімесі" жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Алматы, Жазушы, 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. (Құрастырған Ә. Нарымбетов). Алматы, Жазушы, 1971; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

"Арқаның әңгімесі" жазушының Мәскеуде, "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған Сейфолла Құспанов.

Көп томдық шығармалар жинағына "Арқаның әңгімесі" 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша кіріп отыр.

Көздің әңгімесі. Бұл Америка империалистерінің адам айтқысыз жауыздығының — атом бомбасының құрбаны болған жапон қызының сай-сүйегінді сырқыратар трагедиясы туралы әңгіме. "Жапон балладасы" деген топтама (цикл) әңгімелердің ішінде тұңғыш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1967 жылғы 3 ақпандағы санында жарияланды. Кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. (Құрастырған Ә. Нарымбетов). Алматы, Жазушы, 1971; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен

әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. Алматы, Жалын, 1982; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

"Көздің әңгімесі" жазушының Мәскеуде, "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған Сейфолла Құспанов.

1982 жылы шыққан "Қазақ әйелі" атты кітабына енгізер алдында автор "Көздің әңгімесіне" "Атом құрбаны" деген қосымша ат қойды.

Көп томдық шығармалар жинағына "Көздің әңгімесі" 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша еніп отыр.

Тастың әңгімесі. "Жапон балладасы" деген топтама әңгімелердің ішінде алғаш рет "Қазақ әдебиеті" газетінің 1967 жылғы үшінші ақпандағы санында жарияланды. Кейін "Коммунизм туы" газетінің 1967 жылғы он тоғызыншы наурыздағы санында басылды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: Кездеспей кеткен бір бейне. Поэма және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1967; Достық сапары. Әңгімелер мен очерктер. (Құрастырған Ә. Нарымбетов). Алматы, Жазушы, 1971; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1972; Таңдамалы. Үш томдық. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1980; Кездеспей кеткен бір бейне. Повесть және әңгімелер. Алматы, Жазушы, 1987.

"Тастың әңгімесі" жазушының Мәскеуде, "Художественная литература" баспасында шыққан екі томдық таңдамалы шығармаларының екінші томында орыс тілінде жарияланды. Аударған Сейфолла Құспанов.

Көп томдық шығармалар жинағына "Тастың әңгімесі" 1980 жылы шыққан үш томдықтың бірінші томындағы текст бойынша енді.

Ғылыми түсініктерді жазған
филология ғылымының докторы
Әбділхамит Нарымбетов.

МАЗМҰНЫ

Көркем сөздің зергері (алғы сөз) 3

ӘҢГІМЕЛЕР

Қос шалқар 25
Жеңілген Есрафил 31
Адамның анасы 50
Өлімді жеңген ана 57
Ана кесімі айнымайды 64
Ананың анасы 69
Ашынған ана 76
Ананың арашасы 81
Ер ана 90
Ақлима 95
Әмина 105
Айгүл қойшының күндері 108
Айжан қойшының түндері 120
Ана жыры 130
Атақты әнші Майра 139
Бірінші фонтан 167
Өмір жорығы 175
Қыран жыры 183
Этнографиялық әңгіме 193
Сөз жоқ, соның іздері 202
Боранды түнде 213
Достар қалжыңы 224
Қарлы жаңбыр астында 237

ҚАЗ ҚАЛПЫНДА

Қасқырды атқан қайсысы? 252
Тимка-Димка 255
Сілекеевтердің кенжесі 258

ЖАПОН БАЛЛАДАСЫ

Арқаның әңгімесі 262
Көздің әңгімесі 266
Тастың әңгімесі 270

Түсініктер 273

Мүсірепов Ғ.

М 88 Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Әңгімелер. Құраст.: Ә. Нарымбетов, — Алматы: Жазушы, 2002. — 288 бет.

Қазақ әдебиетінің классигі, академик жазушы Ғабит Мүсіреповтың шығармалар жинағының бірінші томына ертеректе жазылған «Қос шалқар», «Жеңілген Есрафил», «Жапон балладасы» сынды әңгімелері берілді.

Жинақ қаламгердің туғанына 100 жыл толу мерейтойына орай шығарылып отыр.

М $\frac{4702250201 - 04}{402(05) - 02}$ **құлақтандырусыз —2002** **ББК 84 Қаз 7-44**

ISBN 5-605-01838-8

© "Жазушы" баспасы, 2002

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

Көп томдық шығармалар жинағы

1-ТОМ

Әңгімелер

(қазақ тілінде)

Редакторы *Б. С. Қошым-Ноғай*
Суретшісі *М. Абжатұлы*
Көркемдеуші редакторы *Б. Серікбай*
Техникалық редакторлары *А. Тілеукеева, Л. Линькова*

ИБ № 6127

Теруге 13.02.02 жіберілді. Басуға 18.03.02 қол қойылды. Қалыбы 84x108 $^{1}/_{32}$. Офсетті басылыс. Қаріп түрі "Тип Таймс". Шартты бояу көлемі 15,12. Шартты баспа табағы 15,12. Есепті баспа табағы 16,41. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 1091. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы "Жазушы" баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

"Кітап" баспа үйі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.
Тел.: 42-36-31, 42-07-90, too_kitap@mail.ru

Құрметті оқырман қауым!

«Жазушы» баспасы 2002 жылдан бастап қазақ әдебиеті алыптар тобының көп томдық шығармалар жинағын жариялауға кірісті. Таяу уақытта Б. Майлин, І. Жансүгіров, С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, С. Мұқанов шығармалар жинағының алғашқы томдары сіздердің қолдарыңызға тиетін болады.